

8(479)

ԼԲ-83

Ս.Ս. ՄԱՍԻՍՅԱՆ

ԱՊՐԱՆԻՐ
ԱՇԽԱՏՈՒ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՑԵՐԻ
ՇՈՒՐՁԸ

ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МАШТОЦА
«МАТЕНАДАРАН»
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ АРМЯНСКОЙ ССР

А. Ш. МНАЦАКАНЯН

О ЛИТЕРАТУРЕ КАВКАЗСКОЙ
АЛБАНИИ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1966

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՐ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻՆ ԱՌԸՆԹԵՐ
ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՋԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
«ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ»

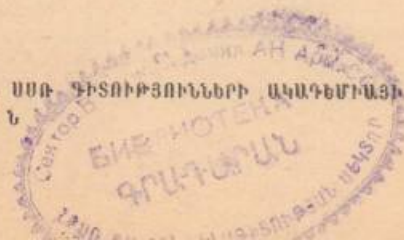
8(47.9)
Կ-83

Ա. Շ. ՄԵԱՅԱԿԱՆՅԱՆ

ԱՂՎԱՆԻՑ ԱՇԽԱՐՀԻ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՋԸ

279

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՐ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն 1966

Խմբագիր Ս. Տ. ԵՐԵՎԱՆ

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Ինչպես հայտնի է, ավատատիրական կարգերի գոյատևման ողջ ընթացքում պատմական Հայաստանի տարբեր նահանգներում և վարչատնտեսական առանձին միավորներում, ավատատիրական կարգերին հատուկ մասնատվածության պատճառով, ստեղծվել էին տնտեսական և քաղաքական կյանքի ուրույն, մեկուսացված պայմաններ, որոնք և իրենց անշեղկի կնիքը դրին նշված վայրերում կերտված մշակույթի բոլոր բնագավառների վրա: Այդ իսկ պատճառով էլ, այսօր, պատմագիտական հետազոտություններ կատարելիս, հատուկ քննության առարկա պիտի դարձնել ավատական վերահիշյալ տիրույթներից յուրաքանչյուրի առանձին պատմությունը՝ թե՛ յտնտեսական, քաղաքական և թե՛ մշակութային կյանքի առումով:

Սույն մենագրությունը նման մի փորձ է՝ նվիրված հատկապես պատմական Հայաստանի արևելյան զավառների բազմադարյան դպրության հետազոտությանը: Քանի որ այդ վայրերը և հարակից տարածությունները մեր հին մատենագիրների կողմից կոչվել են տարբեր անուններով, այն է՝ «Հայոց Արևելից կողմանք», «Կողմանք Արևելից», «Աղուանից կողմանք», «Հիւսիս արևելից կողմանք», «Խորին Հայք» և այլն, մենք սույն մենագրության մեջ նախասիրությունը տալով վերահիշյալներից առաջինին, միաժամանակ օգտագործել ենք նաև մյուս անվանումները:

Նշենք, որ պատմա-քաղաքական իրադարձությունների պատճառով, Հայոց Արևելից կողմանքը, 4-րդ դարի վերջերին միակցվելով բուն Աղվանքին, ուղղակի կոչվել է նաև Աղվանք: Մեզ հետաքրքրող զավառների այս հորջորջումը, ունենալով լուկ աշխարհագրական իմաստ, հետագայում հիմք է հանդիսացել մեծամեծ շփոթությունների:

Այդ պատճառով էլ միմյանց հետ շփոթված բուն Աղվանքն ու Հայոց Արևելից կողմանքը դիտվում են որպես միայն աղվանական ցեղերի և նրանց հայրենիքի հետ կապված հասկացողություններ: Հետևապես, տարբեր եղանակներով, անտեսվում է պատմական Հայաստանի վերահիշյալ զավառների

հայկականությունը, ինչպես պատմական, այնպես էլ էթնիկական առումով:
Քնականաբար, սույն մենագրության մեջ մենք, նախքան բուն խնդրին, այսինքն, Հայոց Արևելից կողմանց դպրության քննության անցնելը, պիտի անդրադառնայինք պատմա-աշխարհագրական և էթնիկական բնույթի մի քանի էական հարցերի պարզարանմանը: Այդ նպատակին է ծառայեցված մենագրության «Ներածական»-ը: Ըստ որում, այստեղ նախ ամփոփ խոսք է ասված աղվանական գրի և զրականության մասին, որպեսզի ավելի քան հստակորեն երևա այն առեղծվածային վիճակը, որի մեջ գտնվում է հիմա այդ քննազավառի հետազոտության գործը:

Մենագրության հաջորդ էջերը նվիրված են մեր առջև դրված հիմնական խնդրի քննությանը: Այստեղ, առաջին անգամ, փորձ է արվում վեր հանել և ուրվագծել Հայոց Արևելից կողմանց դպրության մոտավոր ամբողջությունը: Ժամանակագրական առումով, մենագրության մեջ ընդգրկված են միայն 5—13-րդ դարերը, իսկ մատենագրական առումով, շոշափված են, հիմնականում, բանասիրական բնույթի առաջնահերթ խնդիրներ:

Հասկանալի է, որ մենք չէինք կարող սույն մենագրության մեջ անդրադառնալ այն բոլոր խնդիրներին, որոնք ծառայել են մեր առջև աշխատանքի ընթացքում: Նրանցից հույժ կարևորներին աշխատել ենք տեղ տալ հավելվածների բաժնում, իսկ մյուս մասի վերաբերյալ՝ բավարարվել լոկ մասնակի դիտողություններով:

Օգտվելով առիթից, շնորհակալություն ենք հայտնում Կ. Մելիք-Յանջանյանին, Լ. Խաչիկյանին, Բ. Առաքելյանին, Լ. Բարթիկյանին և ուրիշների՝ սույն մենագրության վերաբերյալ արած օգտակար դիտողությունների համար:

ՆԵՐԱՄՈՒԹՅՈՒՆ

Խոսելի Հայոց Արևելից կողմանց դպրության 5—13-րդ դարերն ընդգրկող հատվածի պատմության մասին, նշանակում է անհրաժեշտաբար քննության առնել նաև առհասարակ Աղվանից աշխարհի պատմության և դպրության մի քանի կարևոր հարցերը:

Նախ՝ Աղվանից աշխարհի դպրության մասին:

Ինչպես գիտենք, Կովկասի հին բնակիչներից էին նաև աղվանները, որոնք ժամանակի ընթացքում տարրալուծվեցին շրջապատի մահմեդական ու քրիստոնյա միջավայրում և էթնիկական առումով մեկընդմիջտ հեռացան պատմության ասպարեզից:

Մասնագետները շնայած վաղուց է, ինչ զբաղվում են աղվանական ցեղախմբերի և Աղվանից աշխարհի պատմության ուսումնասիրությամբ ու շատ հարցեր են բարձրացրել, լուծել, սակայն մինչև օրս էլ մեծ թիվ են կազմում այն խընդիրները, որոնք կարոտ են նոր բացատրության և ճշգրտման: Այդ վերջինների մեջ իր առանձին տեղն է գրավում Աղվանից աշխարհի գրի և զրականության պրոբլեմը:

Աղվանից աշխարհի գրի և զրականության պատմությամբ հետաքրքրվող բոլոր մասնագետների համար էլ ելակետային նշանակություն են ունեցել 5-րդ դարի հայ պատմիչներ Կորյունի և Մովսես Խորենացու այն հիշատակություն-

ները, որոնց համաձայն Մեսրոպ Մաշտոցը գիր է ստեղծել և դպրություն հիմնել ոչ միայն հայերի, այլև վրացիների ու աղվանների համար:

Պետք է նկատել, սակայն, որ փաստերի պակասությունը և եղած նյութերի ոչ ճիշտ մեկնաբանությունը, մինչև հիմա էլ, Աղվանից աշխարհի գրի ու դպրության խնդրի լուծումը գրել են առեղծվածային վիճակի մեջ:

Առայժմ շանդրադառնալով պատմա-աշխարհագրական և էթնիկական խնդիրների անբավարար քննությունը պայմանավորված սխալ մեկնաբանություններին, խոսենք միայն բուն աղվանական կամ աղվաններեն գրի և դպրության կրնճընոտված հարցերի վերաբերյալ:

— Հարկավոր է նկատի առնել, որ շեն պահպանվել ոչ աղվանական լեզուները և ոչ էլ աղվաններեն գրականության հուշարձանները: Ըիշտ է, անցյալ դարի երկրորդ կեսերին հայկական միջնադարյան ձեռագրերում գտնվեցին «աղուանից գիր» կոչվող այբուբեններ ու «աղվաներեն» համարված առանձին տողեր, որոնք հիմնականում ոչ այլ ինչ էին, քան հայկական ծածկագրի տարատեսակներ¹: Հետագայում Հ. Անասյանի կողմից առաջ քաշվեց այն կարծիքը, թե «Աղուանից գիր» կոչված տառերի մեջ պիտի տեսնել բուն աղվանական այբուբենի փոփոխված տառատեսակները²: Այդ կարծիքը, իրավամբ, հավանության արժանացավ պրոֆ. Ա. Շանիձեի կողմից³:

Ինչ վերաբերում է իսկական աղվանական այբուբենին, ապա նրա մի մեծարժեք ընդօրինակությունը բախտ էր վի-

ճակվել ապաստան գտնելու Մսերյանների գերդաստանին պատկանող մի հին ձեռագրում (այժմ՝ Մաշտոցյան Մատենադարանում, ձեռ. № 7117): Այդ ձեռագրի վերջին ժառանգորդ Զ. Մսերյանցը, ղեկուս 1905 թվականին, Ն. Մառնի գրած նամակներում խոսում է նաև այդ ձեռագրի մասին, նրանից կարևոր նյութեր տրամադրելով՝ արքայազնների վերաբերյալ⁴:

Ինչպես երևում է, ինքը՝ Զ. Մսերյանցը նպատակ է ունեցել զբաղվելու աղվանից այդ այբուբենի ուսումնասիրությամբ, որի արդյունքի մասին թերևս կարելի լինի նյութեր գտնել արխիվային վավերաթղթերում:

Նույն ձեռագրի և նույն այբուբենի վրա հետազոտում ու շարդություն է դարձնում անվանի բանասեր Ն. Ակինյանը: 1924 թվականին, լինելով Մոսկվայում, նա այցելում է Զ. Մսերյանցին, ծանոթանում այդ այբուբենին և ցանկանում հետազոտության նյութ դարձնել այն. ձեռագրի տերը, սակայն, չի համաձայնում, «առարկելով, թե ղեկը մտադիր է ուսումնասիրել զայն»⁵:

Շատ շանցած, Զ. Մսերյանցի վերոհիշյալ ձեռագիրը հանձնվում է Մատենադարանին, ուր և 1937 թվականին նրանով զբաղվում է վրացի գիտնական Ի. Աբուլաձեն՝ կատարելով առաջին տպագիր հաղորդումը՝ նրա մեջ պահպանված աղվանական այբուբենի մասին⁶: Հիրավի, մեծ իրադարձություն: Նրա հետազոտությամբ զբաղվեցին հատկապես պրոֆ. Ա. Շանիձեն⁷, պրոֆ. Հ. Աճառյանը⁸ և ուրիշներ, համոզելով, որ վերջապես գտնված է աղվանական այբուբենը:

Այդ մեծ հայտնությունն էլ, սակայն, անբավարար զրտ-

4 Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ-ի «Տեղեկագիր», 1964, № 12, էջ 49—59 (Պ. Մուրադյանի հոդվածը):

5 Ն. Ակինյան, Ս. Մաշտոց վարդապետ, Վիեննա, 1949, էջ 319—320:

6 И. Абуладзе, К открытию алфавита Кавказских албанцев, Тбилиси, 1938.

7 А. Шанидзе, Новооткрытый алфавит Кавказских албанцев и его значение для науки, Тбилиси, 1938 (տպագրված է Ի. Աբուլաձեի վերոհիշյալ հաղորդման հետ միասին):

8 Հր. Աճառյան, Աղվանից գիրը (Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ-ի «Տեղեկագիր», 1941, № 3—4 (8—9), էջ 3—11:

1 Համապատասխան նյութերի և ուսումնասիրությունների մասին տե՛ս Հ. Ս. Աճառյան, Հայկական մատենագիտություն, Ա, Երևան, 1959, էջ 613—622: Լրացուցիչ տեղեկությունների կարելի է հանդիպել Ա. Աբրահամյանի «Дешифровка надписей Кавказских агван» ուսումնասիրության մեջ (Երևան, 1964):

2 Անդ, էջ 615—616:

3 Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ-ի «Տեղեկագիր», 1960, № 9, էջ 96—97: Առանձնապես ուշագրավ են «Յ», «Ք» և «Ժ» քանի որիշ տառերը:

նրվեց, որովհետև պակասում էին աղվաններն բնագրեր, որոնք պիտի վերծանվեին վերոհիշյալ այբուբենի միջոցով: Ետ շանցած, ընդամենը մեկ տասնամյակ հետո, Աղբբեչանում, Մինգեչաուրի շրջակայքում կատարված պեղումների ժամանակ, ի հայտ եկան նաև աղվանական արձանագրությունների որոշ նմուշներ, ավելի քան հավաստելով աղվանական գրի ու դպրության երբեմնի գոյությունը: Այստեղ էլ ծագեցին դժվարություններ. գտնված այբուբենի և արձանագրությունների տառաձևերի կրած բնական փոփոխությունները, աղվանական լեզուների անհետացումը, օժանդակ նյութերի պակասը՝ խանգարեցին նշված արձանագրությունների վերծանմանը: Այս առումով վերջերս նոր փորձ կատարեց Ա. Աբրահամյանը՝ հանդես գալով հատուկ մեկնագրությամբ⁹: Ըստ նրա՝ բոլոր արձանագրություններն էլ շարադրված են ուտիբեննով և համարյա ամբողջապես վերծանվում են: Բայց թե որքանով են ճիշտ նրա կոահումները, առայժմ դժվար է ստուգել: Զգալի տեղաշարժերն այս հարցում կապված են համապատասխան բնագրերի նոր հայտարարումների հետ:

Անկախ այդ ամենից, այսօր, ամենայն վստահությամբ կարելի է պնդել, որ իսկապես հավաստի են և՛ Կորյունը, և՛ Մալանե երբեմնացին, և՛ նրանց կրկնող մյուս մատենագիրները՝ Աղվանից աշխարհի գրի և գրականության հարցերում: Իսկ թե զարգացման ու տարածման ի՞նչ աստիճանի է հասած եզել ժամանակին այդ գրականությունը, մնում է փաստարկման կարոտ: Մեր կարծիքով, շափազանցություն մեջ են ընկնում այն մասնագետները, որոնք գտնում են, թե աղվանական այդ այբուբենով և աղվաներենով շարադրված գրականությունը շատ հարուստ է եղել: Այսպես, աղվանագիտության բնագավառում իր խոշոր լուման մուծած ակադ. Ա. Ծանիձեն գտնում է, որ «Աղվանական գրականության ծաղկման ժամանակաշրջանը պիտի համարել 5—7-րդ դդ., երբ Կով-

կասի քաղաքական և մշակութային կյանքի բոլոր բնագավառներում աղվանները գործոն մասնակցություն էին ցուցաբերում վրացիների և հայերի հետ միասին: Այդ գրականությունը շարունակեց գոյատևել երկար ժամանակ նաև երկրի արաբական բռնատիրությունից հետո...»¹⁰: Որպես ապացույց այդ կարծիքի՝ պրոֆ. Ա. Ծանիձեն վկայակոչում է երկու փաստ: Առաջինի մասին նա գրում է.

«Աղվանների գրականության երբեմնի գոյության մասին եղած ամենավստահելի տեղեկություններից մեկը ես համարում եմ նշանավոր «Գիրք թղթոց»-ի մեջ պահպանված... հայոց Բարգեն կաթողիկոսի ժամանակ գրված երկրորդ թուղթը՝ առաքված Պարսկաստան»¹¹:

Հետագայում այդ նույն փաստը նույն նպատակով վկայակոչել են նաև Հ. Աճառյանը¹², Կ. Տրևերը¹³, Ա. Աբրահամյանը¹⁴ և ուրիշներ:

Պետք է ասել, սակայն, որ նշված փաստաթուղթը նման եզրակացության հիմք չի տալիս: Համոզվելու համար մեջ բերենք այդ վավերագրի այն տողերը, որոնց վրա հենվել են հարցի հետազոտողները: Այդտեղ ասված է.

«...այսուիկ վարիմք հաւատովք, զոր և զրեցար իսկ ձեզ յառաջագոյն, Վրաց և Աղուանից միաբանութեամբ, իւրաբանչիր աշխարհի գրով: Եւ այժմ զնոյն երկրորդեցար»¹⁵:

Ա. Ծանիձեն մեջ բերելով այս հատվածը հայերեն, տվել է նաև նրա ռուսերեն թարգմանությունը՝ հետևյալ ձևով. «У нас такая вера, о чем мы писали вам раньше, в

¹⁰ А. Шанидзе, Новооткрытый алфавит Кавказских албанцев и его значение для науки, Тбилиси, 1938, стр. 3.

¹¹ Անդ:

¹² Հր. Աճառյան, Աղվանից գիրք, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ-ի «Տեղեկագիր», № 3—4 (8—9), էջ 4:

¹³ К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.—Л., 1959, стр. 309.

¹⁴ А. Г. Абрамян, Дешифровка надписей Кавказских албан, Ереван, 1964, стр. 5.

¹⁵ «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 51:

⁹ А. Г. Абрамян, Дешифровка надписей Кавказских албан, Ереван, 1964.

согласни с Грузинами и Албанцами, каждый на своем языке (букв. письменностью каждой страны). А теперь повторили то же самое¹⁶.

Հենց այստեղից տեսնում ենք, որ թարգմանություն ժամանակ անհրաժեշտություն է առաջացել թարգմանված հատվածին լրացուցիչ երանգ հաղորդել, որպեսզի այն համապատասխանի հանված եզրակացությունը: Ըստ էության, այդտեղ «իրաքանչիւր աշխարհի գրով» արտահայտությունը վերաբերում է ոչ թե հայերին, վրացիներին ու աղվաններին, որոնք առաքել են այդ թուղթը, այլ նրանց, ում հասցեագրված է այն, այսինքն, պարսից աշխարհի քրիստոնյա ժողովուրդներին: Եվ հիրավի, ինչո՞ւմն էր բանը: Ե-րդ դարի սկզբներին պարսկական տիրապետության տակ գտնվող այլազգի քրիստոնյաները, պարսից արքայի միջոցով, դիմել են հայ եկեղեցուն՝ դավանանքի հարցում իրենց օգնելու և համապատասխան հրահանգներ ստանալու: Քանի որ այդ ժամանակ հայոց, վրաց և աղվանից եկեղեցիները մի միասնություն էին կազմում և ղեկավարվում հայ եկեղեցու կողմից, ուստի հայոց Բարզեն կաթողիկոսը և լիազորված այլ անձինք պատասխան են գրում նրանց: Ինչ-ինչ պատճառներով հարցումը կրկնվում է, ուստի և կրկնվում է պատասխանը: Ահա այս կրկնված պատասխանի մեջ է գտնվում քննվող պարբերությունը: Արդ, անկախ ամեն ինչից, հարց է ծագում, հայոց եկեղեցին ի՞նչ լեզվով պիտի գրեր Պարսկաստանի քրիստոնյաներին: Պարզ է, որ ամենից առաջ պատասխանը պիտի շարադրվեր պաշտոնական կողմերի (հայեր, պարսիկներ) լեզուներով: Հասկանալի է նաև, որ այդ պատասխանը կարող էր թարգմանվել նաև այն քրիստոնյաների լեզուներով, որոնք ապրում էին Պարսկաստանի տիրապետության տակ: Նշված թղթերում պահպանված են նույնիսկ նրանց երկրների անունները. «յԱսորեստանի և ի Խուժաստանի, և ի Հերթ և ի Նանարարսադէ... ի Մծբին նահանգ... ի Նինուէ նահանգ...»

¹⁶ А. Шанидзе, Новооткрытый алфавит Кавказских албанцев и его значение для науки, Тбилиси, 1938, стр. 3.

և այլն¹⁷: Այդ վայրերում գտնվող քրիստոնյաները, բնականաբար, հիմնականում, պիտի ասորիներ, պարսիկներ և հայեր լինեին: Ուստի և նրանց առաքվող թղթերն էլ կարող էին համապատասխան լեզուներով շարադրված լինել, որպեսզի նրանք կարողանային կարդալ և կողմնորոշվել իրենց դավանանքի կենտրոնված հարցերում: Այս պայմաններում միանգամայն անիմաստ կլինեին Ասորեստանի և Խուժաստանի քրիստոնյաներին վրացերեն կամ աղվաներեն պատասխան ուղարկելը: Հետևապես Ա. Շանիձեի վկայակոչած հատվածում պիտի տեսնել հետևյալ իմաստը. ձեզ, այսինքն, Պարսկաստանի տիրույթներում ապրող քրիստոնյաներից, առաջուց գրել ենք պատասխան՝ վրացիների և աղվանների գիտությունը՝ ձեզանից յուրաքանչյուրին՝ իր աշխարհի գրով:

Այսպիսին է իրերի տրամաբանական թելադրանքը: Այդպիսին է նաև զույգ նամակների, ինչպես և մեջ բերված հատվածի բուն իմաստը:

Բացի այս ամենից, նշված երկու թղթերում կան նաև որոշ անհրաժեշտ տվյալներ մեր կարծիքի օգտին: Ինչպես երևում է երկրորդ թղթի որոշ նշումներից («գրեցաք իսկ ձեզ յառաջագոյն», «ես այժմ գնոյն երկրորդեցաք»), երկրորդ նամակում հիշատակված գրի և լեզվի խնդիրը, առաջին հերթին, վերաբերում է հենց առաջին նամակին, որն ստիպված «երկրորդել» են: Իսկ թե ինչ լեզուներով է գրված եղել առաջին թուղթը, այդ մասին նրա մեջ կա միանգամայն հստակ ու մեկին հիշատակություն. «Գրեցաք նայեռէն և պարսկերէն, և կնքեցաք մերով մատանեալ»: Ապա՝ թվարկվում են Պարսկաստանից եկած պատվիրակների անունները (Սամվել, Շամվոն, Աջհա, Մերա), որոնք «զայս հաւատոյ նամակ ընդ իւրեանս առին յաշխարհ իւրեանց»¹⁸: Ըստ երևույթին, երկրորդ թուղթը պաշտոնական երկու լեզուներով գրվելուց բացի, գրվել է նաև երրորդ կամ չորրորդ լեզվով ևս, որպեսզի ստացողներն ավելի քան անմիջականորեն ծանոթանային նրա բովանդակ-

¹⁷ «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 41:

¹⁸ Անդ, էջ 47:

կուսյանը: Պարզ է, որ այս պայմաններում ոչ վրացերենի և ոչ էլ աղվաներենի կարիքը չէր կարող զգացվել:

Հետևապես մեծանուն գիտնական Ա. Շանիձեի կողմից վեր հանված և ուրիշների կողմից հավանության արժանացած այս փաստը բուրրովին հնարավորություն չի տալիս որևէ գաղափար կազմելու աղվանական գրականության զարգացման և տարածման մասին:

Հաջորդ փաստը, որի վրա ուշադրություն է հրավերված մեծարգո Ա. Շանիձեի¹⁹ և ուրիշների կողմից, առնված է Հեթում պատմիչից: Խոսելով Հայաստանի, նրա բնակչության և դպրության մասին, այդ պատմիչը գրում է. «Ազգք բնակեալք յաշխարհին Հայոց զանազան անուամբք կոչին ըստ դաւառաց և ըստ տեղեաց... Ունին նշանագիրս արամեանս և այլ ևս, որ ասին Հալոցէն (Հայոց կամ Աղուանից)»²⁰: Փակագծված մասը թարգմանչի հավելումն է, որն ունի բացատրական նշանակություն: Մասնադիտական հետազա ճշգրտումների շնորհիվ պարզված է, որ տվյալ դեպքում «Հալոցէն», «հալոյէն» ասելով հեղինակը հասկացել է աղվաներեն: Ն. Ակիճյանի այդ հարցում կատարած լրացուցիչ աշխատանքը²¹ մեզ ավելի լիովին է համոզում դրանում:

Արդ, ի՞նչ է ասում այս վկայությունը: Այն, որ եղել է նաև աղվանական գիր, որը գիտվել է որպես հայկական գրի մի տեսակը: Եվ այսքան միայն: Հեթում պատմիչն այստեղ ոչինչ չի հաղորդում աղվանական գրականության և նրա զարգացման աստիճանի մասին:

Գոյություն ունի մի ուրիշ փաստ էլ, որն արտաքնապես ավելի խոսուն է թվում, և որին նույնպես դիմում են ուսումնասիրողները, մանավանդ վերջին ժամանակներս: Հայկական միջնադարյան ձեռագրերում պահպանված է մի հրաշապատում գրույց՝ սրբազան յուզի մասին՝ այսպիսի խորա-

գրով. «Յաղագս պատմութեան սուրբ և աստուածային իւղոյն, զոր գտեալ է ի սրբոյ հարցն յԱրևելս, յԱղուանի գիրս, և բարգմանեցին ի հայ գիր»²²: Պետք է նկատել, որ իր բովանդակությամբ և հատկապես իր հետապնդած նպատակով, սույն գրույցը թողնում է հետազայում դիտավորյալ հորինված ստեղծագործության տպավորություն: Այն ամբողջը, ինչ պատմվում է այստեղ սրբազան յուզի մասին՝ ոչ այլ ինչ է, քան հայկական սկզբնաղբյուրներում եղած բազմաթիվ գրույցների քաղածո վերաշարադրություն: Այդպիսի գրույցներից են, օրինակ, Աբգար թագավորի և Քրիստոսի նամակագրական կապերին, Քաղհոս առաքյալի Հայաստան գալուն, Եղրդուտի վանքի «Շիշ յուզի» պատմությանը վերաբերող ավանդապատումները: Հետաքրքրական է, որ այդ նյութը պահպանված է միայն ուշ ժամանակների ձեռագրերում և ունի մի նպատակ. սրբազան յուզի մենաշնորհը հատկացնել Մշո ս. Հովհաննեսի կամ, որ նույնն է, Եղրդուտի վանքին՝ «ի պարծանս աշխարհիս հայոց»: Ըստ գրույցի, Եղրդուտի վանքումն է, որ, իբր թե, պահպանվում է սուրբ յուզի այն նախնական շիշը, որի պարունակությունն ստեղծված է եղել Մովսես մարգարեի ձեռքով, Ձիթենյաց սարում, նրանով է օծվել Քրիստոսը, այն անցել է բազմաթիվ սրբերի ձեռքով և, ի վերջո, հասել Եղրդուտ: Այդ յուզն աստվածային է, ասում է գրույցը. այն ոչ ավելանում է և ոչ պակասում²³. հանգամանք, որի ընդգծումով նրա հորինողները կամեցել են ավելի շատ բարձրացնել նրա խորհրդավորությունը և Եղրդուտի հեղինակությունը:

Հասկանալի է, որ այդ գրույցը պիտի ստեղծված լիներ, ամենից առաջ հենց Հայաստանում, Եղրդուտի վանքում՝ նրա միաբանների շահադիտական նպատակներով:

Հետևապես այս վերջին փաստարկն էլ աղվանական գրականության մասին՝ չի կարող արդարացնել իրեն:

Ի՞նչ է ստացվում ի վերջո:

19 А. Шанидзе, Новоткрытый алфавит Кавказских албанцев и его значение для науки, Тбилиси, 1938, стр. 3—4.

20 Հեթում պատմիչ թաթարաց, Վենետիկ, 1842, էջ 14:

21 Ն. Ակիճյան, Ս. Մեսրոպ վարդապետ, Վիեննա, 1949, էջ 324—325:

22 А. Г. Абрамян, Дешифровка надписей Кавказских агван, Ереван, 1964, стр. 5.

23 Ձեռ. № 2121, թերթ 341բ:

Աղվաններն ունեցել են իրենց գիրը՝ ստեղծված Մեսրոպ Մաշտոցի ձեռքով: Այդ գրով, բնականաբար, ստեղծվել է նաև որոշ դպրութիւն, որից, սակայն, ցարդ հայտնի են լոկ վերևում հիշատակված արձանագրութիւնների մի քանի բեկորները: Աղվաններն շարադրված ձեռագրերի ոչ մի նշխար չի հասել մեզ, առայժմ չկան նաև որոշակի տեղեկութիւններ այդպիսիների երբևմնի գոյութիւն մասին: Այսպես ասելով, անշուշտ, մինք ոչ թե կամենում ենք ժխտել նրանց գոյութիւն անառարկելի հնարավորութիւնը, այլ արձանագրել իրողութիւնը՝ թուրիմացութիւններից խուսափած լինելու համար:

Ահա այստեղ հանդիպում ենք խնդրի առեղծվածային բնույթին. եթե կար աղվաններն գիր ու դպրութիւն, ապա պիտի լիներ նաև համապատասխան հարուստ գրականութիւն: Իսկ եթե լիներ այդպիսի գրականութիւն, ապա նրանից պիտի որ պահպանված լինեին և՛ բնագրային նմուշներ, և՛ թարգմանական: Զարմանալին այն է, որ ոչ միայն չկան այդպիսիները, այլև ոչ հայկական, ոչ վրացական և ոչ էլ որևէ ուրիշ ժողովրդի հին դպրութիւն մեջ չկա գեթ մի որոշակի խոսք՝ աղվաններն գրականութիւն և համապատասխան թարգմանութիւնների մասին: Ինչպե՞ս եղավ, որ հայկական հնամենի ձեռագրերի շարքում, նրանց պատառիկների ու պահպանակների մեջ տեղ զտնելով մեզ հասան վրացական, հունական, շատինական, հրեական, ասորական, ղփչաղական, ռուսական, արաբական, պարսկական, թուրքական և շատ ու շատ ուրիշ ժողովուրդների գրավոր հուշարձանները՝ ամբողջական հատորներով կամ մասունքներով, իսկ աղվաններն ո՛ր մի պատառիկ, ո՛չ մի տող: Եվ դա՛ այն դեպքում, երբ վերոհիշյալ ժողովուրդներից և ոչ մեկն այնքան սերտորեն կապված չէր հայ եկեղեցու և դպրութիւն հետ, որքան աղվանները՝ սկզբից մինչև վերջ:

Ուսումնասիրողները, շոշափելով աղվանական գրավոր դպրութիւն հարցը, հանգել են տարբեր կարծիքների: Այսպես՝ Ս. Տ. Երեմյանը գտնում է, որ աղվանական դպրութիւնը, ինչպես նշել է Ա. Շանիձեն, իր զարգացումն է ապրում 5—7-րդ

դարերում: Դրանից հետո, եկեղեցական ներքին պայթարի պատճառով, աղվանական եկեղեցին միանում է հայկական եկեղեցուն և որդեգրում գրաբարը: Դրան զուգահեռ, գարգարացիների լեզվի հիման վրա ստեղծված գիրն ու գրականութիւնը, զժվարամաշխիութիւն պատճառով, աստիճանաբար դուրս է մղվում հրապարակից: Ուստի և աղվանական գրականութիւնը մատնվում է մոռացութիւն և ժամանակի ընթացքում անհետանում: Նրա կարծիքով, դրան նպաստում է նաև Արցախի և Ուտիքի աղվան բնակչութիւն հայացման պրոցեսը²⁴: Ազրբեջանցի որոշ մասնագետներ կարծում են, որ հայերն աղվաններին իրենց մեջ ձուլելով՝ միաժամանակ, ծրագրված կերպով, աղվանական գրականութիւնը թարգմանել են հայերեն (գրաբար), իսկ բնագրերն անխնա ոչնչացրել²⁵: Կան մասնագետներ էլ, որոնք գտնում են, թե ոչ աղվանական գիր է եղել և ոչ դպրութիւն. աղվաններն առաջնորդվել են լոկ հայ դպրութիւնով²⁶:

Այս վերջին կարծիքը, որ առաջ է քաշել Ն. Ակիւնյանը, մերժելի կողմերի հետ, ունի նաև շատ ուշագրավ հարցադրումներ, որոնք, սակայն, գիտական շրջանառութիւն մեջ չեն ներգրավված:

Գոյութիւն ունեն նաև վերոհիշյալ կարծիքների միջև տատանվող հայացքներ էլ, որոնք, սակայն, նախորդների հետ միասին, քննվող խնդրի լուծման համար հնարավորութիւն չեն ստեղծում:

Իրերի այս դրութիւն մեջ, ինչպես տեսնում ենք, Աղվանից աշխարհի գրի և գրականութիւն պրոբլեմի լուծման անհրաժեշտութիւնը, գնալով ավելի սուր կերպարանք է ընդունում:

229

24 «Очерки истории СССР» (III—IX вв.), Москва, 1958, стр. 328—329.
25 З. И. Буннатов, Азербайджан в VII—IX вв., Баку, 1965, стр. 97.
26 Ն. Ակիւնյան, Ս. Մեսրոպ վարդապետ, Վիեննա, 1949, էջ 318:

Մեր որոնումներն այդ ուղղությամբ՝ ցույց են տալիս, որ եղած դժվարությունը պայմանավորված է Աղվանից աշխարհի բնակչության էթնիկական կազմի և նրա անցյալի պատմության որոշ զրվագների ոչ հանգամանալից ու ճիշտ հետազոտմամբ:

Բանը նրանումն է, որ «Աղվանից աշխարհ», «աղվաններ», «Աղվանից գիր ու գրականություն» և նման այլ հասկացողությունները տարբեր դարերում, էթնիկական ու աշխարհագրական առումով, տարբեր բովանդակություն են ունեցել:

Այսպես մոտենալով խնդրին, տեսնում ենք, որ Աղվանից աշխարհի պատմության հարցերը պիտի ուսումնասիրվեն երկու խոշոր ժամանակահատվածներով. ա) սկզբից մինչև 4-րդ դարի երկրորդ կեսը, բ) դրանից հետո, մինչև աղվանական ցեղերի վերանալը:

Ճիշտ է, այլ հարցերի քննության կապակցությամբ կարելի է այլ պարբերացում սահմանել, սակայն, մեր առջև դրված հարցերի լուծման համար ամենից բնորոշ ջրբաժանը 4-րդ դարի երկրորդ կեսն է: Այդ ժամանակ էր, որ Աղվանից աշխարհի կյանքում տեղի ունեցան ճակատագրական նշանակության իրադարձություններ, և սաղմնավորվեցին ներքին բարդ երևույթներ:

Ինչպես հայտնի է, այդ ժամանակ պարսկա-բյուզանդական հակամարտությունները և նրանց միջև ընկած հայկական հզոր պետության ինքնուրույնության հարցերը՝ լուծվեցին 387 թվականի պայմանագրով, որի համաձայն Հայաստանը բաժանվեց վերոհիշյալ երկու բունատիրությունների միջև՝ զրկվելով իր անկախ պետականությունից:

Պարսկաստանը, որի իշխանության տակ էր ողջ հյուսիս-արևելյան Հայաստանը, ինչպես նաև Աղվանքը, ի թիվս վարչական այլ միավորների, ստեղծեց Աղվանական վարչական միավոր՝ բուն Աղվանքից և Հայաստանի Ռատիբ ու Արցախ գավառներից: Այս նոր Աղվանքը շուրջ երկու անգամ ավելի մեծ էր, քան բուն Աղվանքը թե՛ աշխարհագրական

առումով²⁷ և թե՛ բնակչության քանակով: Այլ կերպ ասած, նրա շուրջ կեսը Հայաստան էր: Խնդիրը, սակայն, լուկ թվական հաշիվների մեջ չէր, այլ ներքին նորորակ փոփոխությունների, որոնք և իրենց անջնջելի կնիքը դրին երկրի ապագայի վրա:

Ահա այս հիմնական խնդիրն է, որ մինչև օրս պատշաճ ուսումնասիրության առարկա չի դարձել, ըստ էության հաշվի չի առնվել, ուստի և հանդիսացել է զանազան շփոթությունների սկզբնապատճառ:

* * *

Ստրաբոնի վկայությամբ, իր ժամանակի Աղվանքում, ինչպես կտեսնենք ստորև, ապրում էին աղվանական 26 ցեղախմբեր, որոնք վարում էին անասնապահական, որսորդական կյանք և կառավարվում մեկ թագավորով: Նրանց գրված երկիրը տարածված էր Վրաստանից մինչև Կասպից ծովը և Կովկասյան լեռներից մինչև Կուր գետը:

Այսպիսին էր այն ժամանակվա Աղվանքը, կամ բուն Աղվանքը:

Եվ, ահա, 387 թվականի պայմանագրով այդ Աղվանքին կցված հայկական հողերի և հայ բնակչության շնորհիվ, կրկնակի մեծացավ Աղվանքը²⁷ առիթ հանդիսանալով ներքին նորորակ տեղաշարժերի: Այդ ժամանակից սկսած, հայ աղգաբնակչությունը հանդիսանում է ոչ միայն որպես այդ ընտանիքի ամենամեծ անդամը, այլև ամենահզորը՝ իր միասնական լեզվով և երկրագործական բարձր կենսափորձով: Փաստերը ցույց են տալիս, որ այդ ժամանակից սկսած, երկրի ներքին կառավարության գործում և տնտեսական ու քաղաքական ասպարեզներում իշխող դիրքը, հիմնականում, անցնում է հայ իշխանների ձեռքը: Ամենից առաջ այդ հատվածի վրա են հենվում նախ՝ Աղվանից աշխարհի Արշակունի թագավորությունը, որ տեղից մինչև 6-րդ դարի առաջին տասնամյակ

27 Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 120:

շահները, ապա՝ Միհրանյան և Առանշահիկ տոհմերը, մինչև որ երկրի ամբողջ ղեկավարությունն անցնում է հայ ֆեոդալների ձեռքը: Ըստ այդմ, նոր Աղվանքում որպես պետական ու պաշտոնական լեզու, իշխում է հայոց լեզուն: Աղվանից թագավորները 4—6-րդ դարերում, լինելով Արշակունիներ, խոսում ու գրում էին նաև հայերեն: Եվ դա միանգամայն բնական էր, որովհետև նրանք չէին կարող խոսել աղվանական բոլոր ցեղախմբերի, կամ զեթ նրանց կեսի լեզուներով: Քաղաքական առումով էլ վերջին ուղին նախընտրելի չէր կարող լինել: Մյուս կողմից էլ այս երևույթի հետագա խորացմանը նպաստում էր ինքը՝ աղվանական եկեղեցին, որը ոչ այլ ինչ էր, քան հայկական եկեղեցու մի թևը: Մանավանդ, որ երկրի հոգևոր առաջնորդներն էլ, հիմնականում, հայեր էին:

Այժմ ինքնին հասկանալի է, որ այդ նոր Աղվանքում Մեսրոպ Մաշտոցի ջանքերով պիտի հիմնավորված լիներ ոչ թե մի գիր և մի գարություն, այլ երկու՝ հայկական, աղվանական: Հայկականը՝ Աղվանից աշխարհի հայություն համար, աղվանականը՝ աղվանական ցեղախմբերի: Ծիշտ է, Մեսրոպ Մաշտոցը և ժամանակի մյուս գործիչները հոգացել էին, որպեսզի աղվանական կամ աղվաներեն գարությունն էլ զարգանար, սակայն, պատմական իրադրությունները նրան դրել էին փակուղու առջև:

Խոսքը վերաբերում է պարսիկների, հոների, արաբների և այլ բնակավայրերի անընդմեջ ասպատակումներին, կրոնական ու ազգային հալածանքներին, որոնց պատճառով, ի վերջո, աղվանական ցեղախմբերը տարրալուծվեցին և պատմության ասպարեզից վերացան: Փոքր դեր լիազացին այդ առումով նաև քրիստոնեական եկեղեցու ուղղափառ ու քաղկեդոնիկ թևերի միջև եղած համառ գոտեմարտերը:

Ուստի 5-րդ դարի սկզբներին հիմնավորված աղվաներեն գիրն ու գարությունը, տեղի հայ գարության կողքին, որոշ զարգացում և համեմատաբար սահմանափակ օգտագործում ունենալուց հետո, աստիճանաբար, թևակոխում է իր անհետացման շրջանը՝ մատնվելով մոռացություն: Մովսես Կա-

ղանկատվացու «Պատմություն Աղուանից» երկը ցույց է տալիս, որ դեռևս 7-րդ դարում աղվաններեն գարություն, զեթ պաշտոնական առումով, համարյա չկար, իսկ եթե կար էլ, ապա շատ աննշան էր նրա դերը:

Եվ դա է պատճառը, որ այսօր չունենք աղվաներեն ձեռագրերի մնացորդներ:

Վերևում ասածներից միաժամանակ պարզ է դառնում մի ուրիշ կարևոր հանգամանք. դա Աղվանից աշխարհին կրթված Հայոց Արևելից կողմանց գարության պատմության խրնդիրն է, որը ցարդ այդ առումով չի հետազոտվել: Մինչդեռ հարցի հիմնական պատասխանը թաքնված է այստեղ: Չէ՞ որ այդ գարությունն է եղել Աղվանից երկրի պետական, պաշտոնական, իսկ հետո նաև՝ համաաղվանական միակ գարությունը:

Հետևապես, մենք երբեք հստակ պատկերացում չենք ունենա «աղվանից գիր ու գրականություն» կոչված հարցի մասին, եթե չընդունենք, որ դա իրականում, պատմականորեն ստեղծված մի բարդ հասկացողություն է՝ բաղկացած երկու մասից.

Հայերեն գիր ու գարություն

Աղվաներեն գիր ու գարություն:

Քանի որ Աղվանից աշխարհի աղվաններն գրի և գարության մասին բավականին շատ հետազոտություններ կան և որին պատշաճ չափով անդրադարձանք նաև մենք, ուստի այդքանով էլ սահմանափակենք մեր խոսքը նրա վերաբերյալ:

Մնում է անդրադառնալ հարցի մյուս կողմին՝ Աղվանից աշխարհի հայերեն կամ Հայոց Արևելից կողմանց գրի և գարության ուսումնասիրությանը:

* * *

Վերևում տրված բացատրությունն ինքնին բավական կլիներ, որպեսզի մենք անմիջապես անցնեինք անհրաժեշտ նյութերի վերլուծությանը: Խնդիրը, սակայն, դժվարեցված է

վերջին ժամանակներս տարածված մի թյուր կարծիքով՝ կապված բուն Աղվանքի նախկինում ունեցած սահմանների և բնակչության պատմության հետազոտման հետ: Այդ կարծիքի համաձայն, 387 թվականին Աղվանքին միացված տարածությունները, իբր թե նախապես պատկանելիս են եղել Աղվանքին և բնակեցված են եղել աղվաններով: Ուստի 387 թվականին տեղի ունեցած դեպքերը՝ կապված Ուտիքի և Արցախի հետ՝ դիտվում են որպես բունագրաված հողերի վերադարձ իրենց նախկին տիրոջը: Եվ քանի որ այդ գավառների բնակչությունն էլ, ըստ այդ տեսության, համարվում է աղվանական, ուստի այդտեղ բացատրության կարոտ ոչ մի խնդիր չի նկատվում:

Արդ, ի՞նչ հիմք ունեն վերևում հիշատակված կարծիքի հեղինակներն ու պաշտպանները: Ըստ էության և ոչ մի ծանրակշիռ ու հավաստի հիմք: Ավելին, պարզվում է, որ այդ խնդիրը հատուկ քննության առարկա անդամ չի դարձել, նրա մասին խոսողները բավարարվել են կա՛մ լոկ հայտարարություններ կա՛մ էլ՝ թուրքիկ ակնարկներով: Այսուամենայնիվ, նկատելի է երկու սկզբնաղբյուր, որոնք այդ հարցում ելակետային դեր են խաղացել: Դրանցից առաջինը Ստրաբոնի «Աշխարհագրությունն» է, իսկ երկրորդը՝ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը»: Այդ աղբյուրների վրա հենվելով, որոշ մասնագետներ գտնում են, որ հայոց Աբտաշես թագավորը՝ 2-րդ դարում (ն. մ. թ.) կատարած իր նվաճումների ժամանակ Աղվանից աշխարհից խլել և Հայաստանին է միացրել նաև Ուտիքն ու Արցախը, որոնք շուրջ 600 տարի հետո, 387 թվականին վերադարձվեցին Աղվանքին: Այնուհետև, այդպես մտածողները գտնում են, որ «խլված» և «վերադարձված» այդ գավառների բնակիչներն էլ, իբր թե, աղվաններ լինելով, մինչև 5—7-րդ դարերը (իսկ ըստ ոմանց էլ ավելի ուշ ժամանակները) պահել են իրենց լեզուն և հետո միայն, բնությունը հայացել: Այս հիմքի վրա էլ ծնունդ են առել նորանոր սխալներ ու թյուրիմացություններ:

Մեր կատարած քննությունները, սակայն, ցույց են տալիս, որ ո՛չ Ստրաբոնի, ո՛չ Մովսես Խորենացու և ոչ էլ մի ուրիշ հեղինակի մոտ նման որևէ տեղեկություն չկա: Ընդհակառակը, հենց այդ հեղինակների և ուրիշների մոտ կան բավարար վիպություններ այն մասին, որ Ուտիքն ու Արցախը պատմական Հայաստանի հին գավառներից են՝ իրենց հայ բնակչությամբ:

Չկամենալով այստեղ վեր հանել հարցի ամբողջ պատմությունը, կցանկանայինք միայն մի երկու օրինակով ցույց տալ, թե ինչու ճիշտ չեն այն գիտնականները, որոնք «հենվելով» Ստրաբոնի և Մովսես Խորենացու վրա, առաջ են քաշել մատնանշված սխալ կարծիքը:

Այս առումով նպատակահարմար ենք գտնում հիշատակել անվանի արևելագետ Կ. Վ. Տրեբերին, որը վերջերս հրատարակեց մի մեծարժեք ուսումնասիրություն՝ նվիրված Աղվանից աշխարհի պատմությանը: Այդտեղ մեզ հետաքրքրող հարցի կապակցությամբ նա, էլնելով տիրող մտայնությունից, գրում է. «2-րդ դարում նախ. մ. թ. հայոց թագավոր Աբտաշես Առաջինը (189—160 թթ.) Հայաստանին միացրեց մի շարք հարևան գավառներ, այդ թվում նաև Կուր գետի աջ ափը, ուր բնակվում էին սակերը, ուտիները և զարգար-աղվանները. այդ ցեղերը բաժան-բաժան լինելու պատճառով, շարողացան դիմադրել իրենց հողերի հափշտակմանը»: Այդ նույն տեղում հեղինակը, ծանոթագրության կարգով, ասում է. «Բունագրաված այդ գավառները (Շակաշեն, Ուտիք, Արցախ, Փայտակարան) մինչև 4-րդ դարը մ. թ. մնացին Հայաստանի կազմում, իսկ հետո վերամիավորվեցին Աղվանքի հետ»²⁸: Այստեղ էլ «բունագրավումների» այս հայտարարությանը հաջորդում է նշված վայրերի բնակչության հայացման ոչ ճիշտ ենթադրությունը: Ըստ նրա, 7-րդ դարում «Արցախը և Ուտիքի մեծ մասն արդեն հայացած էին»²⁹:

²⁸ К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, Москва—Ленинград, 1959, стр. 58.

²⁹ Անդ, էջ 11:

Արդ, ի՞նչ հիմք է ցույց տալիս մեծարգո գիտնականը Արտաշեսյան նվաճումների մասին խոսելիս: Նա ցույց է տալիս Ստրաբոնի Աշխարհագրության 11-րդ գրքի 14-րդ գլխի 5-րդ պարբերությունը (Страбон, XI. 14. 5):

Ահա Ստրաբոնի այն տողերը, ուր խոսվում է Արտաշեսյան նվաճումների մասին.

«...զրավելով հարևան ժողովուրդների գավառներից մասեր, մեղացիներից նրանք անջատեցին Կասպիանեն, Փավնիտիսը և Թասորոպեդան, իբերներից՝ Պարիագրեսի լեռնալանջերը, Խորձենեն և Գոգարենեն, որը գտնվում է Կուր գետի մյուս կողմում, խալիքներից և մոսինոյկներից՝ Կարենիտիսը և Քսերքսենեն (Գերջանը), որոնք սահմանակից են Փոքր-Հայքին կամ նրա մասերն են, իսկ կատաոններից Ակիլիսենեն (Եկեղիբը) և Անտիտավրոսի շրջակայքի գավառը, իսկ ասորիներից՝ Տամորիտիսը (Տմորի): Այնպես, որ բոլորը խոսում են միևնույն լեզվով»³⁰:

(«... συνήρῃσαν, ἐκ τῶν περικειμένων ἐθνῶν ἀποτειρόμενοι μέρη, ἐκ Μηδῶν μὲν τὴν τε Κασπιανὴν καὶ Φαυνίτιν καὶ Βασοροπέδαν, Ἰβήρων δὲ τὴν τε παρῳρείαν τοῦ Παρσάδρου καὶ τὴν Χορζηνὴν καὶ Γωγαργην, πέραν οὖσαν τοῦ Κύρου, Χαλύβων δὲ καὶ Μοσυνοίκων Καργίτιν καὶ Ξερξηνήν, ἃ τῆ μικρᾷ Ἀρμενίᾳ ἐστὶν ὄμορα ἢ καὶ μέρη αὐτῆς ἐστί, Καταόνων δὲ Ἀκίλισην καὶ τὴν περὶ τὸν Ἀντίταυρον, Σύρων δὲ Ταρωνίτιν, ὥστε πάντας ὁμογλωττοὺς εἶναι.»)³¹

Ինչպես տեսնում ենք, Ստրաբոնը բարեխղճորեն և համբերաբար թվարկել է այն բոլոր երկրների ու նրանցից նվաճված գավառների ցանկը, որոնք նկատի է ունեցել նա՝ Արտաշես Առաջինի մասին խոսելիս: Սակայն տեսնում ենք նաև, որ այդտեղ ակնարկ անգամ չկա ոչ Ուտիքի, ոչ Շակաշենի, ոչ Արցախի և ոչ էլ անգամ Աղվանքի մասին: Մինչ, եթե այդպիսի իրողություն եղած լիներ, ապա Ստրաբոնը, շատ լավ

³⁰ Страбон, География, 1964, XI. XIV. 5.

³¹ The Geography of Strabo with an English translation by Horace Leward Jones, vol. V, London, 1954, p. 322—324.

ճանաչելով Աղվանքը, կարող էր գրել նաև այդ մասին, ստեղծելով մոտավորապես այսպիսի դարձվածք.

«Աղվաններից — Շակաշենը, Ուտիքը, Արցախը և Փայտակարանը»³²: Ըստ որում, այս դարձվածքն էլ պիտի զետեղվեր, հավանաբար, Մեղացիներին և Իբերներին նվիրված թվարկումների արանքում:

Նույնիսկ Ստրաբոնի այդ պարբերությունը չի էլ ավարտվում սովորական «և այլն»-ով, որպեսզի կարծեինք, թե մասնագետներն այդտեղ են ուզում տեսնել մի ամբողջ դարձվածք:

Եթե նույնիսկ մի պահ ընդունենք, որ Արտաշեսի նվաճումների մեջ պիտի լինեին նաև նշված վայրերը, ապա դարձյալ անհիմն կլիներ հայտարարել, թե 7-րդ դարում «Արցախը և Ուտիքի մեծ մասն արդեն հայացած էին», որովհետև Ստրաբոնը դեռ 1-ին դարում վկայում է, որ Հայաստանին կրցված այդ ժողովուրդները հիմա խոսում են մի լեզվով, այսինքրն, հայերենով: Սակայն տեղն ու տեղն էլ հայտարարենք, որ այդ լեզուն Ուտիքի, Շակաշենի և Արցախի համար ոչ թե նոր էր, այլ մայրենի լեզու՝ ծնված հայ ժողովրդի կազմավորման ժամանակներում:

Այնուհետև, Կ. Վ. Տրևերը, և այս հարցում նրա նման մտածողները, աննկատելիորեն բնկնում են մի այլ հակասություն մեջ, երբ խոսում են Աղվանից 26 ցեղախմբերի մասին: Այդ տեղեկությունը, իրոք, գալիս է Ստրաբոնից, որն այդ բանավեց ցեղախմբերի հաշվով էլ խոսում է նրանց քսանվեց լեզուների մասին³³: Մասնագետներն ահա այս 26 ցեղախմբերի և նրանց 26 լեզուների մեջ են մտցնում նաև Ուտիք-Արցախյան վայրերի բնակիչներին ու նրանց լեզուները, մոռանալով, որ Ստրաբոնը հենց այդ ժամանակ վկայում է, որ նաև Ուտիք-Արցախյան վայրերի բնակիչները խոսում էին հայերեն: Իսկ դա ինքնին ցույց է տալիս, որ Ստրաբոնի մտքով անգամ չի անցել այդ վայրերն աղվանական համարել:

Կ. Վ. Տրևերը, խոսելով Արտաշես Առաջինին վերազրբ-

³² Փայտակարանը հավանաբար Փավնիտիսն է՝ նվաճված մեղացիներից:

³³ Страбон, География, 1964, XI. IV. 6.

ված վերոհիշյալ նվաճումների մասին, գրում է. «Այն ժամանակվանից անտիկ հեղինակները՝ Աղվանքի և Հայաստանի սահմանագիծը հաշվել են Կուր գետը»³⁴: Այս ձևակերպման համաձայն այնպես է ստացվում, որ իբր թե մինչև այդ օրերը անտիկ հեղինակները Աղվանքի և Հայաստանի միջև ա՛յլ սահմանագիծ են ճանաչել, իսկ Արտաշես Առաջինից հետո՝ մեկ ուրիշ: Դա ևս ճիշտ չէ, որովհետև գրա համար ա՛յլ անտիկ և ա՛յլ էլ հետագա ժամանակների հեղինակներից և ոչ մեկի մոտ որևէ հիմք չկա:

Այս առումով ավելի ճիշտ տողերի ենք հանդիպում նույն հեղինակի մի այլ աշխատության մեջ, լույս տեսած 1960 թվականին, ուր Աղվանքի հարավային սահմանագիծ է ճանաչված «մինչև 3-րդ դարը Կուր գետը, ապա 3—4-րդ դարերից՝ Արաքս գետը»³⁵:

Այս արդեն ճիշտ մոտեցումը կարոտ է լուկ մի ճշգրտման— ժամանակի առումով, որովհետև Կուր գետով ձգվող սահմանը պաշտոնապես տեղաշարժվել է ոչ թե 3—4-րդ դարերում, այլ՝ 4-րդ դարի վերջերին:

Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ Ստրաբոնի Աշխարհագրության 11-րդ գրքի 14-րդ գլխի 5-րդ պարբերությունը ոչ մի հիմք չի տալիս Ուտիքն ու Արցախը մտցնելու Արտաշեսյան նվաճումների³⁶ ցանկի մեջ: Կրկենք նաև, որ և՛ Ստրաբոնի մոտ, և՛ առհասարակ գոյություն չունի նման հիմք:

³⁴ К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.—Л., 1959, стр. 58.

³⁵ К. В. Тревер, К вопросу о культуре Кавказской Албании, М.—Л., 1960, стр. 2.

³⁶ Ներսես Շնորհալին իր Վիզաստանության մեջ խոսում է Արտաշես Առաջինի մասին, գրելով.

Արտաշէսի մերոյ նրստեալ
և յերկրորդի դահ շահաւանեալ,
Ըղնախնականն յափըշտակեալ...
և յարեմուտըս խաղացեալ...
Քան զԱղէքսանդըր վե՛հ եղեալ,
Պօլիքրատեալ զովարանեալ...

(Ներսես Շնորհալի, Գիրք, որ կոչի Յիսուս օրդի, Կ. Պոլիս, 1824, էջ 343):

4. Վ. Տրեբերի այս կարծիքը՝ Ստրաբոնի նշված կետի վկայակոչությամբ՝ նրանից առաջ ու հետո պաշտպանել են նաև այլ հետազոտողներ, որոնց անդրադառնալն ավելորդ ենք համարում: Մենք դրանցից նախընտրեցինք միայն վերոհիշյալ ուսումնասիրությունը՝ որպես ազվանագիտության բնագավառի վերջին բարձրագույն մեծագույնություն:

Կուր գետի աշափնյա տարածությունների (Ուտիք, Արցախ) մասին այդ սխալ կարծիքը չուրովի պաշտպանված ենք տեսնում մի այլ գիտնականի մոտ ևս, որը հենվել է Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» ուրիշ վկայության վրա: Խոսքը նշանավոր արևելագետ ակադ. Ա. Ե. Կրիմսկին մասին է: Նրա համար էլ, իբր թե, խնդիրը լուծված է, ուստի նա ի միջի այլոց է հիշում հարցի այդ կողմը, անելով մի քանի դիտողություններ, որոնք ներկա դեպքում կարոտ են պարզաբանման:

Խոսելով Աղվանից աշխարհի մասին, նա այդ երկրի նախնական, հին ամբողջությունը պատկերացնում է հետևյալ ձևով. «Անդրկովկասյան այդ երկիրը, տարածված Վրաստանի և Կասպից ծովի միջև, ձախափնյա մասով՝ մինչև ծովային հզոր ալիքները, աշափնյա մասով՝ մինչև Արաքսի գետաբերանը (երբեմն այն ևս հասնում էր մինչև ծովի ափերը), հունա-հռոմեական ժամանակներում կոչվում էր Ալբանիա, հայերեն արտասանությամբ՝ Աղվանք»³⁷:

Այս նախադասությունից այնպես է ստացվում, որ իբր թե հունա-հռոմեական հեղինակները Աղվանք են համարել նաև Կուր գետի աշափնյա տարածությունները: Դա, ինչպես նշեցինք վերևում, ճիշտ չէ, որովհետև այդ հեղինակների մոտ նման վկայություններ չկան: Ինքը, Ա. Ե. Կրիմսկին էլ քաջածանոթ է եղել այս իրողությանը և այդ մասին արել հատուկ հիշատակություն: Բայց նրա կարծիքով հունա-հռոմեական հեղինակներն այդպիսի վկայություն չեն թողել, ելնելով

³⁷ А. Е. Крымский, Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (классической Албании). См. «Сборник статей — Сергею Феодоровичу Ольденбургю», Ленинград, 1934, стр. 289.

բաղաբաղական նկատառումներից: Ահա իր բացատրությունը. «Ի միջի այլոց պետք է նշել, որ պետական-բաղաբաղական պատճառներով հունա-հռոմեական դասական հեղինակները «Աղվանք» ասելով հասկանում էին միայն ձախափնյա մասը կամ «Աղվանական թագավորությունը», աջափնյան նրանք համարում էին հայկական, որովհետև այն կազմում էր հայկական պետության մասը»³⁸:

Այսպիսով, Ա. Ե. Կրիմսկին ինքն է հերքում քիչ առաջ արած այն հայտարարությունը, թե նաև աջափնյա տարածությունները «հունա-հռոմեական ժամանակներում կոչվում էին Ալբանիա... Աղվանք», որովհետև, իր իսկ պնդումով, հունա-հռոմեական աղբյուրներն այդպիսի վկայություններ չունեն: Ընդհակառակը, «աջափնյան նրանք համարում էին հայկական»³⁹: Իսկ թե ինչո՞ւ այդ հեղինակները իրենց երկասիրություններում պիտի միտում ցուցաբերեին այդ հարցում, կամ ինչո՞ւ նրանք Հայաստանի մասը կազմող նշված աջափնյա տարածությունները պիտի հայկական շահմարեին, այլ աղվանական, հեղինակն այդ մասին բացատրություն չի տալիս:

Նկատելի է, սակայն, որ նրա համոզմունքով Աղվանքը ձգված է եղել նաև Կուր գետից հարավ այն սահմաններով, որ նշվեց վերևում: Ուշադիր քննելով անվանի գիտնականի ուսումնասիրությունը, տեսնում ենք, որ նա, այդուամենայնիվ, ակնարկում է երկու հիմք: Գրանցից մեկը նկատի ունի Մովսես Կաղանկատվացու (7-րդ դար) վկայությունը, որի համաձայն «Վաչագան թագավորը տիրում էր Կուր գետի զույգ ափերին»⁴⁰: Պետք է նկատել, որ դա վերաբերում է 387 թվականից հետո բնկած ժամանակներին և նախորդ դարերի իրողությունը չի կարող վերաբերել: Ուստի դա չի կարող նրա պաշտպանած կարծիքի համար հիմք հանդիսանալ:

Ինչ վերաբերում է հեղինակի մյուս ակնարկին, ապա դա կապված է Ստրաբոնի Աշխարհագրության հետ: Այստեղ

³⁸ Անդ.

³⁹ Անդ, էջ 289:

⁴⁰ Անդ, էջ 290:

մատնանշված է այդ երկի 11-րդ գրքի 7-րդ գլխի 1-ին պարբերությունը՝ առանց մեջբերման և առանց պատշաճ բացատրության: Ուշադիր ծանոթանալով այդ կետին, տեսնում ենք, որ այնտեղ էլ որևէ հիմք չկա, որպեսզի Ուտիքն ու Արցախը, այսինքն, Կուրի աջափնյա մասերը, դիտված համարվեն որպես մասն Աղվանից աշխարհի: Այդտեղ կա միայն հիշատակություն, թե Կասպից ծովի հարավային լեռնալանջերին զբնդվելիս է եղել աղվանական մի փոքր օջախ: Ահա այդ տողերը.

«Կասպից ծովը մտնելիս՝ դեպի ձախ բնկած կողմում ապրում են քոչվորները ... ապա՝ անապատ, հետո... Վրկանիան, որի մոտ Կասպից ծովը... ծավալվում է բնդհուպ մինչև... մեղական և հայկական լեռներին շփվելը: Այդ լեռները... ավարտվում են ծովի մոտ, կազմելով ծովածոցի ամենահեռավոր անկյունը: Լեռների այդ լանջին, ծովից մինչև ամենաբարձր գագաթները, ոչ մեծ տարածության վրա ապրում են աղվանների և հայերի բնկորներ, մինչ լեռնալանջի մեծ մասը զբաղեցնում են գելերը, կատիշները, ամարգները, վիտինները (ուտինները)⁴¹, անարիակները»⁴²:

Այստեղից պարզ երևում է, որ խոսքը ոչ թե Ուտիք-Արցախյան տարածությունների, այլ ծովափնյա լեռնալանջերի մասին է: Բացի դրանից, այդ վայրերում որքան աղվաններ են եղել, նույնքան էլ հայեր են ապրել. էլ ի՞նչպես կարելի է այդ վայրերը Աղվանք համարել և ոչ, ասենք, Հայաստան, մասնավանդ, որ լեռների մի մասը կոչվել է հայկական⁴³ և ոչ աղվանական:

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ Ա. Ե. Կրիմսկու փորձը Ուտիք-Արցախյան տարածությունները համարել պատմական Աղվանքի աջափնյա մաս, գիտականորեն չի փաստարկված: Ստրաբոնի մոտ նաև չի գտել համապատասխան հիմք:

⁴¹ Ուտինների մասին տե՛ս հավելված Ա:

⁴² Страбон, География, 1964, XI. VII. 1.

⁴³ Թերևս պատմիչների խոսքը հայության այդ բնկորների մասին է՝ կապված Սմբատ Վրկանա Մարզպանի անվան հետ:

Ճիշտը՝ նրա այն դիտողությունն է, թե հունա-հռոմեական հեղինակները Կուր գետի աջափնյա տարածությունները դիտել են որպես Հայաստան: Եվ այսքան միայն:

Ուրիշ փորձ, որը կապված լիներ Ստրաբոնի կամ առհասարակ հունա-հռոմեական աղբյուրների հետ և նպատակ ունենար նրանց այլ վկայությունների օգնությամբ փաստարկել քննվող սխալ կարծիքը, մեզ հայտնի չէ:

Մեկ, որ Ստրաբոնի մոտ «գտնված» են համարվել փաստեր, ապա հեշտ է եղել նման հիմքեր որոնել նաև Մովսես Խորենացու մոտ: Այստեղ էլ խնդիրը հատուկ քննության առարկա չի դարձել, այլ ուղղակի խոսվել է նրա մասին որպես ընդունելի ճշմարտության⁴⁴: Շփոթության առիթը հանդիսացել է Մովսես Խորենացու հաղորդած Առան նախնու զրույցի ոչ ճիշտ մեկնաբանությունը:

Բանը նրանումն է, որ այդ զրույցը քննելիս, ոմանք այն նույնացրել են Մովսես Կաղանկատվացու մոտ առկա համապատասխան վկայության հետ, չնկատելով այդ աղբյուրների տարածայնությունները: Ճիշտ է, Մովսես Կաղանկատվացին օգտվել է Մովսես Խորենացուց, սակայն չի կարողացել նրա պատմության տարրեր մասերում գտնվող փաստերից անսխալ վերաշարադրություն կազմել: Ստեղծել է այլ բնույթի զրույց: Ուստի և մի Առանի փոխարեն նրա մոտ հանդես են եկել երկու Առաններ, Աղվանքի անունը առաջացած է համարվել ոչ թե Սիսակ Սյունեցու «աղո» բարբից, այլ՝ Առանի: Բացի դրանից, ըստ Մովսես Խորենացու, Վաղարշակ թագավորը նվաճված՝ «եկամուտ» ցեղերի (այսինքն՝ աղվանների) վրա առաջնորդ, կուսակալ չի նշանակել, մինչդեռ, ըստ Մովսես Կաղանկատվացու՝ նշանակել է, և այդ կուսակալն էլ Առանն է եղել:

Ահա այս բոլորն էլ պայմանավորում են յուրառեսակ շփոթություններ, թողնելով այն տպավորությունը, որ իբր դրանց հիմքը Մովսես Խորենացին է:

⁴⁴ Տե՛ս, օրինակ, «Очерки истории СССР» (III—IX вв.), Москва, 1958, стр. 303:

Ուշագիր քննությունը ցույց է տալիս, որ Մովսես Խորենացու այդ վկայությունների համաձայն բուն Աղվանքի հարավային սահմանը ոչ միայն Կուր գետին չի հասել, այլև անցել է Մուղանի դաշտի հյուսիսային եզրերով: Դա արդեն խոսում է մեր կարծիքի օգտին և պատահականության արդյունք չէ, որովհետև Մովսես Խորենացին քաջածանոթ է եղել պատմական Հայաստանի նաև հյուսիսային սահմաններին: Բայց մենք չենք կամենում այստեղ ծավալվել այդ խնդրի քննության մեջ, որովհետև հեղինակը, որպես փաստական ելակետ, վկայակոչում է ժողովրդական բանահյուսությունը և ոչ թե որոշակի վստահելի աղբյուրներ: Ինչ վերաբերում է Մովսես Խորենացու ունեցած հստակ պատկերացմանը՝ Ուտիք-Արցախյան վայրերի Հայաստանին պատկանելու մասին, այդ առթիվ՝ քիչ հետո:

Ահա մոտավորապես այն կարծիքներն ու հիմքերը, որոնց անհրաժեշտ էր անդրադառնալ: Ինչպես տեսանք, դրանցից և ոչ մեկը չի կարող արդարացնել այն անհիմն կարծիքի գոյությունը, որի համաձայն Ուտիքն ու Արցախը համարվում են Աղվանից աշխարհից Արտաշես Առաջինի ձեռքով խլված աղվանաբնակ տարածություններ: Դրանք հայաբնակ և հայապատկան այն գավառներից են, որոնցից կազմված է եղել պատմական Հայաստանը և մասնավորապես Մեծ Հայքը՝ հալ ժողովրդի կազմավորման ժամանակներից սկսած: Այս իրողությունը հաստատվում է ոչ միայն քննվող սխալ կարծիքի հերքումով, այլև բազմաթիվ ուրիշ վկայություններով, որոնցից կարևորներին կփորձենք ծանոթանալ ստորև:

* * *

Ստրաբոնը, Աղվանից աշխարհի մասին խոսող և նրա աշխարհագրական մոտավոր սահմանները տվող անդրանիկ հեղինակն է: Բացի դրանից, այդ նույն հեղինակն է, որ կոնկրետ տեղեկություններ է տալիս Հայաստանի հյուսիսային սահմանների վերաբերյալ՝ ընդհուպ մինչև Աղվանք: Այս առումով առանձնապես ուշագրավ են նրա այն տողերը, որոնք

նվիրված են հայկական նշանավոր հովիտների կամ դաշտավայրերի նկարագրութանը: Այստեղ, Արաքսի հայապատկան հովտադաշտի մասին խոսելիս, նա գրում է. «Այդ հարթավայրից հետո գալիս է Շակաշենը, որը նույնպես սահմանակցվում է Աղվանքին և Կուր գետին»⁴⁵: նույն տեղում Սրարոնը, Արաքսի մասին հիշելիս, նկատել է տալիս նաև Արաքսի սահմանային այն հատվածը, որտեղ այդ գետը մոտենում է Կասպից ծովին և թափվում նրա մեջ. «...մինչև Աղվանքի և Հայաստանի սահմանները, որտեղ ծովն են թափվում Կուր և Արաքս գետերը»⁴⁶: Այստեղից որոշակի երևում է, որ ըստ Ստրաբոնի, Հայաստանի և Աղվանքի սահմանագիծն սկսվել է Կուր և Արաքս գետերի Կասպից ծովը թափված կետից, ապա ձգվել դեպի արևմուտք Կուր գետով, իրենից հարավ՝ Հայաստանի կազմի մեջ թողնելով Արաքսի դաշտը, Շակաշենը, Գուգարքը:

Ստրաբոնի վկայություններից ուշագրավ են նաև Տիգրան Երկրորդին նվիրված հետևյալ տողերը. «Արտաշեսի հետնորդը հանդիսացավ Տիգրանը, որը տիրեց բառի բուն իմաստով Հայաստանին. այդ երկիրը սահմանակից է Միդիային, Աղվանքին և Իրերիային՝ ընդհուպ մինչև Կոլխիդան և Կասպոզովկիան՝ Եվքսինյան Պոնտոսում»⁴⁷: Մենք տեսանք, թե նա ինչ սահմանագիծ է հասկացել ընկած Հայաստանի և Աղվանքի միջև, և այդ սահմանագիծը նա այժմ համարում է բուն Հայաստանի սահմանագիծ, այսինքն, իսկական, պատմական Հայաստանի սահմանագիծ: Հանգամանք, որը խոսում է շատ ավելի հեռավոր ժամանակների մասին, քան Ստրաբոնի և Տիգրան Երկրորդի ժամանակներն էին: Այնուհետև, ինչպես հայտնի է, Տիգրան Մեծի պարթևությունից հետո, Հայաստանից անջատվեցին այն հողերը, որոնք համարվում էին բռնագրավված (Ատրպատական, Կորդուք, Սիրիա, Փյունիկիա և այլն): Այս բոլորից հետո էլ Հայաստանի սահմանը մնում

է Կուր գետը: Դա էլ իր հերթին է ապացուցում, որ Ուտիք-Արցախյան տարածությունները բուն Հայաստանի անբաժանելի մասերն էին համարվում նույնիսկ՝ Հայաստանը նվաճած թշնամիների կողմից:

Ստրաբոնի կարծիքը Շակաշենի մասին տեսանք վերևում: Նրա մի այլ վկայություն մեջ նորից է կրկնված նույն փաստը՝ կապված ավելի քան հեռավոր ժամանակների հետ. «Սակերը կազմակերպեցին արշավանքներ... խլեցին Բակտրիան և տիրեցին Հայաստանի լավագույն հողին, որին նրանք թողին անուն՝ ըստ իրենց անվան՝ Շակաշեն»⁴⁸: Այստեղից որոշակի հասկացվում է, որ սույն տողերի հեղինակի իմացությամբ Շակաշենը Հայաստանի մասն է եղել ոչ միայն իր օրերին, այլև սակերի բռնագրավումից առաջ: Իսկ դա մեզ տանում է գեպի հայ ժողովրդի կազմավորման նախնական շրջանը:

Հայ-աղվանական պետական, ավանդական սահմանագծի մասին ուղղակի և անուղղակի շատ վկայություններ կան նաև հունա-հռոմեական այլ հեղինակների մոտ: Այսպես՝ Պլինիոս Ավագը, խոսելով աղվանների մասին, այսպես է ցույց տալիս նրանց գրաված տարածությունները. «Աղվանները տարածված են Կովկասյան լեռների վրա, և նրանց երկիրը տարածված է մինչև Հայաստանի և Իրերիայի սահմանը հանկիքը ձգվում է մինչև Հայաստանի և Իրերիայի սահմանը հանդիսացող Կուր գետը»⁴⁹: Մի այլ առիթով նույն հեղինակը՝ նկատի առնելով Կուր գետից հյուսիս ընկած հարթավայրերը, գրում է. «Ամբողջ հարթությանը՝ մինչև Կուրը՝ տիրում է աղվանների ժողովուրդը»⁵⁰:

Ստավորապես այդպիսին են նաև Պտղոմեոսի հաղորդումները: Այսպես՝ նա գրում է. «Աղվանքը հյուսիսից սահմանակից է Սարմատիայի մի մասին, արևմուտքից՝ Իրերիային... հարավից՝ Մեծ Հայքի մի մասին՝ ձգված Իրերիայի սահ-

45 Страбон, География, 1964, XI, XIV, 15.

46 Անդ, XI, 1, 5.

47 Անդ, XI, XIV, 15.

48 Անդ, XI, VIII, 4.

49 К. Ган, Известия древних... писателей... I, Тифлис, 1884, стр. 109.

50 Անդ, էջ 107.

մանից մինչև վրկանա ծովը, Կուրի գետաբերանը»⁵¹: Կամ՝
«...Կուրը, որ հոսում է ողջ Իրերիայով և Աղվանքով՝ նրանցից
անջատելով Հայաստանը»⁵²:

Նույնն են հաստատում նաև Պլուտարքոսը, Դիոն Կասիոսը
և ուրիշներ: Առանձնապես հետաքրքրական են Պոմպեոսի՝
դեպի Աղվանք կատարած արշավանքին վերաբերող էջերը,
ուր նկարագրվում է անցումը՝ Հայաստանից Աղվանք՝ Կուր
գետի սահմանով⁵³:

Ստեփանոս Բյուզանդացին իր «Աշխարհագրական բա-
ռարան»-ում գրում է. «Ուտիքը Հայաստանի գավառներից է»⁵⁴:
Կվադրատը վկայում է, որ «Ուտիքը Հայաստանումն է» և «Կու-
րի ափերին ապրում են օվարիներն ու ուտիները, որոնք կաղ-
մում են Հայաստանի նշանակալից մասը»⁵⁵:

Այսպիսին են հունա-հռոմեական աղբյուրների վկայու-
թյունները: Անվանի գիտնական Ս. Վ. Յուշկովը, քննելով Աղ-
վանից աշխարհի սահմանների հարցը, գրում է, թե նրա հա-
րավային սահմանը Կուր գետն է: Նա միաժամանակ հարկ է
համարում նշել, որ Կուր գետի աջափնյա մասը պատկանում
է Հայաստանին. «Որ աղվանները պիտի գրաված լինեին ա-
վելի մեծ տարածություն, քան Կուր գետի հովիտն է (ավելի
ճիշտ, միայն Կուրի ձախ ափի հովիտը, որովհետև աջ կողմի

⁵¹ Անդ, էջ 169:

⁵² Անդ, էջ 170: Այստեղ ուշագրավ է այն դարձվածքը, թե «Կուրը...
հոսում է ողջ Իրերիայով և Աղվանքով»: Առանձին վերցրած այս նախադա-
սությունը ենթադրել պիտի տար, որ այդ երկրների միջով է հոսում Կուր
գետը, ուտի և նրա երկու ափերն էլ պիտի պատկանեին նշված երկրներին,
մինչդեռ իրականում այդպես չէ, որովհետև նույն նախադասության մյուս
կեսը դալիս է ասելու, թե Կուրը միաժամանակ այդ երկրներից անջատում
է Հայաստանը, ուտի այն հոսում է ոչ թե Իրերիայի ու Աղվանքի միջով,
այլ նրանց և Հայաստանի սահմանով: Նման արտահայտություն կա նաև
Ստրաբոնի մոտ՝ կարոտ նույնպիսի բացատրության:

⁵³ Անդ, էջ 124—125: Плутарх, Сравнительные жизнеописания,
II, Москва, 1963, Лукулл, XXXIV—XXXV.

⁵⁴ В. В. Латышев, Известия древних писателей, I, СПб. 1893,
стр. 270. օգտվել է Կվադրատից:

⁵⁵ Անդ, էջ 270—271:

հովիտը Հայաստանինն էր), հաստատվում է նույնպես Ստրա-
բոնի ցուցմունքով...»⁵⁶:

* * *

Մասնագետները, սովորաբար, նման խնդիրներ քննելիս,
վերոհիշյալ աղբյուրներից հետո, առաջնակարգ նշանակու-
թյուն են տալիս հայկական աղբյուրների բովանդակած առատ
ու մեծաթեք տեղեկություններին:

Այստեղ մենք ցանկանում ենք առաջին հերթին վկայա-
կոչել Մովսես Խորենացու մի եղակի նշանակություն ունե-
ցող տեղեկությունը, որը ցարդ մեզ հետաքրքրող տեսան-
կյունից չի մեկնաբանված: Խոսքը վերաբերում է Արտաշես
Առաջինի գահակալման սկզբնական շրջանի պատմությանը,
երբ նա հայոց Սրվանդ թագավորից իշխանությունը բռնու-
թյամբ խլելու նպատակով, պարսկական զորքի աջակցու-
թյամբ, առաջ է շարժվում դեպի ոչ այլ ուր, քան Ուտիք, ուր
և գտնվում էր Սրվանդ արքան՝ երկրի նախարարներով և մե-
ծամեծներով:

«Լուր հասան է առ Սրուանդ յ Ուտեացոց գաւառին, եթէ
գումարեաց արքայն Պարսից զորս բազումս ի ձեռն Սմբատայ,
զի ի վերայ քո խաղացեալ ածցէ զմանուկն Արտաշէս ի թա-
գաւորութիւն իւր: Զայս լուեալ Սրուանդայ՝ եթող անդէն զբա-
զումս ի նախարարացն կողմնապահս, և ինքն զնաց ի քաղաքն
իւր...»⁵⁷, այսինքն Սրվանդակերտ:

Սմբատն ու Արտաշեսը, սակայն, շարունակում են իրենց
սուղին դեպի Ուտիք, ուր և բառ երևույթին պիտի, հիմնակա-
նում, լուծվեր հարցը:

«Իսկ Սմբատ հանդերձ մանկամբն Արտաշիսի աճապա-
րէր հասանել ի սահմանս Ուտեացոց: Ընդ առաջ նորա և ին
զօրք այնր կողմանն, նաև նախարարքն, զորս եթող Սրուանդ:

⁵⁶ С. В. Юшков, К вопросу о границах древней Албании (см.
«Исторические записки АН СССР», I, 1937, стр. 132).

⁵⁷ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913, էջ 169:

Ձայն իբրև լուան այլ նախարարքն Հայոց՝ լուծանէին լքանէին և գատշել լըրուանդայ խորհէին»⁵⁸։

Այս վկայութեան համաձայն, ինչպես տեսնում ենք, Մովսես Խորենացին շատ հստակ պատկերացում ունի մեզ հետաքրքրող խնդրի մասին։ Ըստ նրա՝ Ուտիքը Հայաստանի գավառներից մեկն է և ղեկ գեռևս Արտաշես Առաջինից առաջ, ուր և արշավել է վերջինս՝ այդ երկիրը ոչ թե ուրիշներից խլելու, այլ՝ հայոց Երվանդ թագավորից։ Ուտի ալստեղ Արտաշեսը ոչ թե օտար հողերի, այլ բուն Հայաստանի նվաճումով է զբաղված։

Փալով Մովսես Խորենացու այդ վկայութեան հավաստիութեանը, ապա դա, ինչպես ցույց են տվել Հ. Մանանդյանը, Մ. Արեղյանը և ուրիշներ, պատմական իրողություն է, որը հաստատվում է նաև Ստրաբոնի տվյալներով։ Ահա թե ինչ է գրում Հ. Մանանդյանը. «Մովսես Խորենացու բնդարձակ հաղորդագրություններում Երվանդի ու Արտաշեսի մասին (Բ, գլ. 37—62) պահպանվել են արժանահավատ տեղեկություններ երրորդ դարի վերջերի և երկրորդ դարի սկզբների ղեկաբերի մասին մեր թվարկությունից առաջ... Խորենացու հիշատակած Երվանդը, ինչպես երևում է Ստրաբոնի վկայությունից, Երվանդյան տոհմի վերջին թագավորն էր, և նրան զահրնկեց էր արել Արտաշեսյան գինաստիայի հիմնադիր Արտաշես Ա-ը»⁵⁹։

Մ. Արեղյանը, քննելով Երվանդ-Արտաշեսյան գրույցը, համադրում է այն Ստրաբոնի վկայութեան հետ և գտնում, որ Երվանդը Սելևկյանների վերջին թագավորն էր Հայաստանում, որին և հաջորդեց Արտաշես Առաջինը. «Վեպն, ուրեմն, պահել է անունն Արտաշես Ա-ի նախորդի, Երվանդի, որ բնականորեն եղել է, ինչպես է և Վիպասանքի մեջ, Արտաշեսի հակառակորդը, երբ նա ապստամբել է Սելևկյան տիրապետությունից»։ Մ. Արեղյանը միաժամանակ գտնում է, որ «Եր-

⁵⁸ Անդ, էջ 170։

⁵⁹ Հ. Մանանդյան, Արմավիրի հուշարեն արձանագրությունները նոր լուսարանությամբ, Երևան, 1946, էջ 27։

վանդյան Տիգրան» արտահայտությունն էլ՝ Տիգրան Երկրորդի մասին՝ կապվում է Արտաշես Առաջինի նախորդի կամ նախորդների (Երվանդունիներ) հետ⁶⁰։

Պետք է նկատել, սակայն, որ այս հեղինակներից և ոչ մեկը ուշադրություն չի դարձրել խնդրի այն կողմի վրա, որը կապվում է Ուտիքի հետ՝ ցույց տալով, որ Արտաշես Առաջինից առաջ էլ այն Հայաստանի բաղկացուցիչ մասն էր։

Քննելով հարցի կապակցությամբ մեծարժեք վկայությունների ենք հանդիպում նաև «Աշխարհացոյց»-ում։ Այն, ընչպես համարվում է 7-րդ դարի ստեղծագործություն, բայց նրա մեջ առկա տվյալների զգալի մասը անսկզբ է հնագույն ստուգապատում աղբյուրներից։ Մեզ համար առանձնապես կարեւոր է Աղվանից աշխարհի համառոտ բնութագրերը, ուր ասվում է, թե Աղվանքը «բնդ մէջս է մեծի գետոյս Կուրայ և Կովկաս լիբինն»⁶¹, ինչ վերաբերում է Արցախին և Ուտիքին, ապա «Աշխարհացոյց»-ը հետևողականորեն, իր բոլոր խումբագրությունների մեջ, դրանք ներկայացնում է որպես Մեծ Հայքի անբանձանելի մասեր, հետագայում «հաննալ ի Հայոց» այսինքն, խլված Հայաստանից։ Հեղինակն ակնարկում է 387 թվականից հետո բնկած իրականությունը։ Անշուշտ, այդ թիվն էլ առաջինը չէր կարող լինել։ Ըստ երևույթին դրանից առաջ էլ սահմանային նման տեղաշարժեր են եղել, սակայն դրանցից ճակատագրական նշանակություն ունեցողը 387 թվականինն էր։

Այս առումով ուշադրավ է հետևյալ փաստը. Փավստոս Բուզանդը, խոսելով 4-րդ դարի 70-ական թվականների սկզբներին Հայաստանում տեղի ունեցած պատերազմների մասին, նկարագրում է Մուշեղ Մամիկոնյանի արշավանքը Աղվանից աշխարհի վրա, գրելով.

⁶⁰ Մ. Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, Ա, Երևան, 1944, էջ 41—45; Տե՛ս նաև Հ. Գ. Ժամկոչյան, Ա. Գ. Աբրահամյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախչյան, Հայ ժողովրդի պատմություն, Ա, Երևան, 1963, էջ 160—161։

⁶¹ Մովսես Խորենացի, Աշխարհացոյց, Վենետիկ, 1881, էջ 29։

դ. Կասպեցի	Վ	(զինուոր)	
դ. Որտէացի	Ռ	»	
ե. Ծաւղէացի	Ռ	»	և այլն ⁶⁷ :

Ն. Աղոնցը, ուսումնասիրելով այդ վավերաթուղթը, այն դիտում է, որպես հայ Արշակունիների շրջանից եկող մի հավաստի վկայություն և իրավացիորեն «Որտէացի»-ն ուղղում է՝ «Ուտէացի», իսկ «Ծաւղէացի»-ն՝ «Ծաւղեացի»⁶⁸:

Այս վկայությունը համահունչն է նաև Ազատագրող զորքի հետևյալ տողերը, ուր նկարագրվում է, թե ինչպես Գրիգոր Լուսավորչին կաթողիկոս ձեռնադրելու կապակցությամբ Տրդատ թագավորը հավաքում է հայոց նախարարներին, կուսակալներին, իշխաններին, այդ թվում նաև «...իշխանն Սիւնեաց աշխարհին. երկրտասաներորդ՝ իշխանն Ծաւղեից աշխարհին. երեքտասաներորդ՝ իշխանն Ուտիացոց աշխարհին...» և այլն⁶⁹:

Ուշագրավ են նաև այդ իշխանների և կուսակալների կապակցությամբ նույն տեղում առկա հետևյալ տողերը՝

«Այս իշխանք են ընտիրք, կուսակալք, կողմնակալք, հազարաւորք, բիրաւորք ի մէջ Հայաստան աշխարհի տանն թո՛ղզումայ, զորս գումարեաց թագաւորն Տրդատ և առաքեաց... ի քաղաքն Կեսարացոց... զի տարեալ զԳրիգորն՝ քահանայապետ կացուցեն իւրեանց աշխարհին»⁷⁰:

Վերոհիշյալ փաստերի կապակցությամբ արժե հիշել նաև Գարգմանական հայկական միավորի դերը՝ պատմական նույն ժամանակներում: Փալատոս Բուզանդի վկայությամբ հայոց Շահակ Ա. Մանազկերտցի կաթողիկոսի (373—377 թթ.) ընտրությունը մասնակցած սակավաթիվ հայ իշխանների թվում կենտրոնական տեղը զբաղվել է Գարգմանի ներկայացուցչի:

67 Զ. Շահխաբուճեան, Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի... Բ, էջմիածին, 1842, էջ 58—59-ի միջև:

68 Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908, стр. 251.

69 Ազատագրող, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1909, էջ 414:

70 Անդ, էջ 415:

«Եւ տան զնա ի ձեռս իշխանին Մարգպետութեանն, որում անուն Հայր կոչէր, և յաւագաց գումարեն ընդ նմա զիշխանն Գարգմանաց ձորոյն. և առնեն ընդ նոսա այլ տասն նախարարս», առաքելով Կեսարիա, ուր և ձեռնադրեցին «զՇահակն ի կաթողիկոսութիւն Հայոց Մեծաց...»⁷¹:

«Գահնամակ»-ում ևս Գարգմանն ունեցել է իր հատուկ տեղը՝ «Գարգմանացի Ռ» զինվորով⁷²:

Հասկանալի է, որ հոգևոր գործերում այնքան մեծ տեղ զտած Գարգմանը պիտի և ունենար իր քրիստոնեական հզոր հենման կետը: Եվ, հիրավի, ինչպես վկայում է Ռիստանես կաթիկոպոսը, Գրիգոր Լուսավորչի սահմանած ընդամենը 30 կաթիկոպոսանիստ առաջնորդություններից մեկը գտնվում էր Գարգմանում. «...եթեքորդն՝ Սիւնեաց, ...քսաներորդն՝ Գարգմանայ...»⁷³, ուր և պիտի ուղարկված լինեին նաև ուրիշ կաթիկոպոսներ այն «երեքհարիւր և եթանասուն կաթիկոպոսք»-ից, որոնք նույն օրերին «կարգեցան ի տեղիս-տեղիս տեսուչք և առաջնորդք յւրաքանչիւր գաւառս...»⁷⁴:

Չմոռանանք նշել, որ Գրիգոր Լուսավորչի օժման գործին ևս մասնակցել է Գարգմանի ներկայացուցիչը:

Խնդրի լրիվ պատկերացման համար ոչ նվազ նշանակություն ունի նաև Վարդանանց պատերազմի պատմությունը: Լոկ կրոնական ու քաղաքական հանգամանքով շէր, որ առաջին իսկ վտանգի պահին այնտեղ մեկնեց ինքը՝ Վարդան Մա-

71 Փավստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 70:

72 Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908, стр. 252.

73 Ռիստանես կաթիկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, Ա., 1871, էջ 100: 2. Մարկվարտը շփոթութիւն մեջ է, երբ այս կապակցությամբ նշում է «Գարգմանաց»-ի հիշատակությունն «անշուշտ աղավաղված է: Գարգմանը աղվանական կաթիկոպոսութիւնն էր» (2. Մարկվարտ, Պարսկահայր նահանգը, տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1961, № 2, էջ 238): Այդ ժամանակ Գարգմանը դեռ Մեծ Հայքի կազմումն էր. 387-ից հետո միայն այն անցավ Ազգանքին:

74 Անդ, հմմ. նաև էջ 99. «և զիշխանն Գարգարացոց, որ և նա անուանիւր քղեաշխ... զիշխանն Սիւնեաց, և զիշխանն Ծաւղեաց աշխարհին, և զիշխանն Ուտիացոց»:

միկոնյանը, վճռական ճակատամարտ տալով պարսիկների դեմ: Նա այնտեղ էր մեկնել նաև իր ազգակիցներին պաշտպանելու: Եվ միանգամայն բնական է, որ այդ մարտերից հետո, հալածված հայ զորականների մի մասը, Քակ իշխանի գլխավորությամբ, ապաստան գտավ Արցախում և մեկընդմիջտ ամրացավ այնտեղ⁷⁵:

Վերջապես հիշենք Մովսես Խորենացու հաղորդած և Մովսես Կաղանկատվացու կրկնած այն վկայությունը, թե Գարգամանացիներն ու Ուտեացիները սերված են հայազն Սիսակից ու Առանից: Այժմ, ավելի քան երբևէ հասկանալի է դառնում այս ավանդության հիմքում ընկած պատմական ճշմարտությունը:

Այս կապակցությամբ ուշագրավ է Ստեփանոս Օրբելյանի տված բացատրությունը՝ վերոհիշյալ վկայությանը. «Ահա այս սակաւ մի տեղեկութիւն քեզ, զի գիտասցես զսոսա (այսինքն, հայազն Սիսակին և Առանին) ոչ միայն Սիւնեաց, այլև Աղվանիցն զոլ նախնի նաև երիցագոյն քան զնոսա»⁷⁶:

Դա ցույց է տալիս, որ հնից եկած ավանդությունը հավաստի է համարվում ոչ միայն 5—7-րդ դարերում, այլև հետագայում: Ուստի նրա հիմքում ընկած են եղել պատմական իրադարձությունների արձագանքներ:

Կարծում ենք, որ փաստերի այս ամբողջությունը միանգամայն բավարար է պնդելու, թե իրոք Կուր գետից հարավ ընկած տարածությունները և մասնավորապես Ուտիքն ու Արցախը պատմական Հայաստանի հնագույն գավառներից էին, որոնք հետո միայն, անջատվելով Հայաստանից, կցվեցին Աղվանքին:

* * *

Այժմ մի քանի խոսք՝ քննության առարկա գավառների բնակչության լեզվի մասին: Քանի որ այդ գավառները հա-

75 Մ. Էպ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր և դրացիք, Թիֆլիս, 1893, էջ 235:

76 Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 16:

մարվում էին հայկական, բնական է, որ այնտեղի բնակչությունն էլ հանդիսանում էր հայ ժողովրդի մի հատվածը: Խոսքն, անշուշտ, առանձին օջախների մասին չէ, որոնք կարող էին այլազգիներ լինել, այլ՝ հիմնական բնակչության: Խոսքը նաև այդ բնակչության հեռավոր նախնիների լեզվի մասին չէ, այլ հայ ժողովրդի կազմավորման մեջ ներգրավված սերունդների:

Այս առումով էլ առաջին վստահելի սկզբնաղբյուրը Սրբաբունի Աշխարհագրությունն է: Հեղինակը, խոսելով Աղվանքի մասին, նշում է, որ այնտեղ ապրում էին 26 ցեղախմբեր՝ իրենց առանձին լեզուներով: Ըստ որում, նրա ճանաչած Աղվանքի հարավային սահմանը Կուր գետն էր: Գրանից հարավ՝ Հայաստանն էր, որին նվիրված էջերում նա ոչ առանձին ցեղախմբերի գոյության մասին է խոսում, ոչ էլ՝ նրանց լեզուների տարբերության, որովհետև այստեղ հիմնականում, ապրում էր մի ժողովուրդ՝ իր միասնական լեզվով, հայերենով: Ավելին, Ստրաբոնը գրելով Արտաշիսյան նվաճումների մասին, նկատել է տալիս, որ ոչ միայն բուն Հայաստանի, այլև նվաճված գավառների ամբողջ բնակչությունը խոսում էր միևնույն լեզվով: Ըիշտ է, այստեղ անտեսված են հավանորեն զոչատևած այլ լեզուները, սակայն նրա խոսքը բնակչության ճշնող մեծամասնության մասին է և ոչ առանձին օջախների, որոնց գոյությունը միշտ էլ ենթադրելի է: Եթե այն ժամանակ լինեին այլալեզու այնպիսի խոշոր բնակավայրեր, ինչպիսիք էին Ուտիքն ու Արցախը, պարզ է, որ Աղվանքի օրինակով, Ստրաբոնը կարող էր նաև վերջիններիս մասին հիշատակություն կատարել:

Հայաստանի բնակչության լեզվի վերաբերյալ արժեքավոր վկայության ենք հանդիպում նաև Մովսես Խորենացու մոտ: Գրելով Վաղարշակ թագավորի ձեռնարկած միջոցառումների մասին, պատմիչը հավաստում է, որ նա երկրի արտաքին սահմանները վերականգնում էր նաև ըստ հայկական խոսքի («զեզերբ հայկական խօսիցս»⁷⁷, «ժայրս հայերէն

77 Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Տիգրս, 1913, էջ 112—113:

խօսից»)⁷⁸, այսինքն, ըստ հայոց լեզվի տարածման սահմաններին: Եվ քանի որ այդ սահմաններն անցնում էին Կուր գետով (տեղ-տեղ էլ ձգվում Կուր դեպից հյուսիս), ուստի պարզ է, որ հայոց լեզուն էլ տարածված էր այդ սահմանի համաձայն:

Որոշ հեղինակներ, հետևելով վերևում նշված սխալ տեսություններ, Ուտիքի և Արցախի բնակչության լեզուն համարում են աղվանական և ենթադրում, որ այն բունությունը հայացվել է 5—7-րդ և հաջորդ դարերում: Նրանց շփոթեցրել են նաև օտար աղբյուրներում հանդիպած մի երկու կցկտուր վկայություններ, որոնք ճիշտ չեն մեկնաբանվել: Այդպիսիներից մեկն է, օրինակ, 6-րդ դարի ասորի հեղինակ Զաբարիա Հոե-տորի մի հաղորդումը, որի համաձայն տարբեր երկրներ են համարվել՝ իրենց տարբեր ժողովուրդներով՝ Հայաստանը, Վրաստանը, Առանը, Սյունիքը, Բազկանը և այլն⁷⁹: Հասկանալի է, որ այստեղ առկա է աղաղակող թյուրիմացություն՝ Առանի և մասնավորապես Սյունիքի կապակցությունը: Մենք նույնիսկ ավելորդ ենք համարում Սյունիքի վերաբերյալ որևէ փաստի դիմելու և մեկնաբանություն տալու անհրաժեշտությունը: Առանի, այսինքն, Աղվանքի կապակցությամբ, սակայն, դա կարևոր է: 6-րդ դարի Աղվանքը, ինչպես նշեցինք, բաղկացած էր երկու հիմնական մասից, բուն Աղվանք՝ իր այլալեզու ցեղախմբերով և Հայաստան-Աղվանք՝ իր հայերենով: Անտեսել այս փաստերը և ընդունել, թե 6-րդ դարում Աղվանքում կար մի լեզու և այն էլ աղվաներին, նշանակում է մեղանշել ճշմարտության գեմ: Այսպիսի անստույգ տվյալների հիման վրա է, ահա, որ հորինվել է ոչ միայն Ուտիքի, այլև Արցախի՝ առաներեն-աղվաներեն լեզվի երբեմնի գոյություն և նրա բուն հայացման հեքիաթը:

Այս տեսակետից հույժ կարևոր նշանակություն է ստանում 7—8-րդ դարերի հայ գիտնական, թարգմանիչ, երա-

⁷⁸ Անդ, էջ 105:

⁷⁹ Н. Пигулевская, Сирийские источники по истории народов СССР, М.—Л., 1941, стр. 165—166.

ժիշտ, բանաստեղծ, քերական Ստեփանոս Սյունեցու վկայությունը: Հեղինակ, որ Հայաստանի, Սյունիքի և Արցախի մասին գրում է ոչ թե որպես մի օտար հեղինակ, այլ որպես այդ երկրի հարազատ զավակը, Սյունիքի երկարամյա հոգևոր առաջնորդը, Արցախի գրագետների թղթակիցը և հայոց լեզվի ու նրա բարբառների քաջատեղյակ մասնագետը: Նա իր քերականական մեկնության մեջ, ընդգծելով մայրենի լեզվի ներքին ճյուղավորումներն ու տարբերությունները, խորհուրդ է տալիս, բանաստեղծություն գրելիս, դիմել ոչ թե ծայրագավառային լեզուներին, այլ միջերկրայինին, ոստանիկին: Ուստի և խոսքն ուղղելով իր հայ ընթերցողին, նա ասում է.

«Եւ դարձեալ զքո լեզուիդ գիտելն զբովանդակ զբառն զեզերականս, որպէս զԿորճայն և զՏայեցին և զնութայինն և զՉորրորդ-Հայեցին և զՍպերացին և զՍիւնիս և զԱրցախայինն, այլ մի՛ միայն զմիջերկրեայան և զոստանիկան, վասն զի պիտանիք այսոքիկ են ի տաղաչափութեան, այլև աւգտակարք ի պատմութիւնսն, զի մի վրիպեսցի...»⁸⁰:

Այստեղից պարզ երևում է, որ Սյունիքի և Արցախի լեզուն էլ հայերենն է եղել, ինչպես նաև Տայքի և Հայաստանի ուրիշ գավառների լեզուները: Միաժամանակ երևում է, որ այդ լեզուները տարբերվել են միմյանցից և մանավանդ ոստանիկից՝ որպես բարբառներ:

Ստորև, երբ քննության կառնենք Աղվանից աշխարհի հայերեն զարույթյան հարցը և գրականության հուշարձանները՝ 5-րդ դարից սկսած, ավելի քան անվիճելի կդառնա նաև լեզվի խնդիրը:

Այստեղ, անհրաժեշտ ենք համարում կանգ առնել լեզվի հետ առնչվող փաստերի մի այլ խմբի վրա: Խոսքը Աղվանից աշխարհի անձնանունների և աշխարհագրական անունների մասին է, որոնք այնքան առատորեն շաղ են տրված Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմութիւն Աղուանից» երկում:

Ահա մի փունջ այդ անուններից. «Մեծ Իրանք», «Մեծ

⁸⁰ Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915, стр. 187.

կողմանք», «Մխանց» տոհմ, «Մխանք» գավառ, «Շիկաքար», «Ուտեկան» գյուղ, «Տկոակերտ», «Զրվշտիկ», «Վայկունիք», «Տանձիք», «Չարաբերդ», «Արքուզետ» ավան, «Բերդակուր», «Բերդատեղի», «Բերդոյ վանք», «Բերձոր» գավառ, «Գիւտական» գյուղ, «Գալշաւան», «Գաստակերտ», «Երիցոյ վանք», «Խաչնոյ բերդ», «Հաւախաղացի բերդ», «Չերգունի դաշտ» և այլն: Անձնանուններից հիշենք՝ «Գագիկ», «Գրիգորիկ», «Հոռոմիկ», «Չագիկ», «Մուծիկ», «Յոհանիկ», «Ջուանշիրիկ», «Նորայր», «Դաւթակ», «Այրմանուշանց եպիսկոպոս» և այլն⁸¹:

Անհրաժեշտ էլ չէ, որ բացատրվի այս տեղանունների ու անձնանունների հայկական ծագումը, որովհետև նրանք ոչ մի այլ լեզվով չեն կարող բացատրվել, եթե զանց առնվի հայերենը:

Աշխարհագրական անունների շարքը կարող է լրացվել հատկապես «Աշխարհացոյց»-ի (7-րդ դ.), ինչպես և հայ մատենագիրների (5-րդ դարից սկսած) բազմահարուստ տեղեկութուններով:

Հետաքրքրական են նաև «Պատմութիւն Աղուանից» երկում առկա այն անունները, որոնք հեղինակի կողմից արժանացել են մեկնաբանութան: Օրինակ, «...գեղ մի Նակարգ անուն, այսինքն է — առաջին կորգեալ ի հայրենեացն»⁸² (նա-կորդ, նախ-կորդեալ, «առաջին կորգեալ»):

Պարզ է, որ այստեղ գործ ունենք ոչ միայն հայ հեղինակի, այլև հայերեն ստուգաբանութան հետ:

Ուշագրավ է նաև մի ուրիշ վկայություն: Մովսես Կաղանկատվացին գրում է, որ Պարսից Շապուհ արքան, 430-ական թվականներին որոշում է ճշտել, «թէ որ ազգ և լեզու ունիցի բարձ և պատիւ»: Ըստ այդմ էլ նա, դիմելով հայոց ներկայացուցիչներին, ասում է. «Իսկ զԱրմենու զազատատոհմն և զնոցին նախապատուութիւնսն ոչ կարացաք գիտիլ»:

⁸¹ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Քիֆլիս, 1912, էջ 409—441 (Ցանկ յատուկ անուանց):

⁸² Անդ, էջ 124 (հմմ. նաև «Վայոյ Զոր», ստուգաբանութունը, անդ, էջ 366):

Այստեղ հայոց աշխարհի ներկայացուցիչները դիտվում են որպես մի ազգի ու մի լեզվի ներկայացուցիչներ: Հայոց նախարարները, Շապուհ արքային գոհացում տալու նպատակով, վկայակոչում են Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմութիւնը»՝ թարգմանաբար: «Եւ գտեալ ի նմա դիր տասն և եօթն բարձի», Շապուհ արքան, բավարարված զգալով, օրինական է համարում հայոց նախարարութիւնների այդ ցանկը⁸³, որն իրոք առկա է Ագաթանգեղոսի մոտ⁸⁴:

Այստեղ մեզ համար առանձնապես կարևորը՝ Շապուհ արքայի պահանջի հիմքում ընկած «ազգ և լեզու» հասկացողութիւնն է: Հայկական կողմը, ըստ պատմիչի, կարողանում է պաշտպանել իր 17 նախարարների որպես միևնույն «ազգ ու լեզու»-ի ներկայացուցիչների իրավունքները: Եվ ահա այդ միևնույն «ազգ ու լեզու»-ի մեջ են մտնում նաև «իշխանն Սիւնեաց...», իշխանն Մաղէից... իշխանն Ուտիացոց աշխարհին»:

* * *

Վերևում բերված փաստերի օգնութեամբ մենք փորձեցինք որոշել հայ-աղվանական ոչ միայն աշխարհագրական, այլև էթնիկական, բնա-պատմական սահմանագիծը, որն ան-

⁸³ Անդ, էջ 119—120:

⁸⁴ Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, Տիգրիս, 1909, էջ 414: Պետք է, սակայն, նկատել, որ այստեղ 17 նախարարութիւնների փոխարեն թվարկված են 16 նախարարութիւններ: Սյունիքի կապակցութեամբ հարկ ենք համարում հիշել մի շատ կարևոր վկայություն, որը պատկանում է Սարգիս Սևանցի կաթողիկոսի գրչին և Նշանակալից է մի շարք առումներով: Նա 1006 թվականին, վերականգնելով Սյունյաց հողերը աթոռի իրավունքները, իր շրջաբերականում գրում է, թե ինքը հիմք է ունեցել «զմեծափառ նամակս և զվճիռ պայմանի գրեալ ձեռամբ նախնի հայրապետացն Հայոց, սկսեալ ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորչէ և յորդոց և ի թոռանց իւրոց, որոց նամակն մինչ ի սուրբն Սահակ յունարէն զբով էր գրեալ. և իւրաքանչիւր մատանի կապարեալ կնքով եղեալ ի վերայ. և անտի՛ հայերէն զբով մինչ յԱնանիա, և յետ Անանիայի գրեալ մինչև ի մեզ, բայց միայն յԱնանիայէ... Եւ էր բովանդակն 55 նամակ շրջաբերական թղթի իւրաքանչիւր հայրապետի կնքով» (Ստեփանոս Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Քիֆլիս, 1910, էջ 309—310):

ցել է Կուր գետով: Պետք է ասել, սակայն, որ այդ բնական սահմանագիծն էլ չէր կարող անանցանելի լինել, և տեղաշարժերը հյուսիսից հարավ կամ հարավից հյուսիս շէին կարող խստորեն արգելված լինել: Եվ եթե մենք վերևում այդ խնդիրը շրջանցեցինք, ապա դա՝ դիտակցաբար, որպեսզի հիմնական, ավանդական սահմանագիծը ճշտելուց հետո միայն անդրադառնայինք այդ շեղումներին:

Հավաստի փաստերը ցույց են տալիս, որ հայ-աղվանական սահմանագիծը, աշխարհագրական և էթնիկական առումով, տեղ-տեղ անցել է Կուր գետը և՛ դեպի հարավ, և՛ դեպի հյուսիս: Այսպես՝ այն դեպի հարավ, այսինքն, Հայաստան է խորացած եղել Կասպից ծովի ափերում՝ իր մեջ ընդգրկելով Կազբբ (Կասպիանե) կոչված գավառը, իսկ դեպի հյուսիս, այսինքն, Աղվանք է խորացած եղել արևմուտքում՝ իր մեջ ընդգրկելով Կամբեճանի ողջ գավառն ու նրան հարող արևելյան տարածությունների մի մասը:

Նախ՝ Կասպիական երկրի մասին: Այստեղ էլ սկզբնաղբյուրը Ստրաբոնի Աշխարհագրությունն է, ուր ասված է. «Աղվանների երկրին է պատկանում նաև Կասպիանե գավառը»⁸⁵: Դա ցույց է տալիս, որ այդ ժամանակ նշված գավառը հայերից է անցած եղել աղվաններին, որովհետև նույն Ստրաբոնի մի այլ վկայությամբ Կազբբը մտնում էր Արտաշես Առաջինի նվաճած երկրների թվի մեջ⁸⁶, առնված մարերից:

Առավել ուշագրավ է Կամբեճանի և հարակից տարածությունների խնդիրը: Ներկա աշխատության մեջ մենք պայմանականորեն այդ վայրերը կոչում ենք Անդրկուրյան Հայք և փորձում՝ փոքր ինչ պարզաբանություն մտցնել նրա հետ կապված պատմական նշանակություն ունեցող խնդիրների մեջ: Մեզ համար դրանք կրկնակի նշանակալից են, որովհետև մի կողմից ցույց են տալիս հայկական էթնիկական երբեմնի մի ուրիշ գավառի պատկերը՝ ընկած Կուր գետից հյու-

⁸⁵ Страбон, География, 1964, XI. IV. 5.
⁸⁶ Տե՛ս վերևում: Առհասարակ Կազբբի մասին եղած տեղեկություններում նկատելի են որոշ հակասություններ՝ կարոտ ճշգրտման:

սիս, իսկ մյուս կողմից, ավելի բան համոզում, որ Կուրից հարավ գտնվող բնակավայրերն ու գավառները Հայաստանի օրգանական մասն էին կազմում և իրենց գոյությունը իսկ պայմանավորում Անդրկուրյան Հայքի գոյության հնարավորությունը:

Սկսենք Կամբեճանի մասին եղած փաստերի ամփոփ քննությունից: Խոսքը նորից պատկանում է Ստրաբոնին: Նա, Աղվանքի հարավային և հարավ-արևմտյան սահմանները ցույց տալիս, անդրադառնում է Հայաստանի այդ մասերի սահմաններին, գրելով.

«Հայաստանը մասամբ իրենից ներկայացնում է հարթավայր, մասամբ էլ լեռնային երկիր, ինչպիսին է Կամբեճանը, որտեղ հայերը սահմանակից են միաժամանակ իբերների և աղվանների հետ»⁸⁷:

Մի այլ առիթով Ստրաբոնն ավելի է ճշգրտում Կամբեճանի տեղը, գրելով. «Անցումը՝ Իբերիայից Աղվանք ձգված է Կամբեճանի անջուր և քարքարոտ գավառով — Ալազան գետի ափով»⁸⁸:

Այսպիսով տեսնում ենք, որ նա կրկին խոսում է նույն լեռնոտ երկրի մասին, որի միջով անցնում է Ալազան գետը, երկիր, որով միմյանցից բաժանված են Իբերիան և Աղվանքը:

Ստրաբոնի հաջորդ և վերջին վկայությամբ՝ Կամբեճանի մասին հանդիպում ենք Հայաստանին վերաբերող նկարագրության հետևյալ տողերում. «Հայաստանի ծայրագավառներից է Փավենեն, ինչպես նաև Կոմիսենեն և Օրխիստենեն, որը արտադրում է հեծյալների ամենամեծ թիվը: Խորձենեն և Կամբեճանը — ամենահյուսիսայիններն են և բոլորից շատ ծածկված ձյունով: Նրանք սահմանակից են Կովկասյան լեռներին, Իբերիային և Կոլխիդային»⁸⁹:

Այսպիսով, Ստրաբոնը, երեք անգամ անդրադառնալով Կամբեճանին, երկու անգամ այն նկարագրում է որպես Հա-

⁸⁷ Страбон, География, 1964, XI. IV. 1.
⁸⁸ Անդ, XI. IV. 5:
⁸⁹ Անդ, XI. XIV. 4:

յատարանի գավառներից մեկը, իսկ երրորդ անգամ նշում, որ նրա վրայով է ձգվում Իրեբրիա — Աղվանք ճանապարհը: Գալով այդ գավառի սահմաններին, նա մեզ շտաբով հանդերձ բոլոր անհրաժեշտ տեղեկությունները, տալիս է տվյալ հարցի առումով միանգամայն բավարար պատկերացում: Մենք նրանից իմանում ենք, որ այդ գավառը ձգվում է դեպի հյուսիս՝ մինչև Կովկասյան լեռների բարձրագիւր լանջերը, իր միջով է բաց թողնում Ալազան գետը և իրենից ներկայացնում է այն աշխարհագրական վայրը, որով Հայաստանը շփվում է Վրաստանի և Աղվանքի հետ:

Այս բոլոր հաղորդումներից միանգամայն պարզ է, որ Ստբարոնը Կամբեճանի գավառը զետեղում է Կուր գետից հյուսիս, Աղվանքի և Իրեբրիայի արանքում: Խնդիրը միանգամայն հստակ է: Ուստի և պատմական Հայաստանի այդ գավառը ոչ այլ ինչ է, քան Անդրկուրյան Հայքի մի ընդարձակ մասը:

Մեզ թվում է, որ մեր կարծիքի օգտին է խոսում նաև Պոմպեոսի կողմից Աղվանից աշխարհ ներթափանցելու համար նախընտրած ուղին: Ինչպես հայտնի է, նա Աղվանք մտավ Կամբեճանի տարածություններով. նախ, անցավ Կուր գետը, ապա՝ Իորան, Ալազանը և հետո միայն, լեռնալանջերին, ինչ-որ տեղ, հանդիպեց աղվանից զորքին: Հարց է առաջանում, աղվանները, որ այնպես ամրացրել էին Կուրի սահմանագիծը, ինչո՞ւ էին անպաշտպան թողել Կամբեճանի սահմանը: Ինչո՞ւ տեղի բնակչությունը Պոմպեոսի զորքին, մինչև աղվանից բանակին հասնելը, կամովին օժանդակում էր, իսկ հոռմեացիներն էլ բնավ նրանց չէին անհանգստացնում: Տպավորությունն այնպիսին է, որ ամբողջ Կամբեճանի գավառը կարծես Աղվանքի հետ կապ չի ունեցել, և եղել է ուրիշ, այն էլ այնպիսի երկրի մասը, որը չէր կարող զիմադրել Պոմպեոսին: Դա հասկանալի է դառնում, երբ նկատի ենք առնում Անդրկուրյան Հայքի պարագան:

Որ Կամբեճանը Աղվանից աշխարհի բնական մասը չի եղել, որ նրա և Աղվանքի միջև հետագայում ևս, երբ այն

պաշտոնապես միացված էր Աղվանքին, դարձյալ աշխարհագրական և էթնիկական ինչ-որ սահմաններ են նկատվել. դա երևում է նաև ուրիշ փաստերից: Այսպես՝ Մովսես Կաղանկատվացին, պատմելով 5-րդ դարի երկրորդ կեսի Աղվանից թագավոր Վաչագան Երկրորդի կրոնա-եկեղեցական միջոցառումների մասին, տարբերում է «Կամբեճան» հասկացողությունը «Աղվանք» հասկացողությունից: Այսպես, նա գրում է.

«Եւ կարգեալ (այսինքն, Վաչագան Երկրորդը) տեղեաց տեղեաց եպիսկոպոսս և երիցունս և հայեցողս ի Կամբէճս. ի յԱղուանս իսկ զնոյն հրամանս սաստից կարգեալ՝ հաստատէր զեպիսկոպոսս և զերիցունս և զսարկաւազունս»⁹⁰, Եթե Կամբեճանն էլ Աղվանքի մասը լիներ, ապա պատմիչը միանգամից կգրեր նշված դեպքերի մասին՝ միայն «Աղվանք» բառի օգտագործմամբ: Բայց նա այդպես չի արել, որովհետև տարբերել է այդ երկու հասկացողությունները միմյանցից, ուստի նրանից առաջ իրականությունն է այդպիսին եղել՝ ստիպելով թագավորին ձեռնարկումներ կատարել նախ՝ Կամբեճանում, ապա՝ Աղվանքում: Դա միաժամանակ ցույց է տալիս, որ Կամբեճանը Աղվանից թագավորության մեջ մտցված լինելով էլ, շարունակում էր պահպանել իր ներքին, ուրույն կերպարանքը:

Վրաց աղբյուրների համաձայն, Իրեբրիայի հոգևոր առաջնորդը՝ Դավիթ Գարեջելին Կամբեճանում, այսինքն, Հերեթում ստիպված է եղել խոսել հայերեն. փաստ, որը պարզորոշ կերպով ցույց է տալիս տեղի բնակչության ազգային պատկանելիությունը նաև 6-րդ դարում: Այս հարցի վրա կարևոր ակնարկ ունի Ն. Յա. Մառը՝ իր «Аркау...» աշխատության մեջ⁹¹, այն կապելով նաև 10-րդ դարի Իշխանիկ թագավորի հետ:

Վրաց պատմաբաններից Ս. Կակաբաձեն, անդրադառ-

⁹⁰ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1912: էջ 60:

⁹¹ Н. Марр, Аркауи, монгольское название христиан..., СПб, 1905, стр. 7.

նալով այդ հանգամանքին, փորձում է ապացուցել, որ դա, իբր թե «ոչինչ չի նշանակում»: Հանդուցյալ պրոֆ. Լ. Մելիք-սեթ-Քեկը, իրավագիտորեն չի համաձայնում պատմական փաստի այդպիսի անտեսման հետ և ընդգծում է, որ դա նշանակալից հանգամանք է, մանավանդ, երբ հաշվի ենք առնում համապատասխան ուրիշ փաստերի առկայությունը: Այստեղ նա հիշում է Հերեթի կողմերի հայ թաղավոր իշխանիկին, նրա մորը՝ Գինար թագուհուն ու նրանց հետ կապված այն պատմությունները, որոնք նորից վկայում են Կամբեճանի բնակչությունը հայ լինելու մասին⁹²:

Վրացական 14-րդ դարի անանուն պատմիչի մի վկայություն մեջ կարդում ենք. «Ավերելով Տփղիսը՝ (խվարազմացիք) սկսեցին կրկին ավերել, գերել և բնաջինջ անել Սոմխիթն ու Կամբեջիանն Իորի եղբորքին, Քարթլին ու Քոնդըբ...» և այլն, որտեղից կրկին Կամբեճանը երևան է գալիս Հայաստանին կից, իսկ այդ Հայաստանն էլ («Սոմխիթ») — նույն կողմերումն է⁹³:

Կամբեճանի երբեմնի հայապատկան և հայարնակ երկրամաս լինելու վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություն է պահպանված նաև վրաց մատենագիր Արսեն Մափարացու (9-րդ դ.) մոտ, որը խոսելով 7-րդ դարի հայ մատենագիր Հովհան Մայրավանեցու մասին, վկայում է, թե Քեոզորոս Ռշտունին «Պղնձի աղվեսն տաքացրած» դրեց նրա ճակատին (աղվեսադրոշմ խարանեց) և հալածեց նրան: «Ապա նա (իմա Հովհան Մայրավանեցին) փախուստի դիմեց զեպի Կովկասյան լեռները... Լեռնականները նրան չէին ընդունել, քանի որ վերջինները կուպաշտներ էին, և անցավ Կամբեջովան՝ տիրելով Փոքր ձորին, որ «Հայոց (Սոմխիթի) ձոր» է կոչվում և շատերին աշակերտ վերցրեց ոչ այնքան այդ [ձոր]ում, որքան Կուր [զեոտի] հայսկույս՝ Ա[յ]րարատում, Գարդմանում, Չորափորում (Չորոթորում) և Սոմխիթում...»⁹⁴:

92 Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Ա, Երևան, 1934, էջ 98:

93 Անդ, Բ, Երևան, 1936, էջ 53:

94 Անդ, Ա, Երևան, 1934, էջ 46—47:

Այստեղից երևում է, որ 7-րդ դարում ևս Կամբեճանը հայարնակ էր, նրա ձորերից մեկը կոչվում էր Հայոց ձոր, ուր առժամանակ ամրացավ Հովհան Մայրավանեցին՝ հիմնելով իր դպրոցն ու աղանդը, միաժամանակ կապ պահելով Գարդմանի և շրջակայքի ուրիշ հայարնակ վայրերի հետ:

Կամբեճան-Հերեթի հայությունը Հայաստանից անբաժան մնաց ու դիմացավ մինչև 11-րդ դարը, որից հետո, վրացական եկեղեցու ազդեցությունը, սկսեց ձուլվել վրացիների հետ (այդ մասին՝ ստորև):

Վրաց պատմաբաններից Կամբեճանի պատմական անցյալով բավականին հանգամանորեն զբաղվել է նաև պրոֆ. Գ. Ա. Մելիքիշվիլին: Քանի որ այդ գալառը, ինչպես հայտնի է, հետադառնում անցավ Վրաստանին և մեկընդմիջտ մնաց նրա կազմում, ուստի բնականաբար այդ երկրի պատմությանն անհամեմատ ավելի մեծ ուշադրություն է դարձված վրաց գրականության մեջ: Ահա այդ ամենի և օտար աղբյուրների օգնությամբ է, որ Գ. Ա. Մելիքիշվիլին փորձել է նոր բացատրություն տալ Կամբեճանի անցյալի պատմությանը: Մեր կարծիքով հարզո գիտնականը սխալվում է, ասելով, թե այդ երկիրը վրացիներից են հայերը խլել, որոնցից էլ շատ շանցած վրացիներն այն ետ են վերցրել և վերջնականապես ամբացել նրա վրա՝ դեռևս Տիգրան Երկրորդից անմիջապես հետո: Նույնը կարելի է ասել նաև նրա այն ենթադրության մասին, որի համաձայն հայկական տիրապետությունը Կամբեճանի վրա ժամանակավոր բնույթ կրելով, այնտեղ էթնիկական որակ չէր կարող ստեղծած լինել: Իր այդ ենթադրությունները նա ձևակերպում է հետևյալ ձևով. վրացիների «առաջխաղացմանը՝ զեպի արևելք, Հերեթի կողմերը, առաջին շրջանում խոչընդոտեց մեր թվարկությունից առաջ երկրորդ դարում կազմավորված ուժեղ Հայաստանը: Ուշագրավ է, որ Ստրաբոնի համար, օրինակ, Կամբեճանը Հայաստանի ամենահյուսիսային գավառն է: Երևում է, որ Հայաստանի ղեկավարներին հաջողվել է որոշ ժամանակ տարածել իրենց իշխանությունը նրա վրա, շնայած էթնիկապես այդ ժամանակ այն

(իմա Կամբեճանը) հայացած չէր... Նշանավոր Տիգրան 2-րդից հետո Հայաստանը թուլացավ, իսկ Իբերիան սկսեց ուժեղանալ: Դրան համապատասխան հայկական իշխանությունն այդ գավառի վրա, ըստ երևույթին, մոտենում է իր վախճանին, իսկ բարթիլիները ամրապես տիրում են նրան (իմա Կամբեճանին)»⁹⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, խնդրի լուծման ժամանակ փաստերի փոխարեն գործ ունենք ենթադրությունների հետ: Մեզ համար, սակայն, այսօրեղ կարևորը՝ ոչ այնքան հայկական, աղվանական, իբերական պետական իշխանության տևողությունն է Կամբեճանի վրա, որքան նրա բնակչության էթնիկական կազմի խնդիրը: Եվ այդ կապակցությամբ պիտի ասենք, որ Գ. Ա. Մելիքիշվիլու վերոհիշյալ հայտարարությունը համոզիչ չէ և կարոտ է վերանայման:

Բանը նրանումն է, որ Գ. Ա. Մելիքիշվիլին, ընդունելով անգամ Ստրաբոնի վկայությունների հավաստիությունը, տեղտեղ սխալ է մեկնարանում նրանց բովանդակությունը:

Այսպես, օրինակ, նա հիշեցնում է Ստրաբոնին հետևյալ տողերով. «Камбесене... в которой армены соприкасались с иберами и с албанами»⁹⁶ (Նոր Թարգմ. «Комбисене, где армяне граничат одновременно с иберийцами и албанцами») ⁹⁷ և գտնում. այսպիսով, վկայված է, որ Իբերիայի, Հայաստանի և Աղվանքի արանքում բնկած գավառը (իմա Կամբեճանը) բաժանված էր այդ երեք հարևանների միջև (ինչպես արևմուտքում գտնվող Մեսիսերի գավառը)⁹⁸: Պիտի ասել, որ այստեղ Ստրաբոնի տվյալները Կամբեճանի մասին անշատված են միմյանցից և ընտրված է նրանցից միայն մեկը, որն էլ ճիշտ չի մեկնարանված: Մենք վերևում

մեջ բերինք Ստրաբոնի բոլոր վկայություններն՝ իրենց ամբողջությամբ և տեսանք, որ նրանք հավաստում են լոկ մի իրողություն, այսինքն, Կամբեճանը Հայաստանի ամենահյուսիսային գավառն է: Եթե Ստրաբոնն ուզեմար այդպես շասել, այլ ասել, թե այդ գավառը բաժանված է երեք երկրների միջև, նախ նա հենց այդպես էլ կգրեր, ինչպես գրել է Մեսիսերի երկրի մասին. «Մեսիսերի երկիրը... բաժանված է 3 մասի, մի մասը գտնվում է կոլխերի իշխանության տակ, մյուսը՝ իբերների, իսկ երրորդին տիրում են հայերը»⁹⁹: Սակայն Կամբեճանի կապակցությամբ Ստրաբոնի մոտ ոչ մի նման ակնարկ չկա. բնդհակառակը, այնտեղ առկա է միանգամայն որոշակի ու հստակ ձևակերպում՝ Կամբեճանի՝ Հայաստանի բաղկացուցիչ մասը լինելու վերաբերյալ:

Կամբեճանի հարցին ոչ ճիշտ մեկնարանություն են տվել նաև ուրիշները, որոնք սակայն չեն ունեցել որևէ լուրջ փաստարկ: Ուստի իբերի այս դրություն մեջ նորից ճիշտ է հնչում գերմանացի գիտնական Հ. Հյուրշմանի եզրակացությունը՝ հունա-հռոմեական, հայկական և այլ աղբյուրների մանրակրկիտ բնությունը: Նա գրում է. Կամբեճանը («Կամբեճան», «Կամբիսճան», «Կամբիճան», «Կամբէճ», «Kambečovani» և այլն) «Հայաստանի ամենեն հյուսիսային ձյունաշատ մեկ տեղն էր...»¹⁰⁰: Նա չի էլ փորձում գծել նրա սահմանները, որովհետև վստահում է սկզբնաղբյուրներին և հատկապես Ստրաբոնին: Ինչ վերաբերում է Կոմիսենե գավառին, ապա նա խոստովանում է, որ նրա մասին հայ աղբյուրները լռում են, ուստի և նրա տեղն իր համար անհայտ է»¹⁰¹:

Այսքանով էլ առայժմ ավարտենք մեր խոսքը Կամբեճանի մասին, հիշեցնելով, որ նրան ղեռ պիտի անդրադառ-

⁹⁵ Գ. Ա. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, стр. 127.

⁹⁶ Անդ, էջ 123.

⁹⁷ Страбон, География, 1964, XI. IV. 1.

⁹⁸ Գ. Ա. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, стр. 123.

⁹⁹ Страбон, География, 1964, XI. II. 18.

¹⁰⁰ Հ. Հյուրշման, Հին Հայոց տեղայն անունները, Վիեննա, 1907, էջ 18—19.

¹⁰¹ Անդ, էջ 19.

նանք: Բայց հենց այսքանն էլ բավական է սնդիլու, որ այն հին Հայաստանի մի մասն էր:

Ի դեմս պատմական Կամբեճանի, մենք արդեն մասնակի գաղափար ենք կազմում Անդրկուրյան Հայքի մասին: Փաստերը ցույց են տալիս, որ վերջինիս սահմաններն ավելի ընդարձակ են եղել:

Այդ առթիվ կարևոր վկայություն ենք հանգիպում «Աշխարհացոյց»-ում, այն էլ նրա համեմատաբար ընդարձակ խմբագրություն մեջ: Այստեղ, Աղվանքի նկարագրություն մասում, կարդում ենք. «Աղբանիա... Աղուանք ...Քավաղակ քաղաք Աղուանից՝ մերձ ի Կաւկաս. ընդ որոյ մէջ գետն Սէրոջ գէպ ի հարաւոյ ըստ Փոքր Հայոց»¹⁰²: Այս վկայության համաձայն, Կովկասյան լեռներից իջնող Սերոջ գետը անցնում է Կապաղակ քաղաքի մոտով կամ միջով և հոսում դեպի հարավ՝ «ըստ Փոքր Հայոց», այսինքն, Փոքր Հայքի միջով կամ սահմանով, և թափվում Կուր գետը: Կնշանակի, «Աշխարհացոյց»-ի այս խմբագրության հեղինակի ունեցած տեղեկություններով, Կուր գետից հյուսիս, Աղվանից աշխարհի սահմաններում եղել է Փոքր Հայք կոչվող մի տարածություն, որի սահմաններից մեկը համընկել է Սերոջ գետի միջին և ստորին հոսանքին:

Ցավոք սրտի, «Աշխարհացոյց»-ը՝ իր ժամանակակիցներին առանց բացատրության էլ հասկանալի այս Փոքր Հայքի մասին լրացուցիչ որոշակի տեղեկություններ չի տալիս: Լրացուցիչ տեղեկություններ չեն գտնվել նաև այլ աղբյուրներում, ուստի այդ երկի հրատարակողը՝ Սուքրյանը, դժվարանալով բացատրել Փոքր Հայքի առկայությունը Աղվանքի սահմաններում, այդ բառերի («Փոքր Հայոց») դիմաց, փակագծի մեջ, գրել է հարցական նշան: Հետագայում այդ հարցականն ավելի ճիշտ է համարվել, քան բուն փաստը, ուստի և նրան չեն անդրադարձել: Այժմ, սակայն, պարզվում է, որ նման մոտեցումը ճիշտ չի եղել, որովհետև երևան են գալիս նաև հա-

մապատասխան ուրիշ փաստեր: Իրանցից հնագույնը պահպանվում է Պլուտարքոսի մոտ (2-րդ դ.), որը պատմելով Պոմպեոսի՝ Աղվանքում տարած հաղթանակի մասին, այսպես է նկարագրում նրա վերադարձը.

«Այդ ճակատամարտից հետո Պոմպեոսը պիտի շարժվեր դեպի Վրկանա կամ Կասպից ծովը, բայց թունավոր սողունների առատության հետևանքով հրաժարվեց այդ մտադրությունից և ծովից՝ երեք օրվա անցնելիք տարածությունից վերադարձավ Փոքր Հայք»¹⁰³:

Մասնագետները տեղյակ չլինելով հենց մերձակայքում, այն է՝ Աղվանքի հարավ արևմտյան սահմաններում առկա Փոքր Հայքի գոյության մասին, այդ խնդիրը բննելիս, հայտնել են տարբեր կարծիքներ: Ոմանք ուղղակի հենվելով այդ տվյալի վրա՝ Փոքր Հայք վերադառնալու ծրագիրն ու ուղին համարում են ճիշտ: Ոմանք էլ, նորանոր փաստերի օգնությամբ, ճշգրտում են Պոմպեոսի վերադարձի մի այլ ճանապարհ:

Որ Պոմպեոսը Մուղանի մոտերքից, օձերի և կարիճների պատճառով, որոշել է փոխել իր ճանապարհը և մինչև ծով չի հասել, դա ընդունվում է բոլոր հետազոտողների կողմից: Իսկ թե ինչու՞ նա այդ տեղից չէր կարող անմիջապես մեկնել արևմտյան Փոքր Հայք, դա ևս ցույց է տրված հեղինակների (Հ. Մանանդյան, Ս. Երեմյան, Կ. Վ. Տրևեր) կողմից: Եվ, հիրավի, եթե հոռմեացի զորավարը նպատակ ուներ թեթևացնել իր հաղթանակած և հոգնած բանակի զինվորների վիճակը, որի պատճառով նա խույս տվեց օձերից, կարիճներից, տոթից, ապա նա պիտի մտածեր նրանց հանգստի և ավելի դյուրին ճանապարհի մասին: Այդ պարագայում միանգամայն անիմաստ կլիներ Մուղանի անապատից, ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհի վրայով, արևմտյան Փոքր Հայք վերադառնալու ծրագիրը: Հետևապես, այդ կապակցությամբ հեռավոր Փոքր Հայքի անունն էլ չէր շոշափվի: Իսկ եթե շոշափվել է՝

¹⁰² Մովսես Խոսեհացի, Աշխարհացոյց, Վենետիկ, 1881, էջ 28—29»

¹⁰³ Плутарх, Сравнительные жизнеописания, II, Москва, 1963, Помпей, XXXVI.

որպես վերադարձի առաջին հանդրվանի անուն, ապա այդ հանգրվանը պիտի որոնել բարենպաստ և առավել մոտիկ տարածությունների վրա: Այս առումով միանգամայն ճիշտ է Շ. Մանանդյանը, երբ գրում է. «Եվրոպական պատմագետների երկերում Պոմպեոսի 65/64 թվի¹⁰⁴ ձմեռոցի տեղը, հակառակ Դիոնի վկայության, ցույց է տրված Փոքր Հայքում, որ պարզապես սխալ է»¹⁰⁵:

Անդրկուրյան Հայքի մասին ուշագրավ տեղեկություն կա նաև պատմիչ Հովհաննես Գրասխանակերտցու մոտ: Նա, իր պատմության մեջ, խոսելով այն մասին, թե ինչպես ինքը արարական հալածանքներից փախուստ տալով, ապաստան է դառն Աղվանից աշխարհի իշխանների ու թագավորի մոտ՝ նրանց երկրում, Կովկասյան լեռնալանջերին, հավանաբար Շաքի (Նուխի) քաղաքում կամ նրա շրջակայքում, գրում է.

«Ի կողմանս արևելայ Աղուանից առ մեծ իշխանն Սահակ երթեալ և առ թագաւորն նոցունց Ատրնեքսէհ, որ ըստ առևելից հիսիսոյ Կովկասու. զի և նոքա ի ժողովրդեմէն մերմէ և խաշն արօտի մերոյ էին»¹⁰⁶:

Ինչպես տեսնում ենք, տեղի բնիկ հայությունը, անգամ Աղվանից պետության կազմի մեջ, ոչ միայն չի կորցրել իր դեմքը, այլև ավելի քան ընդգծել է իր ազգային հատկանիշները: Եվ կարևորն այն է, որ պատմիչը այդ վայրերի ժողովրդին համարում է հայ ժողովրդի հարազատ մասը. «Ի ժողովրդեմէն մերմէ...»՝ ազգարանական առումով, և «խաշն արօտի մերոյ»՝ կրոնական:

Հովհաննես Գրասխանակերտցու նման, բայց նրանից առաջ, Աղվանից աշխարհի հայկական այդ վայրերում են ապաստան որոնել նաև հայկական երկու խոշոր զորավարներ՝

104 Վերագրածի տարին է:

105 Շ. Մանանդյան, Տիգրան Երկրորդը և Հոմեր, Երևան, 1940, էջ 206:

106 Հովհաննես Գրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 217:

իրենց զորագնդերով: Այդ մասին է վկայում Սերեոսի անունով տպագրված պատմական երկը՝ Մորիկ կայսեր՝ հայերին տեղահանող վերոհիշյալ ծրագրի կապակցությամբ: Այդ ծրագրի իրագործման տարիներին է, ահա, հայկական երկու զորագունդ հեռանում Աղվանք և ապաստանում Կուր գետից հյուսիս բնիկ տարածության վրա.

«Իսկ Ասատն Խորխոռունի և Սամուէլն Վահևունի զաւրաւքն իւրեանց փախստական զնացին ընդ քաղաքագեղն կոչեցեալ Սաւղայ, հասանէին յաշխարհն Աղուանից ի Հոնս դէմս արարեալ, և անցեալ ընդ գետովն, որ կոչի Կուր, բանակէին առ գետեզերքն»¹⁰⁷:

Որոշ հեղինակներ (օրինակ Կ. Վ. Տրեքերը), հաշվի չառնելով տեղի բնիկ հայության հարցը, դժվարանում են բացատրել այդպիսի երևույթը, տալով զանազան պատճառարանություններ¹⁰⁸: Մինչ, երբ նկատի ենք առնում տեղի հայության պարագան, ամեն ինչ հասկանալի է դառնում:

Այս փաստերը մեզ առաջ են տանում մինչև վարդան Մամիկոնյանի ճակատամարտերի շրջանը՝ այդ վայրերում և առհասարակ Աղվանից աշխարհում, ենթադրելով ոչ միայն հարևան ցեղախմբեր, այլև հայկական հին ու հարազատ միջավայր:

Անշուշտ, Անդրկուրյան Հայքը կարող էր հնում իր սահմաններով և՛ մեծանալ, և՛ փոքրանալ, սակայն, էականը դա չէ, այլ այն, որ նրա հետ կապված է հայկական բնակավայրերի մի զգալի տարածություն՝ Կուրի ձախ ափին, որը վեր է ամեն կասկածից:

Չարմանալին այն է, որ այս իրողությունը պարզ է եղել մեր հին պատմաբաններին, երբ դեռ չէին ստեղծված վերջին ժամանակների շփոթությունները: Այսպես, օրինակ, գեոևա 1784 թվականին Մ. Չամչյանը գրել է.

107 Սերեոս. Պատմութիւն ի Հերակլն, Թիֆլիս, 1913, էջ 78:

108 К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, Москва—Ленинград, 1959, стр. 237.

«Աղուանից աշխարհ. կրկին ամամբ յիշատակի սա ի գիրս մեր. մի՛ փոխանակ այնր աշխարհի, որ է ընդ մէջ Կուր գետոյ և Կասպից ծովո՛ւ՝ մինչև ի Դարբանդ. և սա կոչի Աղուանք Շիրուանայ կամ Շիրուան... Երկրորդ ի մասնաւորի փոխանակ այնր մասին Հայաստանի, որ պարունակէ յինքեան զերիս աշխարհս. այսինքն, զՈւտի, զԱրցախ և զՓայտակարան, և զմասն ինչ յայնկոյս Կուր գետոյ և սա կոչի յատկապէս Աղուանք Հայոց...»¹⁰⁹:

Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք, Մ. Չամչյանը իրավացիորեն ճանաչում է երկու Աղվանք, բուն Աղվանք և Հայկական Աղվանք: Վերջինիս մեջ նա նկատի ունի ոչ միայն աջափնյա տարածութիւնները (Ուտիք, Արցախ, Փայտակարան), այլև որոշ տարածութիւն՝ ընկած «յայնկոյս Կուր գետոյ»: Դա մեր փաստարկած Անդրկուրջան Հայքն է, որի սահմանների մասին սակայն պատմաբանը չի խոսում: Ուշագրավ է, որ նա Հայկական Աղվանքը դիտում է որպես պատմական Հայաստանի մաս: Եվ, ինչպես տեսանք վերևում, պատմական հավաստի ու հարուստ փաստերն էլ այդ են վկայում:

* * *

Արդ, մի քանի խոսք՝ Աղվանքի կազմի մեջ մտցված Հայաստանի կամ, ինչպես Մ. Չամչյանն է ասում, «Աղուանք Հայոց»-ի կրօնական պատկերացումների հետ կապված փաստերի մասին: Քանի որ այդտեղի բնակիչները հայ ժողովրդի անբաժանելի մասն էին, ապա նրանց մոտ էլ պիտի գոյութիւն ունենային միևնույն հավատալիքները, ծեսերը, պատկերացումները:

Այս առումով, առաջին հերթին, կամենում ենք ուշադրութիւն հրավիրել Արա Գեղեցիկի և Շամիրամի մասին եղած գրույցների և պատկերացումների վրա:

Իններորդ դարի Աղվանից աշխարհի խոշորագույն մատեն-

¹⁰⁹ Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, Գ, Վենետիկ, 1784, գրքի վերջին մաս, նոր էջակալում, էջ 131:

նագիր ու քաղաքական գործիչ Համամ Բագրատունին, որն առաջին անգամ Հայոց Աղվանքում հիմնեց հայկական ուրույն թագավորութիւն, իր գրած քերականութեան մեկնութեան մեջ, հիշելով իր հայրենիքի առասպելների առատութիւնը, գրում է. «Կարի շատ են առասպելացն գիրք», որով մտածել է տալիս, թե որքան շատ պիտի եղած լինէին գրքերից դուրս մնացած առասպելները: Բայց թե ո՞րոնք են եղել այդ առասպելները, նա չի հիշատակում. միայն թե, քիչ հետո, որպես քերականական համապատասխան վարժութեան օրինակ, գրում է.

Նուազ է լուսին քան զարեգակն. .

Նուազ է և ասող քան զլուսին.

Նուազ է Արայն քան զԱրուսեակն զեղեցիկ¹¹⁰:

Այստեղ մեր ողջ գրականութեան մեջ, առաջին անգամ, հանդիպում ենք վկայութեան, որի համաձայն Արա Գեղեցիկն էլ դասված է եղել երկնային լուսատուների շարքը, ինչպես Հայկը՝ ի դեմս Օրիոն համաստեղութեան: Կնշանակի, Աղվանից աշխարհի հայ բնակչութեան մեջ ևս իր պատմական ամուր հիմքերը պիտի ունեցած լինէր Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը: Այս կարծիքի հաստատման առումով վերին աստիճանի կարևոր նշանակութիւն են ստանում և միաժամանակ իրենց հերթին արժեքավորվում այն տվյալները, որոնց համաձայն Արցախում հնուց ի վեր եղել են Շամիրամի անվան հետ կապված հատուկ վայրեր: Խոսքը վերաբերում է «Շամիրամաձոր» և «Շամիրամաբերդ» վայրերին, որոնց մասին տեղեկութիւններ են պահպանված Մխիթար Գոշի¹¹¹ և Վարդան պատմիչի¹¹² մոտ:

Այսպիսով, այդ փաստերը միասին գալիս են ապացուցելու համապատասխան դիցաբանութեան, ուստի և համա-

¹¹⁰ Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915, стр. 278. Հարցի ուսումնասիրութիւնը տես Ա. Մաթիկյանի «Արայ Գեղեցիկ» (Վենետիկ, 1930) գրքում, էջ 304—334:

¹¹¹ Վ. Ալիշան, Հայագատում, Վենետիկ, 1901, էջ 385—386. «Սարգիս եպիսկոպոս Շամիրամաձորոյ»:

¹¹² Վարդան վարդապետ, Հաւաքումն պատմութեան, Վենետիկ, 1862, էջ 100. «Ի գաւառն Փառխոսոյ... անուն զՇօթս և զԲերդն Շամիրամայ»:

պատասխան պաշտամունքի առկայությունը հայության այդ մեծ հատվածի մոտ:

Եվ եթե 7-րդ դարի պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացին Աղվանից երկրի ազգաբանության մասին խոսելիս, Աղվանից աշխարհի թագավորներ Վաշագանի, Ուռնայրի և մյուսների անունները տալուց առաջ, հիշում է նաև «Արայն Գեղեցիկ»¹¹³, ապա դա միանգամայն բնական է:

Սակայն, Արա Գեղեցիկ և Շամիրամի առասպելն էլ մի ինքնամփոփ ու սահմանափակ հասկացողություն չէր. այն սերտորեն կապված էր հայկական դիցաբանության մյուս հերոսների ու հերոսուհիների հետ, որոնք անցյալի հեռավոր ժամանակներում, տարբեր պատճառներով, մերթ փոխարինել են միմյանց, մերթ միաձուլվել, մերթ էլ՝ նույնացվել: Հետեւապես, լրիվ հիմք կա Անդրկուրյան Հայքի, Ուտիքի, Արցախի հայության մոտ որոնել նաև հայոց հին աստվածություններից մյուսների առկայությունը: Այս առումով բացառիկ արժեք է ստանում Դիոն Կասիոսի այն վկայությունը, որի համաձայն, Պոմպեոսը, Աղվանների սահմանը դուրս գալու նպատակով, Արտաշատից շարժվում է դեպի հյուսիս և դադար է առնում «Կուր գետի ափին գտնվող Անահիտյան գավառում»¹¹⁴, Կ. Վ. Տրեբերը, փորձելով ճշգրտել այս սրբազան տարածության կոնկրետ վայրը, նշում է, որ այն գտնվում էր Հայաստանում:

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ Հայաստանի հյուսիս-արեւմելյան քննվող գավառների հայությունն էլ ուներ իր Անահիտյան սրբազան գավառն ու պաշտամունքը, որը 60-ական թվականներին (նախ. մ. թ.) իր ծաղկման շրջանն էր ապրում:

113 Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1912, (բ 51):

114 Այս ուղիով Պոմպեոսի շարժվելու մասին տե՛ս К. В. Тревер, Очерки..., стр. 92—93.

Կարծում ենք, որ այս հանգամանքի ճշգրտումը կարևոր նշանակություն պիտի ունենա նաև ուրիշ հարցերի կապակցությամբ: Մեզ այնպես է թվում, որ Պոմպեոսը պատահաբար չէր, որ հայտնվել էր Անահիտյան գավառում: Նա հենց այդ երթուղին էլ պիտի ընտրեր, թերևս նախապես

Պատմական Հայաստանի նշված գավառների հայության հին հավատքի մասին, որպես անուղղակի փաստ, ուշագրավ է նաև Ազաթանգեղոսի հետևյալ տեղեկությունը: Գրիգոր Լուսավորչի կողմից հալածված Արտաշատ և այլ վայրերի Անահիտյան մեհյանների սպասավորների բանակը, համառ դիմադրությունից հետո, որոշում է թողնել այդ վայրերը և հեռանալ դեպի հյուսիս: Ինքնին հասկանալի է, որ այս նոր տեղում, նրանք պիտի որ էթնիկական ու կրոնական համապատասխան միջավայր ունենային, այլապես բոլորովին օտար ցեղերն ու ցեղախմբերը ոչ նրանց լեզուն կհասկանային և ոչ էլ նրանց ծեսն ու հավատամքը: Արդ, ո՞ր են որոշում մեկնել նրանք: Պատմիչը նրանց անունից այսպես է խոսում.

«Վա՛յ մեզ... Արդ, յո՞ դիմեալ փախիցուք... երթամք մեք ի բնակիչս լերինն Կաւկասու, ի կողմանս հիւսիսոյ. թերևս անդ հնար լիցի և ապրել մարթասցուք»¹¹⁵:

Պարզ է, որ նրանք ծրագրում էին մեկնել երկրի հյուսիսային ծայրագավառները, միանալու թերևս Կուր գետի ափին գտնվող Անահիտյան վերոհիշյալ օջախի հետ կամ տեղափոխվելու Ուտիքի, Արցախի, Անդրկուրյան Հայքի լեռնային սահմանները:

Մտածած լինելով՝ ձմեռն այնտեղ անցկացնել, օգտվելով տաճարային հիերոգլիֆներից և նյութական այլ բարիքներից: Հենց այստեղ էլ հոռոմական զորավարը հնարավորություն կունենար իր զորքին պատշաճ հանգիստ և օգեորության լիցք տալ: Եվ այն տեղեկությունը, ըստ որի, ձմեռնը նրա զորքը տոնել է Սատուռնական տոնը, միանգամայն հասկանալի է, որ նուրից կապվում է Անահիտական սրբազան գավառում նրա իշխանելու հետ:

Առհասարակ Պոմպեոսը հատուկ ուշադրություն էր նվիրում Անահիտական սրբազան գավառներին, խոշորացնելով և բնդարձակելով նրանց տարածություններն ու միջոցները: Այսպես, Ստրաբոնը վկայում է, որ Կապադոկիական Ջելա սրբավայրին Պոմպեոսը միացրեց ուրիշ գավառներ: Այդպես է վարվում նաև Մեղալուպոլիս սրբավայրի հետ (XII. III. 37):

Հասկանալի է, որ դրանք միանգամայն ձեռնառն օջախներ և հենման կետեր էին նրա համար: Եվ եթե Պոմպեոսը Կասպից ծովի կիսաձանապարհից վերադարձավ «Փոքր Հայք», ապա պարզ է, որ նա ետ եկավ կրկին վայելելու Անահիտական հենց այս գավառի բարիքները՝ հանգստանալու այնտեղ ևս մի ձմեռ:

115 Ազաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, Տիֆլիս, 1909, էջ 405—406:

Դա ինքնին խոսում է նաև այդ ծայրամասերում, հատկապես Արցախի լեռներում, հեթանոսության ավելի ուժեղ դիմադրության ու ավելի երկար գոյատևման մասին: Եվ դա միանգամայն բնական է: Չմոռանանք, որ միջին դարերում էլ, ինչպես վկայում են պատմիչները, Հայաստանում դեռևս կային հայության հեթանոս զանգվածներ, որոնք հեշտությամբ միանում էին աղանդավորական օջախների հետ, հաճախ նրանց կենտրոնական ուժը հանդիսանալով: Իսկ որ Արցախում, իրոք, հեթանոսական կրոնն ավելի շատ է համառել, դա վկայում է նաև Մոսկես Կաղանկատվացին: Խոսելով Վաչագան 2-րդի եկեղեցական միջոցառումների մասին, նա գրում է. «Հրաման տալը այնուհետև Արցախամուր աշխարհին յիւրում ծառայութեանն ի բաց լքանել թողուլ զղիւսապաշտութեան կարգս կարգս զազտեղի դիցն զոհամատոց պաշտամունս...»¹¹⁶: Համանման միջոցառումներ են հիշատակվում նաև Կամբեձանի գավառի և Աղվանից աշխարհի բնակչության համար:

Պատմիչն այստեղ Աղվանքից տարբերում է ոչ միայն Կամբեձանը, որի մասին նշվեց վերևում, այլև Արցախը, բնագրծելով, որ այն գտնվում էր «յիւրում ծառայութեան», այսինքն, Աղվանից աշխարհի Վաչագան 2-րդ թագավորի ծառայության տակ: Այդպես էր խոսվում նվաճված երկրների ու ժողովուրդների մասին¹¹⁷: Այստեղից պարզ է և այն, որ ո՛չ Արցախը և ո՛չ էլ Կամբեձանը, ըստ Մ. Կաղանկատվացու, չեն ունեցել աղվան բնակիչներ և չեն եղել Աղվանքի էթնիկապես հարազատ հատվածները, այլայլես այդ երկրները կղիտվելին որպես ուղղակի Աղվանք:

* * *

Ինչպես հայտնի է, քրիստոնեությունն իր սկզբնական սրբավայրերը հիմնում էր հենց հեթանոսական սրբավայրերի

¹¹⁶ Մոսկես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1912, էջ 57:

¹¹⁷ Տե՛ս նաև Ջիվանշիրի թղթում՝ առաքված Կոստանդիանոս կայսեր (անդ, էջ 207. «հանդերձ արևելիցս ծառայական աշխարհա»):

տեղում, նրանց ավերակների վրա, հաճախ էլ օգտագործելով հին շենքերն ու զանազան հարմարանքները՝ մասնակի փոփոխություններով: Մեր կարծիքով, այդպիսի պատմություն է ընկած նաև Աղվանից աշխարհի նահատակուհու՝ Քաղուհու անվան հետ կապված գրույցի հիմքում: Հայկական քրիստոնեական լեզենդի նմանությամբ ներկայացված այս գրույցի հերոսուհին՝ Քաղուհին մերժում է «խազարաոյ հերանոսաց» վավաշոտ առաջնորդին, սպանվում է «որպէս սուր տիկնոջն Հոփսոսիմեայ» և սրբացվում: Եվ այդ դեպքը տեղի է ունենում Ուտիքի հին սրբավայրերից մեկում, որը կոչվել է «Աստեղն բլուր» կամ «Աստղաբլուր»¹¹⁸: Հասկանալի է, որ այստեղ գործ ունենք հեթանոսական Աստղիկ աստվածուհու անունով հայտնի և նրան նվիրված մի սրբավայրի հետ, ուր շուտով նրան փոխարինելու է գալիս նրա քրիստոնեյա հաջորդը՝ Քաղուհին:

Ուշագրավ են նաև այն տողերը, որոնց մեջ այդ ժամանակներում ևս Հայաստանի սահմանները հյուսիսում հասնում էին ոչ միայն մինչև Ուտիք, այլև ավելի վերև: Այսպես, ըստ Ազաթանզեղոսի, Գրիգոր Լուսավորիչն իր քարոզը տարածում էր «ընդ ամենայն երկիրն Հայոց, ի ծագաց մինչև ի ծագս... մինչ ի սպառ ի սահմանս Մասթիաց, մինչև ի դրունս Ալանաց, մինչ ի սահմանս Կասպից, ի Փայտակարան քաղաք արքայութեանն Հայոց»¹¹⁹:

Քրիստոնեության տարածումը Հայաստանում ըստ երկվայթին, նաև այն դրական դերն էր կատարում, որ ավելի մեծ ուշադրություն էր նվիրվում ընդհանուր լեզվին: Ծիշտ է, սկզբնական շրջանում եկեղեցական արարողությունների ժամանակ օգտվում էին օտար գրականությունից, սակայն միամտություն կլիներ կարծել, թե լոկ այդ եղանակով էր այդ նոր ուսմունքը տարածվում ու հաղթանակում: Ամենազոր գործոնն այս անգամ էլ եղել է բանավոր խոսքը, հայերենը, որ գործածվել է ողջ երկրում «ի ծագաց մինչև ի ծագս»: Եվ եթե

¹¹⁸ Անդ, էջ 109—112:

¹¹⁹ Ազաթանզեղոս, Պատմութիւն Հայոց, Տիֆլիս, 1909, էջ 439:

Ստրաբոնի վկայությամբ դեռևս 1-ին դարում անգամ Հայաստանին կցված երկրներն էլ հայախոս էին, ապա քրիստոնեությունը գալիս էր ավելի քան ամբողջացնելու հայ ժողովրդի ազգային կերպարանքը, այդ թվում նաև լեզվի առումով: Գրիգոր Լուսավորչի և նրա քրիստոնյա քարոզիչների բանակը, երկրով մեկ նոր կրոնը տարածելու ժամանակ, ըստիպված էր նոր դեր ու նշանակություն տալու հայոց լեզվին: Եվ դա է, որ ժամանակին ընդգծել է Ազաթանգեղոսը, ասելով.

«Յայնմ ժամանակի երանելի ցանկալի և անպայման ըսքանչելի լինէր երկիրս Հայոց», որովհետև ինչպես Մովսես Մարգարեի և Պողոս առաքյալի զործունեությամբ վերածընվեցին նրանց ծնող ժողովուրդները, այդպես էլ Գրիգոր Լուսավորչի ժամանակ՝ հայերը: Պատմին իր խոսքն այսպես է կոնկրետացնում. «Սոյնպէս և սա (իմա Հայաստանը) եկեալ հասեալ երեւալ՝ հայաբարբառ հայերէնախօս գտաւ...»¹²⁰:

Այդ գործը համազգային և համահայկական բնույթ ստանալով, մի նոր մակարդակի էր բարձրացնում հայոց լեզուն և հայ կենցաղը: Նրա ամենօրյա հետևողներն ու հսկողներն էին քրիստոնյա հոգևորականները, որոնց այնքան մեծ տեղ էր տալիս Գրիգոր Լուսավորիչը. «Եւ բազմացոյց կացոյց տեսուչս եպիսկոպոսս յամենայն գաւառս Հայոց իշխանութեան իւրոյ...»¹²¹: Զպիտի կարծել, սակայն, որ միանգամայն դյուրին էր այդ նոր հավատքի քարոզման գործը և այն էլ այնպիսի հեռավոր վայրերում, ինչպիսիք էին, օրինակ, հյուսիսային սահմանները: Բնականաբար նաև այս հողի վրա էր, որ այդ վայրերի տարբեր ցեղերն ու ցեղախմբերը զրգովում են Տրդատի թագավորության դեմ, նրա ուշադրությունը հրավիրելով Աղվանից աշխարհի կողմերի վրա:

«Վտանգ մեծ է, ասէ, թագաւորին Տրդատայ, վասն որոյ զնաց զկողմամբ Աղուանից պատերազմել ընդ ամենայն լեռնոտեանս...»¹²²: Անշուշտ, այդ ժամանակ Աղվանից երկիրն

120 Անդ, էջ 447—448:

121 Անդ, էջ 448:

122 Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913, էջ 228:

իր ցեղերով, որպես քրիստոնյաներ, Տրդատի համար հենման կետ էին՝ Հայաստանից դուրս, ուր և հասնելով նա ճակատամարտ է տալիս ու հաղթում.

«Իսկ թագաւորն Տրդատ ամենայն Հայաստանօք իջեալ ի դաշտն Գարգարացոյ՝ պատահէ հիւսիսականացն ճակատու պատերազմի» և հալածում է նրանց «մինչև յաշխարհն Հոնաց»¹²³:

Ընդհատելով փաստերի վկայակոչումն ու մեկնաբանությունը, այժմ կարող ենք համոզված ասել, որ Անդրկուրյան Հայքը, Ուտիքը, Արցախը եղել են պատմական Հայաստանի հնագույն գավառները: Նրանց թվին է պատկանել նաև հետագայում Արտաշեսյան նվաճումների մեջ մտնող և մարերից առնված Կասպիանե գավառը: Վերջինս հաճախ է անցել ձեռքից-ձեռք, մինչդեռ Ուտիքն ու Արցախը, չհաշված առանձին ղեպքերը, եղել ու մնացել են Հայաստանի օրգանական մասը՝ մինչև 387 թվականը: Թե ե՞րբ է Հայաստանից անջատվել Անդրկուրյան Հայքը, այդ մասին որոշակի տվյալներ չունենք: Հավանական է, որ այն մի քիչ ավելի վաղ բռնազրավված լիներ, քան Ուտիք-Արցախյան երկրամասերը:

* * *

Այժմ անդրադառնանք 387 թվականից հետո ընկած ժամանակների ամփոփ պատմությանը՝ կապված հայկական վերոհիշյալ գավառների բնակչության ճակատագրի հետ:

Ինչպես հայտնի է, թե՛ Արտաշեսյան թագավորության շրջանում և թե՛ Արշակունիների սկզբնական ժամանակներին Հայաստանն իրենից ներկայացրել է միասնական մի պետություն և դարեր շարունակ զիմազրավել՝ մասնավորապես պարսկական ու հռոմեական բռնակալությունների անընդմեջ հարձակումներին: Այդ համառ ու հարատև պատերազմների ընթացքում էր, որ ի վերջո թուլացավ հայկական պետության հզորությունը, կանգնելով անկման անդունդի եզերքին: Ծա-

123 Անդ, էջ 230—231:

կատարական եղան հատկապես 4-րդ դարի կրթորդ քառորդի իրադարձությունները, 363 և 387 թվականների պայմանագրերն ստեղծող հանգամանքները: Առանց այդ հանգամանքների հետազոտման, միշտ էլ կարող է սխալ պատկերացում ստեղծվել մեզ հետաքրքրող հարցի ուսումնասիրության գործում: Ուստի փոքր ինչ անզրադանանք այդ խնդրին:

Փավստոս Բուզանդը, հանգամանորեն պատմելով այդ պատերազմների և 387 թվականի պայմանագրի մասին¹²⁴, որով Հայաստանը բաժանվում էր հոմեացիների և պարսիկների միջև, գրում է, որ վերջիններս «... լաւ համարեցան զաշխարհն Հայոց նախ ընդ երկուս ի մէջ իւրեանց բաժանել. զի ասէին՝ թէ ի միջի մերում բնակեալ է այս հօր և հարուստ թագաւորութիւն, լաւ է զի այսու եղծանել և խանկարել կարացուք զայս թագաւորութիւնս. նախ ընդ երկու բաժանել երկու թագաւորօքս Արշակունօք՝ զորս կացուցաք, ապա և ընդ նոսա կրծել ջանասցուք, աղքատացուցանել, ի մէջ արկանել ի ծառայութիւն, զի մի կարացեն ի մէջ մեր ամբառնալ զգլուխս:

Եւ հաստատեցին զայս խորհուրդ. ընդ երկու զաշխարհն բաժանեցին: Բաժին կողմանն Պարսից էր թագաւորին խոսրովու, և բաժին մասինն Յունաց էր թագաւորին Արշակայ: Բայց և ի նոցանէ բազում գաւառք կրծեալք հատեալք այսր անզր, և մնաց սակաւ մասն յաշխարհաց երկոցունց առ երկոսեան թագաւորսն... Եւ բազում գաւառք յերկոցունցն հատան. նուազեաց բաժանեցաւ ցրուեցաւ թագաւորութիւնն Հայոց, պակասեաց յիւրմէ մեծութենէն յայն ժամանակն և յապայ»¹²⁵:

Ըստ այդ ժամանակ կնքված պայմանագրի էլ, ահա, ինչպես պարզել են Ն. Աղոնցը, Հ. Մանանդյանը, Ս. Երեմյանը և ուրիշներ, Հայաստանից անջատվում են Ուտիքը, Ար-

ցախը, Փայտակարանը և ուրիշ գավառներ: Ն. Աղոնցը գրում է, որ այս իրադարձությունների հետևանքով Հայաստանից խլվեցին և հարևաններին տրվեցին հետևյալ գավառները. «Գոգարենը՝ Իբերիային, Ուտիքը և Արցախը՝ Աղվանքին, Փայտակարանը և Պարսկահայքը՝ Ատրպատականին...»¹²⁶, Հ. Մանանդյանը գրում է, որ վերոհիշյալ պայմանագրի գործառնամբ Հայաստանից «դուրս էին մնացել... Գուգարքը, Ուտիքը, Արցախը, Փայտակարանը և թերևս նաև մի քանի այլ շրջաններ»¹²⁷:

Հայաստանի բաժանումից հետո նրա տարբեր հատվածներում տիրեցին քաղաքական տարբեր կացություններ: Այսպես, հոմեական մասում առժամանակ թողնված հայկական թագավորությունը վերացավ 389—390 թվականներին, իսկ պարսկականում՝ 428—429:

Ուշագրավ է, որ պարսիկ տիրակալները, հատուկ քաղաքականությամբ, Աղվանից աշխարհից և Ուտիք-Արցախյան գավառներից կազմված վարչական-պետական միավորում պահպանեցին Աղվանից կոչված, սակայն Արշակունի թագավորությունը՝ բնօրույ մինչև 6-րդ դարի 30-ական թվականները: Ըստ երևույթին, այդ քաղաքականությամբ, նրանք մի կողմից ձգտում էին սիրաշահած լինել իրենց հյուսիսային սահմանների վրա գտնվող աղվաններին, իսկ մյուս կողմից՝ Ուտիքի և Արցախի բնակչությանը, որպեսզի նրանք անշատողական և թշնամական բացահայտ գործողությունների չբռնվեն: Դա խիստ անհրաժեշտ էր ոչ միայն այս նոր Աղվանքի բնակչությանը հնազանդ պահելու, այլև նրանց՝ հյուսիսային ցեղերի դեմ հզոր պատվար դարձնելու նպատակով:

Հայ-աղվանական այս նոր երկիրն իր պետականությամբ ընթացած ենթարկվում էր Պարսկաստանին, սակայն, համեմատաբար ավելի տանելի պայմանների մեջ էր գտնվում, քան Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի լծի տակ հեծող Հայաստա-

¹²⁴ Այդ ժամանակի ճշգրտման մասին տե՛ս Կ. Գյուլեբերգ, Հոովմէական Հայաստան..., Վիեննա, 1914, էջ 3—30:

¹²⁵ Փավստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Քիֆիս, 1912, էջ 392—394:

¹²⁶ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908, стр. 230.

¹²⁷ Հ. Մանանդյան, Բնական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Բ, 1957, էջ 240—241:

նի երկու հատվածները: Եվ ամենից առաջ հենց այս պայմաններն էին, որ մարում էին Ուտիքի ու Արցախի ներքին տերերի անշատողական ձգտումները: Դրան նպաստում էին նաև աշխարհիկ ու հոգևոր ղեկավար կենտրոնները՝ թագավորական տունն ու եկեղեցին: Այս նոր միավորում հայ հատվածը, կրոնական առումով, իրեն զգում էր այնպես, ինչպես Հայաստանի կազմում եղած ժամանակ, որովհետև աղվանական եկեղեցին պատկանում էր հայ եկեղեցու զավանանքին և գտնվում էր նրա իրավասության ներքո: Քացի դրանից, այստեղ հորինված էր նաև զրույց այն մասին, թե աղվանից եկեղեցին ավելի վաղ էր ընդունել քրիստոնեություն, քան հայկականը, հանգամանք, որը շոյելով աղվանական հատվածի ինքնասիրությունը, ենթադրում էր նաև առաջնության հնարավորություն, հաճախակի բորբոքելով վիճարանություններ: Աղվանից կոչված այդ ժամանակվա թագավորությունն էլ հայ-աղվանական թևերի փոխհարաբերության առումով, խորթություն չէր ներկայացնում, որովհետև պատկանում էր Արշակունիների տոհմին և նույնքան հայկական էր, որքան աղվանական: Ավելին, պատմական և տնտեսական հիմքի վրա, այն պիտի ավելի քան մոտ կանգնած լիներ հայկական հատվածին: Իր հերթին, հայկական հատվածն էլ ավելի շատ տրվյալներ ուներ առաջին դիրքերում գտնվելու, քան աղվանականը: Այստեղ, ինչպես նշեցինք մեր խոսքի սկզբում, նկատի ունենք հայկական հատվածի էթնիկական հզորությունը, միասնական լեզուն, աղվանից եկեղեցու հայկական ղեկավարությունը, հայ հատվածի թիկունքում գտնվող հայության գոյությունը, նրա զարգացման ընդհանուր մակարդակը և այլն: Ի հակակշիռ այս ամենի, պիտի հիշել նաև մայր հայրենիքի վրա հետագայում ևս ծանրացող ճնշումները, որոնք ավելի քան մոռացություն էին տալիս Ուտիքի և Արցախի անշատողական միտումները:

Այս առումով, ավելորդ չենք համարում հիշել մի երկու փաստ: Ղազար Փարպեցին, խոսելով պարսից Հազկերտ 2-րդի (438—457 թթ.) քաղաքականության մասին, մեջ է բերում

նրա հրովարտակից այսպիսի տողեր. «Եւ յորժամ Հայք սերտիւ մեր լինին՝ Վիրք և Աղուանք այնուհետև մեր իսկ են»¹²⁸; Իսկ դա նշանակում էր անժամանակ հալածանքի և բռնությունների ալիքն ուղղել Հայաստանի հայության վրա: Իրականում հենց այդպես էլ արվում էր, որպեսզի ամենից առաջ ընկճվեր դիմադրության ամենավտանգավոր միջնաբերդը:

Հիշենք Մորիկ կայսեր նենգ ծրագիրը, որով նա, Պարսից խոսքով Երկրորդ թագավորի հետ, կամենում էր իրականացնել ողջ հայությունը Հայաստանից տեղահանելու գործը: Ահա թե ինչ է գրել նա այդ մասին խոսքով Երկրորդին.

«Ազգ մի խոտոր և անհնազանդ են, ասէ, կան ի միջի մերում և պղտորեն: Քայց եկ, ասէ, ես դիմս ժողովեմ և ի թրակէ գումարեմ և դու զքոյդ ժողովէ և հրամայէ յԱրևելս տանել: Զի եթէ մեռանին՝ թշնամիք մեռանին. և եթէ սպանանեն՝ զթշնամիս սպանանեն. և մեք կեցցուք խաղաղութեամբ: Զի եթէ դոքս յերկրի իւրեանց լինիցին, մեզ հանգչել ոչ լինի»¹²⁹:

Այստեղից էլ պարզ երևում է, որ հալածանքի զխավոր կենտրոնը պարսկական և բյուզանդական իշխանության տակ գտնվող Հայաստանն էր, մինչ Արևելյան կողմերը, այսինքն, Աղվանից աշխարհը, համարվում է ոչ միայն անհամեմատ անվտանգ, այլև ապահով վայր, որովհետև այնտեղ են կամենում տեղափոխել Պարսկաստանի իշխանության ներքո գտնվող ողջ հայությունը: Եվ պատահական չէ, որ այդ ծրագրի իրագործման դեմ ապստամբած Ատատ և Սամվել հայ զորավարներն իրենց զորազնդերով՝ մահապատժից խուսափած, գալիս և ապաստան են գտնում Կուր գետի ափին, այսինքն, Անդրկուրյան Հայքում:

Այսպիսի պայմաններում է, ահա, որ Աղվանից նորաստեղծ երկրի թագավորությունը կարողանում է գոյատևել մինչև 6-րդ դարի առաջին տասնամյակները: Այնուհետև

128 Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1904, էջ 43:

129 Սերեոս, Պատմութիւն ի Հերակլն, Քիֆլիս, 1913, էջ 75:

պարսկական քաղաքականությունն այդ երկրում էլ փոխվելով, թևակոխում է իր հաջորդ փուլը: Վերացվում է Աղվանից թագավորությունը: Պարսկական բռնապետության համար Աղվանից աշխարհի թագավորության գոյությունն այլևս ձեռքնտու չէր: Ուստի բոլորովին էլ սովորական զուգադիպություն չպիտի համարել, հենց նույն տարիներին Աղվանից կոչված աշխարհում պարսկական մի խոշոր տոհմի երեան գալը՝ 30.000 ընտանիքով: Դա պատմության մեջ հայտնի Միհրան զորավարի տոհմն էր, որը ներքին խռովությունների՝, թե խորամանկ Բաղաֆակաևության շնորհիվ, դուրս եկավ երկրից, որպեսզի, իբր թե, զնար Հոնաց աշխարհը, սակայն իրականում ամրացավ Աղվանքին կցված Հայոց Գարդման գավառում: Դատելով պարսիկների այն բացահայտ ձգտումներից ու ծրագրերից, որոնց հիմնական նպատակը Հայաստանին, ապա նաև Աղվանքին «սերտորեն» տիրելն էր, պիտի ենթադրել, որ հենց այդ ծրագրի իրագործմանն էր հետապնդում Միհրական տոհմը:

Այստեղ մենք կանգնում ենք դեմ հանդիման Միհրանյան և Առանշահիկ տոհմերի պատմությանը, որը մեզ համար էական նշանակություն ունի: Ուստի փոքր ինչ հանգամանորեն անդրադառնանք այդ տոհմերի պատմությանն ու փոխհարաբերություններին:

* * *

Միհրանյան և Առանշահիկ տոհմերի պատմության միակ և կարևոր սկզբնաղբյուրը Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմութիւն Աղուանից» երկն է: Այդտեղ Մովսես Կաղանկատվացին գրում է.

«Ի ստոյգ և ի բուն պատմագրաց այսպէս ծանեաք...» և ապա շարունակում է իր խոսքը՝ վերոհիշյալ տոհմերի մասին:

Որոշ պատմաբաններ, կատարելով հաշվումներ, գտնում են, որ Մովսես Կաղանկատվացու վկայության մեջ կան ճշգրտման կարոտ կետեր, որովհետև նրա թվարկած Միհրա-

կան տոհմի սերունդները չեն տեղավորվում նրա նշած ժամանակամիջոցի սահմաններում: Սակայն դա մի խնդիր է, որը կարող է բացատրվել կամ ժամանակի մասնակի տեղաշարժով, կամ սերնդահաշվի մեջ մուծվելիք որոշ ուղղումներով: Կարևորը մեզ համար այդ տոհմի ծագումն ու ղերն է, որի մասին բավարար տեղեկություններ կան նույն պատմիչի մոտ: Եվ դա մեզ համար խիստ կարևոր է, որովհետև հենց այդ տոհմի կապակցությամբ է, որ պահպանված են մեծարժեք տեղեկություններ՝ նաև Աղվանքին միացված հայության և նրա Առանշահիկ տոհմի մասին: Հետամուտ լինելով այս պատմությանը, տեսնում ենք, որ Աղվանքին կցված հայ զանգվածները կարողացել են ոչ միայն պահպանել իրենց ազգային ինքնությունները, այլև մարտնչել հանուն ողջ Աղվանքի ինքնուրույնության, կենտրոն ունենալով հատկապես Առանշահիկ կոչված հայկական տոհմը և Գարդման գավառը: Ուստի և միանգամայն հասկանալի է, թե ինչու Միհրական տոհմը հանդրվանում է Գարդմանում, հայության այդ ուժեղ կենտրոնում: Դա ինքնըստինքյան մի լուռ մարտահրավեր էր տեղական բնակչությանն ու նրա բնորոյակներին: Հիբրավի, շատ շանցած, Միհրանն ինքը, անձամբ, դիմում է հարձակողական վճռական քայլերի, սակայն՝ խարդախությամբ: Նա իր մոտ է հրավիրում տեղի 12 հայ իշխաններին և նենդորեն գլխատում: Միհրանը, գրում է պատմիչը, «ի գալ գարնանային աուրցն էլանէ ի վերկոյս Գարդման գաւառին, դաւով առ ինքն կոչէ ի գլխաւորացն արս երկոտասան, սրով բառնայ գնոսա և տիրէ աշխարհին»¹³⁰: Այստեղ «աշխարհ» ասելով, պատմիչը նկատի ունի Գարդմանը և ոչ թե ողջ Աղվանքը: Բայց նաև այն ասենք, որ Միհրանի որպես պարսից տիրակալության ներկայացուցչի, նպատակը պիտի լիներ իշխել ողջ Աղվանքին: Սկզբնական շրջանի համար Գարդմանին տիրելը մեծ հաջողություն էր: Հաջորդ քայլը, բնականաբար, ուշանում է. և ուշանում է շուրջ երեք սերունդ, մինչև ծնվում

¹³⁰ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1912, էջ 196:

է իր նախնուն խորամանկութեամբ զերազանցող Քաջ Վարդանը՝ Միհրանի ծոռը: Ըստ երևույթին, այդ ժամանակամիջոցում պարսիկներն արդեն կարողացել էին ներթափանցել հայութեան ներսը՝ խնամիական կապերի օգնութեամբ, որոնք միշտ էլ այն ժամանակների քաղաքականութեան լծորդներից էին:

Քաջ Վարդանի ժամանակ այդպիսի կապի մասին է վկայում նրա տոհմի աղջիկներից մեկի ամուսնութունը՝ հայագրի իշխան Զարմիհրի հետ: Չմոռանանք նաև այն հանգամանքը, որ Միհրական տոհմը, մայր հայրենիքի — Պարսկաստանի գերիշխանութունից օգտվելով, պիտի որ բավականաչափ ազդեցություն նվաճած լիներ և՛ Գարդմանի սահմաններում, և՛ նրա սահմաններից դուրս: Փաստերը ցույց են տալիս, որ այդուհանդերձ, երկրի ներքին իշխանութունը ղեկավարում էր ինքնուրույն իշխանությունը՝ Քաջ Վարդանը Աղվանքի վաթսուհի հայ իշխանների իր մոտ խնջույքի է հրավիրում և նենգորեն զլխատում բոլորին, բացի իր տոհմի հայ փեսայից, վերոհիշյալ Զարմիհրից, որը, հավանաբար նախապես ներգրավված է եղել հանցագործության մեջ, այլապես նրան էլ չէին խնայի: Ահա այդ եղևնագործության միջոցով էլ Միհրանյան տոհմը հասնում է ողջ Աղվանքի իշխանության տնօրինությանը: Հանգամանք, որից պարզ երևում է, որ դրանից առաջ այդ դրության տերը՝ Աղվանքի հայ իշխաններն էին, որոնց, ինչպես նշեցինք, պատմիչը կոչում է Առանշահիկներ կամ Եռանշահիկներ: Ահա թե ինչ է գրում Մովսես Կաղանկատվացին այդ մասին. Միհրանն ունենում է «որդի Արմայէլ, որ ծնաւ զՎարդ, Վարդ ծնաւ զՔաջն Վարդան, որ շինեաց զբերդն Գարդմանայ զերիս ամս. և ի նենգելն ի սիրտ իւր զճախնական ազգս Հայկազնեայց զԵռանշահիկս, զոր վերագոյնն զրեցաք ի մատենիս՝ կոչէ որպէս ի ճաշ, և հաց կորստեան գործեալ տայ նոցա ուտել. և ի ճաշի անդ արեամբ նոցա արար զլխատումն արանց վաթսրնից. միայն թողոյր ի նոցանէ զփեսայացեալն իւրում ցեղին Զարմիրհն Եռանշահիկ: Այսպէ՛ս եղև նոցայն տիրել Ա-

ղուանից: նաև զվայրասուն ազգն Կովկասու հնազանդեցոյց ինքեան...»¹³¹:

Այս վկայութեան միջից է, որ առաջին անգամ, երևում է Աղվանքին անցած հայութեան կամ Հայոց Արեւելից կողմանց ղեկավար դերը: Կնշանակի, ոչ միայն այդ օրերին, այլև 6-րդ դարի սկզբներին, և նրանից առաջ Աղվանքի ներքին կյանքը տնօրինում էին, հիմնականում, հայ իշխանները, որոնց և իշխանութունից հեռացնելու գործին էին լծվել Միհրանյան տոհմի ղեկավարները: Այլ կերպ էլ չէր կարող լինել. Արցախի, Ուտիքի, Գարդմանի, Անդրկուրյան Հայքի հայ բնակչությունը, թիկունքում ունենալով մայր Հայաստանը, բնականաբար, մայր հայրենիքի օրինակով, պիտի շարունակեր իր ինքնուրույն կյանքն ու համաս զմայրութունը՝ օտար ուժերի դեմ: Հայութեան այդ ներքին ղեկավարները, երկրի բնիկ իշխաններն են ահա, որ կոչվել են Առանշահիկներ կամ Եռանշահիկներ, այսինքն, Առանի կամ Եռանի շահեր, իշխաններ: Այստեղ թերևս «իկ» մասնիկը ոչ այնքան փաղաքշական իմաստ ունի, որքան քաղաքական, որովհետև նրանք գրեթե ամբողջովն էին օտար լծի տակ և լիարժեք շահեր չէին կարող կոչվել:

Առանշահիկների մասին ամենաանդրանիկ վկայությունը դարձյալ գտնվում է Մովսես Կաղանկատվացու մոտ և վերաբերում է Առանշահիկ Վարազ Պերոթին, որը նորոգել է Գիսի Հին եկեղեցին՝ կառուցված Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հետ կապված հիշատակների վայրում: Խոշոր դիրք է ունեցել նաև այս գործիչը.

«Այլ և յետ բազում ժամանակաց վեճազգի ոմն իշխան Վարազպերոթ անուն՝ յԱռանշահիկ տոհմէ, կամեցեալ նորոգել զՀին եկեղեցին...»¹³²:

Այս տոհմը, չնայած տված զոհերին և օտարների կրթական կի բռնութեանը, իր գոյութունը պահպանել է նաև հաջորդ դարերում և նորից իր ձեռքը վերցրել ողջ Աղվանքի տնօրին-

131 Անդ, էջ 196—197.

132 Անդ, էջ 106.

նությունը: Հասկանալի է, որ այդ ամենը տեղի չէին ունենա, այդ տոհմն էլ իսկույն կվերանար, եթե նրա ոտքերի տակ շիկներ հայկական բնիկ ու հզոր միջավայր:

«Պատմութիւն Աղուանից» երկում ի միջի այլոց արված ժամանակագրական պատումներից մեկում հիշվում է «գՅոանշահիկն զՎաշական պատրիկեան Աղուանից իշխանն՝ զբաջ կորովին և զաջողակ աղեղնատրն հանդերձ զօրօք»՝ 709 թվականի հաղթական ճակատամարտում¹³³: 821 թվականին լրսվում է մի ուրիշ Յոանշահիկի «հզոր ձայնը»: Արարենքն առեվանդում են «գՅամարաս գաւառ՝ գերի առեալ իբրև ոգիս հազարս... Յայնժամ արի և շքեղատեսակն Սահղի Սմբատեան Յոանշահիկն տէր՝ քաջագօր եղբարքք իւրովք և զօրօք ի լուսանալ առաւօտուն ի վերայ յարձակեալ առ հասարակ գիաթաւ զնոսա ցիր և ցան կացուցանէին, և որպէս յառիծոյ ժանեաց զգերեալսն ի բաց կորզէին»¹³⁴:

Ինչպես ժամանակին ցույց է տվել Խաչիկ վարդապետ Դադյանը, Մովսես Կաղանկատվացու տպագրված պատմությունից դուրս մնացած հատվածներից մեկում ևս արժեքավոր տողեր կան այս Սահլ Սմբատյանի մասին.

«Իսկ չերկու ճՁԶ թուոյն հայոց (837 թ.) ԲԺ-ան Ռ հեծելոց յանկարծահաս ելեալ ի Բախտատա արշաւէին երկիրս Աղուանից: Անդ ալն ի վերայ հարեալ Սահլի Սմբատեան, որ յարքայից Զառմիրհական տոհմէն էր, գործակից իւր կալեալ զմեծ նահատակն Գէորքիոս, դիմէ ի վերայ որպէս արժուի խոյացեալ ի տկար թռչունս, այսր անդր ցրուեալ տապաստ դաշտացն արկեալ վանէր: Եւ ի նոյն ամին, նոյն տէրն Սահլի Սմբատեան ձերբակալ արարեալ զապստամբն Բարան, զմարդախողխող, աշխարհաւէր արիւնարբու գազանն... Զի առնու իշխանութիւն ի վերայ Հայոց, Վրաց և Աղուանից... արքայարար»¹³⁵:

Հավանաբար նույն տոհմից էր նաև Աղվանից աշխարհի

¹³³ Անդ, էջ 368:

¹³⁴ Անդ, էջ 374:

¹³⁵ «Արարատ», 1897, էջ 162:

Հովհաննես իշխանը, որի մասին նույն պատմիչը խոսում է 838 թվականի զեպքերի կապակցությամբ. «Ի սոյն ամի տէրանց տէրն Յովաննէս, որ Հայոց, Վրաց և Աղուանից եղև էր, խնդրեաց յարքունեացն...» և այլն: Զի կարելի տարակուսել, որ, իրոք, նույն Հովհաննեսին է հիշում նաև Արցախի Մեծարանց ս. Հակոբի վանքի ամենահին հուշարձանը (խաչքարի պատվանդան).

«ՅԲ (=853) թուականութ...

ևն Հայո ի ժամանակս...

Յովանիսի Աղվան...

իշխանի ևս Սողոմ...

Մեծ արանց կախկ...

կանգնեցի զս...»¹³⁶:

Պատմարան-հնագետ Ս. Բարխուդարյանը, տեղում ճշտելով այս արձանագրությունը, այն վերծանում է այսպես.

«ՅԲ թուականութեանս հայոց, ի ժամանակս Յովանիսի Աղուանից իշխանի, ևս Սողոմն Մեծարանց կախկոպոս կանգնեցի զսուրբ խաչս» (տե՛ս իր նյութերի անտիպ հավաքածուն): Ընդգծված տառերը Ս. Բարխուդարյանի լրացումներն են:

Ինչպես տեսնում ենք, Աղվանքի հայ գործիչներն արդեն թափանցում էին համակովկասյան գործունեության շրջանակները:

Սկզբնաղբյուրներում այդ դարում, այն է՝ 850-ական թվականներին, հիշատակվում է նսայի «Աբու-Մուսե Յոանշահիկ»-ը, որը հերոսական դիմագրություն է ցույց տալիս արարներին և հատկապես Բուղա ոստիկանին¹³⁷:

Նրա մասին մասնակի ակնարկներ կան Մովսես Կաղանկատվացու¹³⁸, Հովհաննես Դրասխանակերտցու¹³⁹, Ստե-

¹³⁶ Անդ, էջ 162—163:

¹³⁷ Ան, Հայոց պատմություն, Ա, Երևան, 1947, էջ 459—464:

¹³⁸ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1912, էջ 376: Տե՛ս նաև «Արարատ», 1897, էջ 162—163:

¹³⁹ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 127:

փանոս Ասողիկի¹⁴⁰, իսկ բավականին մանրամասն՝ Քովմա Արծրունու մոտ¹⁴¹:

Անուղղակի, բայց պերճախոս փաստերը ցույց են տալիս, որ 9-րդ դարի կեսերին Միհրանյանների կողմից դավադրարար նվաճված Գարդմանի իշխանությունը նորից գտնվում էր հայ իշխանների ձեռքին: Այսպես՝ Բուղա ոստիկանի պատժիչ արշավանքի ժամանակ Գարդմանի տերն է եղել հայազգի իշխան «Կտրիճ»-ը:

Հովհաննես Գրասխանակերտցին Բուղայի մասին գրում է. «գնացր յԱրևելս յաշխարհն Գարդմանաց առ իշխան աշխարհին, որ Կտրիճն անուանիր»¹⁴², կամ «...Գնաց ի գաւառն Գարդմանայ... քմբունէ անտի և զիշխանն Գարդմանայ զԿրտրիճն...»¹⁴³: Այսպիսի վկայություն կա նաև Ստեփանոս Ասողիկի մոտ¹⁴⁴: Հենց ինքը «Կտրիճ» անունը, ինչպես ն. Մանն է ասել՝ Իշխանիկ անվան կապակցությամբ, շատ բան է խոսում էթնիկական իմաստով:

Հայոց Արևելից կողմանց Եռանշահիկ տոհմի նշված բունկումները 5—9-րդ դարերում վկայում են, որ հայկական հին ու հզոր միջավայրը միշտ էլ ուժ ու կորով է տվել նրանց, որպեսզի գիմանան և իրենց հերոսական սխրանքներով պաշտպան կանգնեն երկրին: Միհրանյան տոհմն էլ, չնայած աստիճանաբար հայացավ, սակայն, ի վերջո դուրս մղվեց ղեկավար դիրքերից, իր տեղը զիջելով հայ զորավարներին ու իշխաններին: Մովսես Դասխուրանցին վկայում է, որ իր օրերին որոշ վեճեր են եղել Աղվանից երկրի ղեկավարների ազգային պատկանելիության վերաբերյալ, և նա ցանկացել է իր հայ հայրենակիցներին համոզել, թե այդտեղ հիմնա-

կան դերը պատկանել է ոչ թե լոկ հայերին կամ լոկ պարսիկներին, այլ նրանց երկուսին՝ հետևյալ ձևով:

«Ստուգաբանութեամբ այսպէս ծանէաք.— ընդ Հայկազնեայց արանց խնամատիրի Միհրական տոհմին, և պատուաստութեամբս այսուիկ զոյգ ունել զպետութիւն Արևելից կողմանցս Աղուանից»¹⁴⁵:

Ըստ որում, հեղինակը կամենում է, անգամ բուն հայկական իշխանության շրջանում, նկատել տալ Միհրական տոհմի արյան առկայությունը: Հանգամանք, որը փաստարկելու համար, նա վերցնում է Վարազ Գրիգորի շորս որդիներից (Վարազ Պերոժ, Զիվանշիր, Յեղուտ Խոսրով և Վարազման) առաջինի ժառանգած ճյուղը, գրելով.

«Ի սոցանէ գերէց որդւոյն շարեալ ըստ կարգի զանուանս բերցուք ի յայտ առ Հայկազինս»: Այսինքն, հայկական կողմին, հայերին համոզելու համար է անում դա, թվարկելով. «Վարազ Պերոժ, Վարազ Տրդատ, Վարդան, Ներսէճ Դժնդակ... Ներսէճի որդի՝ Գագիկ, Գագկայ որդի Ստեփանոս և Ապրասմեն ըրր նորա»: Ապա հիշում է, թե ինչպես տոհմական արուշառավիղ այդ Ստեփանոսն սպանվում է իր իսկ հարազատի ձեռքով, իսկ նրա քույրը՝ Ապրասմենն՝ ամուսնանում «ընդ Ատրնեքսէճի Սահլի որդւոյ»: Այնուհետև, պատմիչը տալիս է հայազգի Ատրնեքսէճի և Միհրանյան Ապրասմենի հաջորդների ցանկը, ուր կան և՛ իշխաններ, և՛ թագավորներ, այդ բոլորի մեջ տեսնելով նաև պարսկական գիծ: Բայց ի՞նչ էր ըստ էության այդ գիծը. վաղուց հայացած քրիստոնյա պարսիկներից արդեն մի հայ հարսնացու, որի բոլոր զավակներն էլ եղել են հայեր և իշխել իրենց հայրենի երկրին: Այս հաշիվն, անշուշտ, ժամանակին յուրովի հետապնդել է ժառանգական իրավունքներ՝ արյան գծով, սակայն էթնիկական առումով այդտեղ առկա է լոկ հայկական գիծ, հայկական լեզու, հայկական կրոն ու ավանդություններ:

Ուշագրավն այն է, որ այդ հաշիվներից բոլորովին դուրս

¹⁴⁵ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1912, էջ 386:

¹⁴⁰ Ստեփանոս Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, ՍՊԲ, 1885, էջ 107:

¹⁴¹ Քովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, ՍՊԲ, 1887, էջ 127, 191:

¹⁴² Հովնանենև Դասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 126:

¹⁴³ Անդ, էջ 127:

¹⁴⁴ Ստեփանոս Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, ՍՊԲ, 1885, էջ 107:

են գտնվում բուն աղվանները: Նրանց անունն իսպառ չկա: Եվ դա պատմական իրողություն էր, որովհետև նրանք այդ ժամանակ արդեն, էթնիկական առումով համարյա լրիվ վերացել էին, իսկ դրանից առաջ, սկսած Վաչագան 3-րդի մահից, ինչպես տեսանք, դուրս էին գտնվում պետական գործունեության ղեկավար դիրքերից: Հանգամանք, որը պայմանավորված էր աղվանական ցեղախմբերի ո՛չ միասնականությունամբ, նրանց տարալեզու և տարակենցաղ իրականությունամբ, ինչպես նաև հայկական միջավայրի հզորությունամբ, գրով, դրականությունամբ և առհասարակ պատմա-քաղաքական, էթնիկական-տնտեսական այլևայլ հանգամանքներով: Եվ միանգամայն օրինաչափ է այն ընթացքը, որով պարսիկ Միհրանյանները ոչ միայն աստիճանաբար, քրիստոնյա դառնալով, հայ լեզվին ու դպրությունն անցնելով հայանում էին, այլև դուրս մղվում պետական-քաղաքական դիրքերից, իրենց տեղը զիջելով տեղի հայկական տարրին, երկրի կենտրոնական մասերի (Անդրկուրյան Հայք, Ուտիք, Գարդման, Արցախ) իսկական տերերին: Ահա այս ընդհանուր ֆոնի վրա, է, որ 9-րդ դարում բարձրանում է Համամ Բագրատունին՝ իր հաջորդներով, ինչպես նաև Սմբատի որդի Սահլը՝ իր տոհմով:

Պատմական տեղեկությունների պակասությունը թույլ չի տալիս մեզ հստակորեն տարբերելու հայկական այդ երկու տոհմերի պատկերն ու փոխադարձ առնչությունները: Նիկողայոս Աղոնցը, որ զբաղվել է այդ խնդրով, նույնպես համոզվել և որոշակի եզրակացությունների չի հանգել¹⁴⁶:

Եվ քանի որ մեզ համար խնդրի այդ կողմի բանասիրական մանրամասնությունները այնքան էլ էական չեն, ուստի անդրադառնանք նշված տոհմերի հետ կապված ընդհանուր խնդիրներին, որոնք մեր նյութերի ֆոնի վրա ավելի քան հասկանալի են դառնում:

Նախ, մի երկու խոսք՝ Ատրնեբսեհի և Ապրասմենի մասին: «Պատմութիւն Աղուանից»-ը հետևյալ կերպ է պատկե-

¹⁴⁶ Ն. Աղոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1948, էջ 125—156:

բացրել նրանց տոհմապատկերը: Նրանք ունենում են երկու որդի՝ «Գրիգոր և Ապուսէթ», Գրիգորն ունենում է հինգ որդի՝ Ապուլի (Պոլի), Սահակ (Սևազա), մյուսների անուններն անհայտ: Սահակ Սևազան ունենում է երկու որդի՝ Գրիգոր և Գավթի: Գրիգորից ծնվում են Սևազան, «որոյ Իշխան անուն կոչուր», ապա Ատրնեբսեհի և Փիլիպպեն: Սևազա իշխանի ավագ որդին՝ Հովհաննես Սենեբերիմը դառնում է թագավոր «և զվաղնջուց խափանեալ թագաւորութիւն»-ը նորոգում¹⁴⁷:

Քայց հենց նույն «Պատմութիւն Աղուանից»-ի մի այլ տվյալով այդ թագավորության նորոգողը ոչ այլ ոք էր, քան Համամ Բագրատունի Արևելցին, որ նաև Հովհաննես անունն է կրել: Հայտնի է նաև, որ այդ Համամի եղբայրը՝ Փիպեն (Փիլիպպե) և որդին՝ Ատրնեբսեհը փոխարինում են նրան, որոնց էլ հաջորդում է Ատրնեբսեհի որդի Իշխանիկը¹⁴⁸:

Արդյոք, ի դեմս այդ երկու տոհմերի ունենք մի՞ տոհմ, թե՞ երկու ուրույն տոհմեր, որոնք ինչ-որ կապերով կամ հաջորդականությունամբ փոխարինել են միմյանց՝ Աղվանից գահի վրա: Ահա մշուշոտ հանգույցներ, որոնք սպասում են հանգամանալից ուսումնասիրության: Ինչպես էլ սակայն լուծվելու լինի այս հարցը, մեզ հետաքրքրող խնդիրների համար, ընդհանուր առումով, միևնույնն է, որովհետև նրանց երկուսի համար էլ, բնորոշ է հայկական ծագումը, հայկական եկեղեցու կողմնորոշումը և հայկական դպրության զարգացման հզոր ազդակ հանդիսանալը: Ի դեմս այդ թագավորական տոհմերի, Աղվանից աշխարհի մի խոշոր մասը պատմական հրապարակ ելավ որպես հայկական մի նոր աշխարհ՝ իր ուրույն թագավորությամբ ու ազգային կերպարանքով: Երևույթ, որը վերջին բյուրեղացումն էր հայկական բնիկ բնակչության բազմադարյան համառ դիմադրությունների ու ոգորումների՝ մի կողմից օտար բռնակալների, իսկ մյուս կողմից՝ ներքին դավանաբանական խորթ հոսանքների դեմ: Շուրջ երկու դար,

¹⁴⁷ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1912, էջ 389—390:

¹⁴⁸ Համամ Արևելցու և իր հաջորդների մասին՝ հանգամանորեն տե՛ս ստորև:

որոշ ընդհատումներով, տեղ այդ թագավորությունը վերանալով իսկ, տեղի տվեց հայկական առանձին իշխանությունների, որոնք զանազան ձևերով հարատևեցին մինչև 19-րդ դարը և որոնց վերջին ներկայացուցիչներն էին Ղարաբաղի մելիքությունները:

Աղվանից աշխարհի բնիկ հայությանն անտեսելու, եղած հայությունը հայացած աղվաններ անվանելու և նման այլ տեսությունները չէին կարող խառնաշփոթ շառաջացնել նաև Միհրանյանների և Առանշահիկների մասին եղած վկայությունների հետազոտման ժամանակ: Այս առումով հիշենք Կ. Վ. Տրեբերի առաջ քաշած մի նոր տեսակետը: Նա, անդրադառնալով Միհրանյան տոհմի սկզբնական շրջանի պատմության որոշ հակասական տվյալներին, որ նշվեց վերևում, գրում է.

«Այդ բոլորը հիմք է տալիս մտածելու, որ հեղինակի մոտ պահպանված ավանդություններում մենք գործ ունենք ֆեոդալական Աղվանքի վրա սյուզերենի իրավունքները խլելու համար հայացած աղվանների և հայկական ֆեոդալական տոհմերի միջև մղված պայքարի արձագանքների հետ»¹⁴⁹:

Կ. Վ. Տրեբերի այս բացատրության համաձայն, պարսիկ Միհրանյան տոհմը արյամբ և խարդախությամբ չէ, որ իշխել է Աղվանքին: Այդ դավադիր արյունահեղությունը, իբր թե, կատարված է հայացած աղվանների ձեռքով, որոնք էլ, իբր թե, այդ եղանակով մաքառել են Հայաստանից Աղվանք մտած հայ ֆեոդալների դեմ, երկրի վրա սյուզերեն իրավունքներ ձեռք բերելու նպատակով:

Գա միանգամայն անհիմն կարծիք է, որի արմատներն էլ թաղված են տեղական հայությունն անտեսելու, նրան աղվաններով «փոխարինելու», այդ աղվաններին բռնությամբ հայացնելու այն սխալ հայացքների մեջ, որ տեսանք վերևում:

Միհրանյանների և Առանշահիկների հարաբերության հարցը ճիշտ է ընկալված բոլորովին վերջերս հրատարակված

Ձ. Բունիաթովի աշխատության մեջ: Պիտի նկատել, սակայն, որ Ձ. Բունիաթովն այստեղ հեշտությամբ է անցնում Առանշահիկների հայկական ծագման հարցի վրայով, ստեղծելով այն տպավորությունը, որ նրանք իբր թե աղվաններ են եղել: Մովսես Կաղանկատվացու վերոհիշյալ վկայությունը («զնախնական ազգս Հայկազնեայց զՍոանշահիկս») նման անցումների համար բնավ ճանապարհ չի թողնում:

Ձ. Բունիաթովը սխալվում է նաև Սահլ Սմբատյանի հարցում, դարձյալ այն տպավորությունն ստեղծելով, որ նա էլ թե ինչ հայ է եղել, այլ աղվան: Ճիշտ է, Սահլ Սմբատյանի Բագրատունյաց տոհմի պատկանելը դեռևս անորոշ է, բայց նրա հայ լինելը վեր է ամեն կասկածից, որովհետև սերված է Առանշահիկներից: Գրան չի հակասում նաև Ձ. Բունիաթովի վկայակոչած լրացուցիչ այն տեղեկությունը, թե նա Ջարմիրի սերունդներից էր, որովհետև ինքը Ձ. Բունիաթովն էլ ընդունում է, որ այդ Ջարմիրը այն միակ Առանշահիկն էր, որին Միհրանյանները շտպանեցին՝ որպես իրենց փեսայի¹⁵⁰: Իսկ սպանվածները և ինքը՝ Ջարմիրը Առանշահիկներ էին:

Ձ. Բունիաթովը նույն եղանակով շրջանցում է նաև Ծասի Աբու Մուսեի, Համամ Արեհիցու, Ատրնեբսահի և մյուսների հայ լինելու իրողությունը: Մինչդեռ Սահլ Սմբատյանի հայ լինելը փաստարկվում է նաև հենց իր՝ Ձ. Բունիաթովի հրատարակած մի շարք վավերագրերի ու վկայությունների շնորհիվ, որոնք նրա գրքում ներկայացված են հավելվածների կարգով: Այսպես, օրինակ, 4-րդ հավելվածում՝ Աբու-լ-Ֆարաբից կատարված թարգմանության մեջ կարդում ենք. «Բայց նրան (այսինքն, Բարեկին) ճանաչեց Սահլ Իբն Սմբատ հայ իշխանը և վերցրեց գերի»¹⁵¹, 5-րդ հավելվածում (Մասուդիից) ասված է. «Նրանք հասան հայ իշխաններից մեկի Սահլ իբն Սմբատի գավառը»¹⁵², Ալ-Մակդիսիից մեջ բերված թարգմանական տողերում գրված է. «Սակայն, քրիստոնյա Սահլ իբն

¹⁵⁰ З. Н. Бунятов, Азербайджан в VII—IX вв., Баку, 1965, стр. 185.

¹⁵¹ Անդ, էջ 324.

¹⁵² Անդ, էջ 325.

¹⁴⁹ К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, Москва—Ленинград, 1959, стр. 235.

Սմբատը, հայ իշխաններից մեկը, ճանաչեց նրան» (այսինքն, Բաբելին)՝¹⁵³ Ինչպե՞ս կարելի է փաստերի այս հեղեղի մեջ «ծխակ Սահլ իբն Սմբատի հայկական ծագման մասին եղած կարծիքը»¹⁵⁴, որ փորձում է Ջ. Բունիաթովը՝ իր իսկ բերած փաստերին հակառակ: Նա նույնիսկ չի էլ անգրադառնում այս փաստերին, թողնելով այն տպավորությունը, թե իր զրբի հավելվածներին ինքը տեղյակ չէ:

Մեր մենագրության «Երկու խոսք»-ում նշեցինք, որ Արցախ-Ուտիքյան և կից վայրերի համար, որպես ընդհանուր կոչում, նախընտրում ենք «Հայոց Արևելից կողմանք» արտահայտությունը: Դա խիստ անհրաժեշտ է, մանավանդ, սույն աշխատության համար, ուր փորձ է արվում ի հայտ բերել անցյալի մշտնապատ իրողությունը: Ըստ որում, պիտի նշել, որ մեր հին մատենագիրների մոտ ևս այդ կոչումը հավասարապես օգտագործման մեջ է գտնվել՝ նույն առումով: Վերջնենք, թեկուզ «Պատմութիւն Աղուանից» երկը: Այստեղ, ինչպես գրքի հեղինակները, այնպես էլ նրանց վկայակոչած մատենագիրները «Աղուանք» ընդհանուր հորջորջումին զուգընթաց, տեղ-տեղ էլ անհամեմատ հաճախ, զիմում են «Արևելից կողմանք», և նույն հիմքից սերված այլ ձևերին: Օրինակ, Դավթակ Քերթովի Ողբի մեջ կարգում ենք. «Բեկումն որ եղև Արևելից աշխարհի»¹⁵⁵: Մովսես Կաղանկատվացին, Ջիվանշիր իշխանի մասին խոսելիս, ճնշող մեծամասնությամբ նրան

կոչում է «Արևելից իշխան»¹⁵⁶ («պիշխանն Արևելից»¹⁵⁷, «Արևելից իշխանին»¹⁵⁸, «մեծ իշխան Արևելից»¹⁵⁹, «Արևելից մեծ իշխանն»¹⁶⁰ և այլն),

Ըստ երևույթին, այն դարերում, հաճախ տարերային կերպով, ողջ Աղվանքի համար օգտագործվել են և՛ «Աղվանք», և՛ «Արևելից կողմանք» անվանումները: Նկատելի է նաև, որ երբեմն այդ անունները կիրառվել են իրենց իսկական, այն է, պատմա-էթնիկական իմաստներով: Այսպես, օրինակ, «Քուղք Զիվանշիրի առ քաղաուրն Յունաց Կոստանդին» վաճառարի մեջ կարգում ենք. «...Ջիվանշիր սպարապետ և իշխան Աղուանից հանդերձ Արևելիցս ծ ա ո ա յ ա կ ա ն աշխարհա նոսաստարար ողջունելով երկրպագէ»¹⁶¹: Այստեղ պարզորոշ ընդգծված է այն իրողությունը, թե Ջիվանշիրը սպարապետ և իշխան է եղել մի կողմից Աղվանքի վրա, իսկ մյուս կողմից՝ հպատակեցված Արևելից աշխարհի: Դրան համապատասխան, հունաց Կոստանդին կայսեր պատասխան թրջթում Ջիվանշիրը համարվում է Աղվանից իշխան և Արևելից կուսակալ¹⁶²:

Մատենագիրների մոտ երբեմն «Արևելից» կոչումի վրա ավելանում է նաև «հիւսիսային»-ը: Օրինակ, Մովսես Խորենացին գրում է. «Յետ սորա մեծ և անուանի և բազմաբիւր զԱրևելից հիւսիսոյ կողմանն կարգէ կողմնակալութիւն»¹⁶³, կամ՝ «գործակալք կողմանցն Արևելից հիւսիսոյ»¹⁶⁴:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին ևս, գործածելով «Արև-

153 Անդ, էջ 329:

154 Անդ, էջ 185:

Ջ. Բունիաթովի ընտրած և թարգմանությամբ ներկայացված փաստերի համաձայն (տե՛ս անդ, էջ 312, 329 և այլուր) Սահլ Սմբատյանը Բաբելին ձերբակալել է ոչ թե զրամական զումար ստանալու նպատակով, այլ վրեժխնդր լինելու համար, որովհետև նա, ըստ արաբ պատմիչների, Սահլ Սմբատյանին մի ժամանակ ձերբակալել էր և նրա ներկայությամբ բռնարարել նրա մորը, կնոջը և բրոջը: Կարծում ենք, սակայն, որ այստեղ գլխավոր գործոնը՝ պատմա-քաղաքական խեղդիներն են եղել:

155 Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1912, էջ 258:

156 Անդ, էջ 225:

157 Անդ, էջ 224:

158 Անդ, էջ 220:

159 Անդ, էջ 222:

160 Անդ, էջ 243: Տե՛ս նաև էջ 226, 231, 243, ապա՝ 227, 230, 264 և այլն:

161 Անդ, էջ 207:

162 Անդ, էջ 208: Այստեղից էլ հստակ երևում է, որ Աղվանքն ու Արևելից աշխարհը տարբեր հասկացողություններ են:

163 Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Տիֆլիս, 1913, էջ 113:

164 Անդ, էջ 259:

վելից կողմանք» արտահայտությունը («Թուխայ... շուէ զնայ
զկողմամբք Արևելից») 165, օգտագործում է նաև «Արևելից
հիւսիսոյ» ձևը 166:

Այդ անվանումները երևան են դալիս ուրիշ ձևերով ևս:
Հիմնականը, սակայն, այն իրողությունն է, որ «Արևելից»
կոչումի տակ բնկած է պատմական Հայաստանի արևելյան
կողմ հասկացողությունը, այլապես Ազգանից աշխարհի ա-
ռումով գրանք ոչ թե արևելից, այլ հարավային կողմեր են:

Մեր կողմից նախընտրված կոչումը՝ «Հայոց Արևելից
կողմանեմ», գիտակցված կերպով, օգտագործվել է նաև այն
ժամանակների հայ հեղինակների կողմից: Այսպես՝ Ազգա-
նից աշխարհի թագավոր հայազն Համամ Հովհաննեսը իրեն
կոչել է Համամ Արևելցի: Արևելցի են կոչում իրենց նաև
Վարդան պատմիչը և ուրիշներ:

Եվ քանի որ մեր քննած մատենագրությունն ու դպրու-
թյունը բացառապես հայկական է՝ ստեղծված ոչ թե ամբողջ
նոր Ազգանքի, այլ նրան կցված հայկական գավառների և
էթնիկական հիմքի վրա, ուստի գիտականորեն ճիշտ և միան-
գամայն իրավաչի կլիներ այն զնել «Հայոց Արևելից կող-
մանց» խորագրի տակ:

Ամփոփելով մեր խոսքը վերևում քննված խնդիրների
կապակցությամբ, կարող ենք ասել, որ իրոք, Անդրկուրյան
Հայքի, Ուտիքի և Արցախի հայությունն իր հին պատկերա-
ցումներով, կրոնական հավատալիքներով, ինչպես և քաղա-
քական գործունեությամբ, մի կողմից փաստարկում է իր բնիկ
լինելու պարագան, իսկ մյուս կողմից՝ ցույց տալիս այն դերը,
որ խաղացել է նա իր հին և նոր հայրենիքում:

Ահա մոտավորապես այն բոլոր խնդիրները, որոնց վրա
անհրաժեշտ էր ուշադրություն հրավիրել, նախքան Հայոց
Արևելից կողմանքի գրականության հարցին անցնելը:

165 Հովհաննես Գրախանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912,
էջ 127:

166 Անդ, էջ 217:

ԳՊՐՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՎԵԼԻՑ ԿՈՂՄԱՆՑ
(«Ա.Ղ.ՈՒՄ.ՆԻՑ ԱՇԽԱՐՀԻ»)
5—13-ԳԳ ԳԳ.

ԳՐՎԱԳ Ա.ՈՍՋԻՆ. ԵՐԿՈՒ ԳԻՐ, ԵՐԿՈՒ ԳՊՐՈՒԹՅՈՒՆ

Վերևում շարադրվածից տեսանք, որ պատմական Հա-
յաստանի մի քանի գավառների (Անդրկուրյան Հայք, Ուտիք,
Արցախ) բնակչությանը դեռևս 4-րդ դարի վերջերից վիճակ-
վեցին կյանքի ու գործունեության միանգամայն ուրույն պայ-
մաններ: Այդ նոր պայմաններում էլ, անկախ բոլոր տեսակի
անբարենպաստ հանգամանքներից, հայ ժողովրդի նշված
հատվածը շարունակեց զարգացնել իր ազգային մշակույթը,
այդ թվում նաև դպրութունը: Գարեբի բնթացքում ստեղծված
և իր պատմական դերը խաղացած այդ դպրության մասին
չնայած տարբեր առիթներով շատ է խոսվել, սակայն, ցարդ
դրություն չունի նրան նվիրված մի ամփոփ հետազոտություն:
Այդ նպատակին են նվիրված, ահա, սույն մենագրության
հաջորդ էջերը:

Տալով Հայոց Արևելից կողմանց գրի և դպրության ուր-
վապիծը, մենք, իրերի ներկա դրության մեջ, հիմնական շեշ-
տը դրել ենք մեզ հասած վկայությունների և առանձին հու-

շարձանների այսպես կոչված հաշվառքի, վեր հանման, համապատասխան փաստաթղթերի, բանասիրական մեկնաբանությունների վրա, ապա միայն, տեղ-տեղ, թեթևակի անդրադարձել գրական երկերի պատմա-գեղարվեստական արժանիքներին: Այդ նույն հանգամանքներն էլ թույլ են տվել, աշխատանքի այսպիսի նախնական շրջանի համար, նպատակահարմար համարել նյութի խմբաբաժանումը՝ ըստ դարերի: Ամփոփման մեջ ուրվագծել ենք մի այլ խմբաբաժանում ևս, որը նորից ծառայեցված է նյութի ներկայացման այս նախնական նպատակին:

Խոսել Հայոց Արևելից կողմանց մատենագրության սկզբնավորման մասին առհասարակ, նշանակում է նորից վերագառնալ Մեսրոպ Մաշտոցի դարազրույթին առաքնությունը:

Այժմ մեզ համար միանգամայն պարզ է այն իրողությունը, որ Մաշտոցն Աղվանից կոչված աշխարհում հիմնել է ոչ թե մեկ գիր և մեկ դպրություն, այլ երկու գիր և երկու դպրություն: Մեկը՝ երկրի հայ բնակչության համար¹, իսկ մյուսը՝ աղվան: Ուստի և նա տեղի հայությունը, բնականաբար, ինչպես, ասենք, Սյունիքին, պիտի հանձնարարեր ոչ այլ ինչ, քան հայկական այբուբենը, իսկ աղվանական ցեղախմբերին՝ նրանցից որևէ մեկի լեզվի վրա շահված նորատեղծ այբուբեն: Այդպես էլ եղել է. հայերին հայկական այբուբեն հանձնելուց հետո, նա աղվաններին է հանձնել դար-

¹ Այս տեսակետից ուշադրավ են ն. Ակինյանի հետևյալ տողերը. «Են դարուն Գուգարք, Արցախ, Ուտի, Փայտակարան և Հաղվանական Հայաստան ազգագրական տեսակետով կը նկատվեն մասեր հայ ժողովուրդի մեծ զանգվածին, շար բախտով միայն զատված անկե... Հայ բնակչության Մեծ Հայաստան գաղափարի սահմաններում մեջ են անոնք»:

Այս դիտարկումը լայնում էր Մաշտոց 415-ին Աղուանից աշխարհ, հաղորդակից ընկու զայն նորատեղծ հայ գրականության արգասիքներուն» (ն. Ակինյան, Ս. Մաշտոց վարդապետ, Վիեննա, 1949, էջ 315):

Կրկին եշենք, որ Մաշտոցը միայն հայերի համար չէր, որ այցելել էր Աղվանք, այլ նաև աղվանների:

№ N 2678 և 3257 ձեռագրերում կա շփոթադրոժված հիշատակություն վրաց և աղվանից գրերի մասին:

գարացիների լեզվի հիման վրա ստեղծված 52 տառանոց այն այբուբենը, որ պահպանվել է հասել է մեզ: Այսպես մոտենալով խնդրին, տեսնում ենք, որ ոչ մի հակասություն էլ չկա Կորյունի և Մովսես Խորենացու վկայությունների միջև, որի մասին խոսում է ն. Ակինյանը:

Կորյունի մոտ Մաշտոցի և Աղվանից երկրի գրի ու դրպրության մասին առկա է երկու նշանակալից տեղեկություն: Գրանցից առաջինում ասված է, որ ոմն աղվան, Բենիամին անունով, հետամուտ է լինում Մեսրոպ Մաշտոցին՝ դեռևս նրա Աղվանք գալուց առաջ և խնդրում նրանից աղվանական տառեր: Մաշտոցն էլ նրանից տեղեկանում է աղվանից լեզվին և ստեղծում համապատասխան այբուբեն.

«...գիպէր նմա (այսինքն, Մաշտոցին) այր մի երէց աղուան ազգաւ, Բենիամին անուն. և նորա հարցեալ և քննեալ զբարբարոս գրանս աղուաներէն լեզուին, առնէր ապա նշանագիրս... և հաստատեալ կշռէր»²:

Այստեղ ամեն ինչ շատ համառոտ է ասված. պիտի ենթադրել, սակայն, որ նշված Բենիամինը լիազորված և կարող անձնավորություն է եղել, որի օգնությունը Մաշտոցի համար բավարար է համարվել:

Հաջորդ վկայության մեջ խոսվում է Մաշտոցի Աղվանք կատարած այցելության մասին, ըստ որում, այստեղ չի խոսվում գրերի ստեղծման մասին, այլ նրա այցելության բուն նպատակի՝ դպրության հիմնադրման: Կորյունն ինքնին հասկանալի համարելով մանրամասնություններն իր ժամանակակիցների համար, նորանոր բացատրություններ չի տալիս:

Այդ վկայությունն ասում է. Մաշտոցը մեկնեց «ի կողմանս Աղուանից», ուր նրան ընդունեցին «եպիսկոպոսն Աղուանից... Երեմիա... և զնոցին թագաւոր, որում Արսվաղ էր անուն...»: Այստեղ Մաշտոցը «առաջի եղեալ վասն որոյ եկեալն էր: Եւ նոցա երկոցունց դուգակցելոց, եպիսկոպոսին և թագաւորին, յանձն առեալ զդպրութեանն հնազանդելոյ. տա-

² Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1941, էջ 68:

յին ևս հրաման՝ ի դաւառաց և ի տեղեաց իշխանութեանն իւրեանց բաղձութիւն մանկանց յարուեստ դպրութեանն ածել և գումարել՝ ըստ արժանաւոր և պատեհ տեղեաց, դասս դասս դպրոցաց, և ոռճիկս կարգել ի դարմանս:

Իսկ իբրև հրամանն այն արդեամբք և զործովք յանկելանէր, ապա այնուհետև երանելոյն Երեմիայի եպիսկոպոսի ի ձեռն առեալ վաղվաղակի զաստուածային գրոց թարգմանութիւնս ի գործ արկանէր, որով անդէն յական թօթափել վայրենամիտ և դատարկասուն և անասնաբարոյ աշխարհն Ազուանից մարգարէագէտք... լինէին...»³:

Ինչպես երևում է, Մաշտոցն այնտեղ է ներկայացել որպես հայոց, վրաց և աղվանից եկեղեցիների միացյալ կենտրոնի՝ էջմիածնի ներկայացուցիչ, այնտեղ ևս դպրութիւն հիմնելու նպատակով, որը այն ժամանակ, առաջին հերթին, կիրաւում էր որպես հոգևոր-եկեղեցական ընդհանուր միջոցառում: Ուստի և՛ Աղվանից երկրի հոգևոր առաջնորդի, և՛ թաղավորի համաձայնութիւնը՝ ենթարկվողներին համաձայնութիւնն Ք («եպիսկոպոսին և թաղաւորին, յանձն առեալ ըզդպրութեան հնազանդելոյ»): Գեթ Կորյունն այդ իմաստով է խոսել:

Այդ համաձայնութիւնից անմիջապես հետո սկսվում են համապատասխան միջոցառումները՝ երեխաներ հավաքելու, դպրոցներ բացելու աշխատանքները: Գրան հաջորդում է կամ ավելի ճիշտ զուգակցվում է աստվածային գրոց, այն է Աստվածաշնչի դադափարների մասսայականացումը: Մեր կարծիքով այդ վերջին հատվածի թարգմանութիւնն ու մեկնաբանութիւնը սովորաբար սխալ է կատարվում: Այսպես՝ Մ. Աբեղյանի թարգմանութիւնն ասում է.

«Ապա այնուհետև երանելի Երեմիա եպիսկոպոսն սկսեց շուտով աստվածային գրքերի թարգմանութիւնն անել, որով

իսկույն մի ակնթարթում Աղվանքի վայրենամիտ և դատարկասուն և անասնաբարո մարդիկը մարգարեագետ... զարձան...»⁴:

Հենց նախադասութեան մտքից և նրա ձևակերպումից էլ երևում է, որ աչտեղ առկա է սխալ, որովհետև թարգմանութիւնն անելով չէ, որ երկիրը դառնում է քրիստոսասեր, այլ թարգմանութեան մասսայականացումը: Ուստի Երեմիան ոչ թէ զբաղվում է աստվածային գրքերի թարգմանութեամբ, այլ եղած թարգմանութիւնները գործի դնելով: Հենց այդպես էլ ասված է բնագրում. «ի ձեռն առեալ վաղվաղակի քաստուածային գրոց թարգմանութիւնս ի գործ արկանէր»: Այսպես անհնար է պատկերացնել ոմն թարգմանչի՝ նման վիթխարի գործի առջև կանգնողի և իսկույն այն ավարտողի դերում, երբ Հայաստանում թարգմանիչների մի ամբողջ բանակ լրծվեց դրան: Այստեղ խոսքը միայն Մաշտոցի հետ բերված համապատասխան թարգմանութիւնների մասսայականացման մասին է, և իրավացի է ն. Ակիւնյանը, երբ գտնում է, որ Երեմիան «ս. գրքի հայերեն թարգմանութիւնը կը կարգայ ի լուր ժողովրդին»⁵: Մի բան, որը միանգամայն բնական էր այն ժամանակվա Աղվանից աշխարհին կցված հայկական հոծ միջավայրում:

Կրկնում ենք, Մաշտոցի և նրա ուղեկիցների այցելութիւնը՝ Աղվանք (նաև Վրաստան) ոչ թէ սոսկ լուսավորչական բարեսրտութեան արդյունք էր, այլ այն ամբողջ հոգևոր-կրթական-վարչական, ուստի և քաղաքական միջոցառումների խոշոր օղակներից մեկը, որին լծվել էին Կովկասի այդ երկք ժողովուրդների գործիչները վաղուց ի վեր՝ հայ եկեղեցու գլխավորութեամբ: Հերթը Աղվանքին էր. նա ևս պիտի ենթարկվեր քրիստոնեական դպրութեան հիմնադրվող և կիրառվող ընդհանուր ծրագրին: Ինչպես վկայում է Կորյունը, այդ մեծ առաջարկը պաշտոնապես ընդունվում է և Աղվանից երկրի թաղավորի ու հոգևոր առաջնորդի հրամանով բացվում են

³ Անդ, էջ 70: Այստեղ և ուրիշ տեղերում սյունեցիների, վրացիների և այլոց մասին գործածված «վայրենամիտ», «դատարկասուն» և նման բառերը ուղղված են ոչ թէ նրանց ազգային հատկանիշների դեմ, ինչպես սխալմամբ կարծել են ոմանք, այլ նրանց հերանոսական հավատքի:

⁴ Անդ, էջ 71—72:
⁵ Ն. Ակիւնյան, Ս. Մաշտոց վարդապետ, Վիեննա, 1949, էջ 317:

դպրոցներ: Ինչ վերաբերում է դպրոցների տեսակներին ազգային առումով, ապա ինքնին հասկանալի է, որ Աղվանքում պիտի բացվեին երկու տեսակ դպրոցներ. հայկական՝ հայերի համար և աղվանական՝ աղվանների: Հայկական դպրոցներում կիրառվելիք այբուբենի խնդիրը նույնպես հասկանալի է:

Գալով աղվանական այբուբենին, պիտի ասել, որ Մաշտոցն, իրոք, ստեղծել է նաև աղվանական տառեր: Սակայն լոկ Կորյունի վկայությամբ այդ հարցը կարող էր լրիվ շուտաբանվել, եթե չլիներ Մովսես Խորենացու լրացուցիչ վկայությունը, որի համաձայն աղվանական այբուբենն ստեղծված էր գարգարացիների լեզվի հիման վրա: Ճիշտ է, այստեղ կա մի ոչ էական տարբերություն (Բենիամինը Մաշտոցին հանդիպում է ոչ թե Աղվանքի սահմաններից դուրս, ինչպես Կորյունն է նշում, այլ Աղվանքում, երբ Մաշտոցը հանդիպում էր թագավորին և եպիսկոպոսին), սակայն կարևորը դա չէ, այլ այն, որ Մաշտոցն ստեղծում է աղվանական այբուբենը ստ «գարգարացուց լեզուին»:

«Ե՛ր ինքն (այսինքն, Մաշտոցը) յԱղուանս իջեալ առ Արսւ-վաղէն թագաւոր նոցա և առ եպիսկոպոսապետն Երեմիայ...», ուր գալիս է նաև «Բենիամին ոմն շնորհաւոր թարգման...», որի տված տեղեկությունների օգնությամբ էլ Մաշտոցը «ստեղծ զնշանագիրս կոկորդախօս աղխազուր խժական խեցքեկագու-նին այնորիկ Գարգարացուց լեզուին»⁶:

Դա մի վերին աստիճանի մեծարժեք վկայություն է, առանց որի մենք շատ մոլորությունների մեջ պիտի ընկնեինք, ինչպես ընկել է, ասենք Ն. Ակինյանը՝ չվստահելով զրան, և «աղվանական»-ը փոխել «ալանական»-ով, որը սխալ է:

Մովսես Խորենացին էլ չի խոսում տեղի հայությունը հայկական այբուբեն տալու մասին, որովհետև դա միանգամայն հասկանալի էր: Բայց, եթե մի պահ ընդունենք, որ լոկ գարգարացիների այբուբենն էր այդ միջոցառումների հիմնական

գործոնը, ապա անհասկանալի կմնա այն ճշմարտությունը, թե ի՞նչպես կղավ, որ այդ մի ցեղախմբի լեզուն հիմք հանդիսացավ, որպեսզի ողջ Աղվանքում դպրոցներ բացվեին («Տային ևս հրաման՝ ի դաւառաց և ի տեղեաց... մանկանց յարուեստ դպրությանն ածել...»): Հենց այս հանգամանքն ինքնին վկայում է, որ լոկ գարգարացիների այբուբենը անզոր էր նման լայն ընդգրկումների: Բայց ինչո՞ւ զիմեղ զանազան ենթադրությունների, երբ քաջ հայտնի է, որ նոր Աղվանքի բնակչության շուրջ կեսը հայ էր, և հայոց գիրն ու գրականությունն էր, որ այնտեղ Մեսրոպ Մաշտոցի ձեռքով, առաջին հերթին, պիտի մտնեք կյանք:

Վերհիշենք թեկուզ Գր. Լուսավորչի հաստատած հայկական եպիսկոպոսանիստ աթոռների խնդիրը, Գարգամախի և Ուտիքի գրաված աչքի ընկնող տեղը՝ հայ եկեղեցու կազմում, որոնք հայ դպրության բնածին օրրաններն ու հենման կետերն էին:

Եվ ահա Մաշտոցի այդ այցելությամբ, և Աղվանից Երեմիա հոգևոր առաջնորդի ու Արսվաղ թագավորի համաձայնությամբ, Աղվանից աշխարհում պաշտոնապես հաստատվում է երկու գիր, երկու դպրություն: Այդպես է եղել նաև Վրաստանի որոշ գավառներում. հայերին՝ հայոց, վրացիներին՝ վրաց այբուբեն: Ըստ երևույթին, հենց այդ սկզբնական պահից էլ Աղվանից աշխարհի դպրության բախտը, պատմական դեպքերի բերումով, որոնց մասին նշեցինք վերևում, կապվում է հայ գրի և հայ դպրության հետ: Գարգարացիների այբուբենին ու լեզվին, անկախ Մաշտոցի, նրա աշակերտների, ինչպես նաև աղվան գրասեր Բենիամինի, երկրի ղեկավարների ու այլոց ազնիվ ջանքերից, չէր վիճակված ամբողջ Աղվանքի պետական գիր ու լեզու դառնալու բախտը: Այդ բանին խանգարում էին ոչ միայն լեզվահնչյունային բնական առանձնահատկությունները, այլև էթնիկական, տնտեսական, կրոնական, քաղաքական և շատ ուրիշ հանգամանքներ: Այս պահագաներում աղվանական ցեղախմբերը ավելի շուտ պիտի կողմնորոշվեին դեպի հայոց գիրն ու հայոց լեզուն, որով-

6 Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913, էջ 329:

հետև ոչ միայն ազգաբնակչության անուսուցիչ ան խոշորագույնն էր հրկրում, այլև այն պատճառով, որ այն ժամանակ հայոց լեզուն համարյա համակովկասյան պարտավորություններ ուներ: Հենց իրենք, Աղվանից աշխարհի անաշնորդները, բնականաբար, պիտի կողմնորոշվեին ոչ թե դեպի որևէ ցեղախմբային լեզու, այլ այն խոշոր ու ուժեղ միավորը, որն աղվի քան բնորոշանուր բնույթ ուներ:

Ինչ վերաբերում է գարգարացիների այբուբենին, պիտի ասել, որ այն ես սկզբնական շրջանում պիտի ջանքեր գործադրեր իրեն արգարացնելու. սակայն կյանքի անողոր օրինաչափությունները, երկրի բնորոշանուր շահերը, կրոնական գաղափարները, օտար նվաճողների, դավանաբանական խոտորումների դեմ մղվող ամենօրյա պայքարը և նման շատ ուրիշ հանգամանքներ չէին կարող հենվել այդ լեզվի և նրանով շարադրվելիք գրականության վրա: Ուստի և այն կամ պիտի աստիճանաբար դուրս մղվեր կյանքից, կամ էլ՝ սահմանափակվեր առանձին տոհմերի և մեծատուն զերդաստանների գործածության ոլորտներում, մինչև նրանց վերահաս ձուլումն ու վերացումը՝ որպես էթնիկական միավորների:

Հարց է առաջանում. աղվանական ցեղերը գարգարական այբուբենի օգնությամբ, չէի՞ն կարող ձեռնամուխ եղած լինել Աստվածաշնչի թարգմանությանը, կամ չե՞ն թարգմանել այն: Դա, անշուշտ, միանգամայն հնարավոր էր, մանավանդ, կրոնամուլ այն ժամանակներում, սակայն, համապատասխան հավաստի փաստեր առաջիմ չկան: Հնարավոր է նաև, որ պեղումները ի հայտ բերեն աղվաններն նորանոր արձանագրություններ, գրական այլ հուշարձանների մնացորդներ, որոնք կգան նոր լույս սփռելու աղվաններն դպրության մշուշի վրա:

Բոլոր դեպքերում այժմ հիմք կա ասելու, որ աղվաններն գիրն ու գրականությունը երկար չի գոյատևել: Բացի դրանից, այն չի ունեցել պետական, եկեղեցական նշանակալից դեր, ուստի և նրանից այնքան աննշան փշրանքներ են միայն պահպանվել: Այլապես ինչո՞վ բացատրել Աղվանից աշխարհով մեկ սփռված հայերեն արձանագրությունների առատու-

թյունը՝ շիրմաքարերի, սրբավայրերի, կահ-կարասիքի և այլ կառույցների ու առարկաների վրա, և աղվաններն համարյա իսպառ բացակայությունը:

Դրանք փաստեր են, որոնց չի կարելի շրջանցել և ոչ մի նորահնար տեսությամբ:

Ուստի պիտի ընդունել, որ Աղվանից աշխարհի պետական-պաշտոնական, հիմնական գիրն ու գրականությունը եղել է հայերենը: Խոսքը մայր Հայաստանում ստեղծված ու ծավալված գրականության բազմահարուստ ժառանգության մասին չէ, որ ստեղծվում էր Աղվանքից անկախ և օգտագործվում նաև Աղվանքում, այլ այն գրականության, որ ստեղծվում էր Աղվանքում կամ նրա սահմաններից դուրս՝ Աղվանից աշխարհի պահանջով և հատկապես նրան ծառայելու նպատակով: Այդ գրականության մի զգալի մասը պահպանվել ու հասել է մեզ: Հիմնականում այդ գրականության ուսումնասիրությամբ է, որ կարող ենք գաղափար կազմել Աղվանից երկրի անցյալի պատմության մասին: Փաստորեն, իրականում, այդպես էլ լինում է, սակայն օգտագործվող այդ նյութերը դիտվում են մերթ որպես, իբր թե, աղվաններից թարգմանված գործեր, մերթ էլ՝ Աղվանքի հետ անուղղակի կերպով առնչվող նյութեր և դա՛ լուկ այն պատճառով, որ անհիմն կերպով երևակայվում է համակովկասյան նշանակության բուն աղվաններն գրականության գոյություն:

Հասկանալի է, որ հենվելով առկա անժխտելի փաստերի վրա, շրջադարձ պիտի կատարել աղվանագիտության մեջ նաև այդ հարցում, հանգամանորեն վեր հանելով ու գնահատելով այն բոլոր հուշարձանները, որոնք իրենց ամբողջությամբ ներկայացնում են Աղվանից կոչված աշխարհի մեզ հասած իսկական, լիարժեք, քաղաքացիական ու պետական նշանակության գրականությունը:

ԳՐՎԱԳ ԵՐԿՐՈՐԳ. 5—6-ՐԳ ԳՍՐԵՐ

Կիրակոս Փանձակեցին իր «Պատմութիւն Հայոց» երկի մ զլուին այսպիսի ուշագրավ տողերով է սկսում.

«Սկիզբն առաջնոյ պատմութեանն եղաք զսուրբ Լուսաւորիչն Հայոց ... զսուրբն Գրիգորիոս... Իսկ երկրորդ հատուածիս գիցուք զլուսն զլուսաւորիչս կողմանցն Աղուանից, որպէս զազգայնոց և զհաւատակցաց մերոց, մանաւանդ զի և առաջնորդք նոցա հայալեզուք, հայերէնախօսք յոլովք էին. թագաւորքն՝ հնադանդք թագաւորացն հայոց, ընդ ձեռամբ նոցա լեալք, և եպիսկոպոսքն՝ ձեռնադրեալք ի սրբոյն Գրիգորէ և յաթոռակալաց նորա, և ազգն ուղղափառութեամբ ընդ մեզ կացեալ ի կրօնս, վասն այնորիկ արժան է ի միասին լինել յիշատակ երկուց ազգացս...»¹:

Այդ մեծարժեք տողերում առանձնապէս ուշագրավ է Աղւանից երկրի առաջնորդների և թագավորների մասին արված հիշատակությունը՝ հայ ժողովրդի հետ նրանց ունեցած սերտ կապերի և մանավանդ նրանցից շատերի հայալեզու և հայերենախոս լինելու վերաբերյալ: Դա ինքնին ցույց է տալիս, որ նոր Աղվանքի առաջնորդները 387 թվականից հետո (եթե ոչ նաև դրանից առաջ) ստիպված էին իմանալ հայերեն, որպեսզի կարողանային զեկավարել իրենց երկրի նաև նոր կեսն ու նրա բնակչությանը:

¹ Կիրակոս Փանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրութեամբ՝ Կ. Ա. Մելիք-Յանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 192:

Պարզվում է, որ, իրոք, դա հենց այդպես էլ եղել է: Համապատասխան հարուստ փաստեր են պահպանվել, օրինակ, վերոհիշյալ Եսվաղեն կամ Արսվաղեն թագավորի, ինչպես նաև նրա հաջորդների՝ Վաչագան Երկրորդի և Վաչագան Երրորդի կապակցություններ:

Այս առումով մանաճնազույն փաստերի մի ուշագրավ խմբին հանդիպում ենք Երուսաղեմում և Երուսաղեմի հետ կապված գրագրությունների մեջ, որոնք ցարք, այս առումով, քննության առարկա չեն դարձել: Ուստի մեր հետազոտություններն սկսենք հենց այդ օղակից:

Ինչպես հայտնի է, ժամանակին բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդներն աշխատում էին կապվել Երուսաղեմի, քրիստոնեությունն սրբազան համարված օրբանի հետ: Բնականաբար, Աղվանից աշխարհի բնակչությունն էլ, որպես առաջին քրիստոնյա ժողովուրդներից մեկը, պիտի իր կապն ստեղծեր այդ կենտրոնի հետ, այնտեղ կառուցելով եկեղեցիներ ու վանքեր: Մովսես Կաղանկատվացին բավականաչափ տեղեկություններ է տալիս այդ մասին՝ սկսած Եղիշե առաքյալի պատմությունից, Մաշտոցի աշակերտներից և ավարտած Երուսաղեմյան աղվանապատկան սրբավայրերի նկարագրությամբ: Վերջինս դրված է այսպիսի խորագրի տակ.

«Անուանք վանորէից, որք յԵրուսաղէմ են շինեալ յԱղուանից անուն, զորս ի քրքոյ երանելոյն Անաստասայ առ Վահան Մամիկոնեան՝ առեալ ուսաք»²:

Բարեբախտաբար, Մովսես Կաղանկատվացու նշված ցանկը պահպանվել և մեզ է հասել նաև նրա իսկական հեղինակի՝ Անաստաս վարդապետի անունով: Ըստ երևույթին, Անաստաս վարդապետը, որ 7-րդ դարի հեղինակ է համարվում, կազմել է երկու ցանկ, մեկը Համադասայ Կամսարական Պահլավունու, իսկ մյուսը՝ Վահան Մամիկոնյանի պահանջով: Հեղինակի անունով առանձին պահպանվածը՝ Համազասպ Կամսարականի պատվիրածն է, իսկ Մովսես Կաղան-

² Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1912, էջ 324:

կատվացու օգտագործածը՝ Վահան Մամիկոնյանի: Այդ երկու ցանկերի տարբերությունը կայանում է, հիմնականում, նրանում, որ առաջինն ավելի ընդարձակ է և բովանդակում է նաև Երուսաղեմյան հայկական վանքերի ցանկը: Արդյոք երկրորդում ևս եղե՞լ են հայկական վանքերին նվիրված տողերը, թե ոչ, Մովսես Կաղանկատվացին այդ մասին չի խոսում, բայց դա հավանական է: Այդ ցանկերում կան մի քանի մանր, երկրորդական նշանակության տարբերություններ, որոնք մեզ համար այստեղ առանձին կարևորություն չունեն: Որոշ սկզբունադրյուններում առաջին ցանկը կապվում է նաև Ազաթանգեղոսի անվան հետ: Օրինակ, Վենետիկի հայկական ձեռագրերից մեկում այն ունի այսպիսի խորագիր. «Ի յԱզաթանգեղեհայ պատմութենէն...»³: Դա, մեր կարծիքով, կամ շիոթության («Անաստաս», «Ազաթանգեղոս») արդյունք է, կամ էլ վկայում է այն մասին, որ Անաստաս վարդապետը, ինչ-ինչ տեղերի համար, օգտվել է Ազաթանգեղոսից⁴, որը և հիմք է ծառայել համապատասխան սրբագրության: Որ այդ ցանկն իր տվյալներով Ազաթանգեղոսի և նրա ժամանակի հետ չէր կարող կապվել, պարզ երևում է պատմական այն զեպքերի ժամանակներից, որոնք նշված են այդ ցուցակի մեջ: Այդպիսիք են, օրինակ, արարների իշխանությունը Երուսաղեմում, այնտեղի որոշ վանքերի արդեն փլված լինելը, հույներից այդ վանքերը ետ գնելը և այլն:

Անկախ ամեն ինչից, մեզ համար կարևորն այն է, որ 7-րդ դարում կազմվել է Երուսաղեմի հայ և աղվանական վանքերի մանրամասն ցանկ, ուր կան հետաքրքրական մի շարք տեղեկություններ: Կարևոր է նաև այն, որ այդ ցանկի

³ Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց... ի Վենետիկ, Բ. Վենետիկ, 1924, էջ 825 (N 262):

⁴ Այսպիսի միտք են տալիս, օրինակ, ցուցակի սկզբում գտնվող հետևյալ տողերը. «Ի ժամանակս Թազարութեան Տրդատայ և ի հայրապետութեան սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, մեծամեծ իշխանքն հայոց շինեցին վանորայց ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ...» (Ղ. Ալիշան, Հայապատմ., էջ 227):

մի այլ օրինակն օգտագործվել է նույն դարի Աղվանից պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացու կողմից որպես միանգամայն վստահելի աղբյուր: Եթե Աղվանից երկիրը Երուսաղեմում վանքեր ունեցած շիներ և եթե Անաստաս վարդապետը էական սխալներ կատարած լիներ, ապա Մովսես Կաղանկատվացին, որպես ժամանակակից և Աղվանից աշխարհի լավատեղյակ մատենագիր, կարող էր հերքել դրանք: Բայց նա ոչ միայն չի հերքել, այլև սիրով է օգտվել Անաստաս վարդապետի վկայություններից, մեջ բերելով Աղվանքի վանքերին նվիրված բոլոր տվյալները:

Ինքը, Անաստաս վարդապետն էլ չէր կարող անձիշտ տեղեկություններ հաղորդել, որովհետև նա կազմում էր ոչ թե անձնական, այլ պաշտոնական վավերաթուղթ, որի հիման վրա հայ իշխանները պիտի հավաքեին հսկայական գումար և Երուսաղեմում գտնվող Հայաստանին և Աղվանքին պատկանող այդ բոլոր վանքերը ետ գնեին հույների ձեռքից: Եվ, ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, իրոք, հայերն այդ ցուցակի համաձայն կարողացել են ետ գնել նշված բոլոր վանքերը: Այսպես՝ Անաստաս վարդապետի առաջին ցանկին կից կան տողեր, ուր ասվում է, թե այդ ցանկը կազմվել է հանձնարարությամբ «Համազասպայ Կամսարականի Պահլաունուտոյ, որ կամեր գնալ յԵրուսաղէմ, որ և գնաց... Թափեաց զՀայոց վանորայսն»⁵: Այստեղ հայոց ասելով հասկացել են և՛ Հայաստանին, և՛ Աղվանքին պատկանող վանքերը: Համապատասխան բացատրություն կա նաև Մովսես Կաղանկատվացու մոտ: Ավելորդ չենք համարում մեջ բերել այդ հարցին նվիրված տողերը, որոնք ուշադրավ են մի քանի առումներով: Նկատի առնելով հույների բռնագրավումները Երուսաղեմում՝ հեղինակը գրում է.

«Այսինքն, առ նախանձու հայրապետքն Երուսաղէմի խանգարեցին զՀայոց և զԱղուանից անդ ձեռնառութիւն վանորէիցն, զի հարիւր աւելի վանք կա անդ, զորոց փոյթ կա-

⁵ Ղ. Ալիշան, Հայապատմ., Վենետիկ, 1901, էջ 229:

լիայ իշխանացն Հայոց՝ ևօթն կենդինար տուեալ թագաւորին Յուստինոսի, (որ է ևօթանասուն հազար զահեկան) թափեցին ի բռնութենէ հայրապետացն զամենայն վանորայսն. ապա յետոյ յանհոգանալոյ մերայնոցս ամենայնն այլալեցաւ»⁶:

Ահա այսքան պատասխանատու և պաշտոնական նպատակով կազմված այդ ցանկում թվարկված են աղվանական 10 վանքեր. «Պանդայ վանքն... Մրուվոյ վանք... Պարտաւոյ վանք... Կաղանկատուաց վանք... Արցախայ վանք... Ամարասայ վանք... Այլ երեք վանք Աղուանից... որոց անուանքն չեն յայտ: Միւս ևս այլ վանք Աղուանից ընդ Առաուանից վանօքն, որ ի շուկամիջին է...»⁷:

Հարց է առաջանում. աղվանական այդ վանքերն ունե՞ին ձեռագրեր, մակագրված սպասներ, կտուցումների և դամբարանների արձանագրություններ: Եվ եթէ այո, հապա ի՞նչ տառերով և ի՞նչ լեզվով էին շարագրված դրանք: Անշուշտ, եթէ պահպանված լինեին այդ ամենն այսօր, մենք հեշտությամբ կտայինք այդ հարցերի պատասխանները: Սակայն նրանք վաղուց են խորտակվել: Մնում է նորից անդրադառնալ Անաստաս վարդապետի ցուցակին: Հիրավի, այդտեղ պահպանված են բացառիկ նշանակության տողեր: Անաստաս վարդապետը, կազմելով հավաստի ցանկ, պարտավորված է զգացել փաստարկել նաև նրանց ազգային պատկանելիությունը, որպեսզի ետ գնման ժամանակ և՛ հայկական, և՛ հունական կողմերը համոզվեին, որ ի դեմս ցանկված վանքերի՝ գործ ունեն հայկական և աղվանական վանքերի հետ: Դրա համար Անաստաս վարդապետը դիմել է երկու միջոցի, նախ, նշել է, թե որ վանքն ինչ վիճակի մեջ է և ում ձեռքին է գտնվում, հաճախ տալով նաև կոնկրետ անուններ. այսպես

6 Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1912, էջ 325: Անաստաս վարդապետի անվամբ պահպանված ցանկում բոլոր վանքերի քանակը հավասար է 70-ի, այստեղ՝ 100-ից ավելի: Քննության կարող կետ:

7 Անդ, էջ 324—325:

«Պանդայ վանքն... այժմ Պետրոս Աղուան քահանայ ունի... Պարտաւայ վանք... զոր այժմ ունի կին ոմն՝ Մարիամ ոմն Շամբորեցի, և զկէսն տաճիկն ունի» և այլն: Դրանից բացի, Անաստաս վարդապետը ծանոթացել է նաև այդ վանքերի արձանագրություններին, զրքերին, սպասներին և գրել:

«Իմովին իսկ աշօք տեսել զամս բագումս լինելով յաշխարհին յայնմիկ և՛ ամենայն աստուածաշունչ, և՛ հոգեպատում պատուիրանք գոյ ի հայկեան լեզու յամենայն մեծաստանս Երուսաղէմի որ ի նովա շուրջ զԵրուսաղէմաւ»⁸:

Այստեղ էլ նրա խոսքը վերաբերում է այն բոլոր վանքերին, որոնց ցանկը կազմել է ինքը և որոնց ետ գնման գործն է նախապատրաստել համառ հետեւողականությամբ: Ինչպես տեսնում ենք, նրա թվարկած և՛ հայկական, և՛ աղվանական վանքերի «աստուածաշունչ և հոգեպատում պատուիրանք», այսինքն, հոգևոր պատվիրանները՝ կտակարանները և համապատասխան ողջ գրավոր խոսքը «գոյ ի հայկական լեզու յամենայն մեծաստանս»: Կնշանակի, հենց սկզբից էլ աղվանական եկեղեցու մատյաններն ու արձանագրությունները շարագրված են եղել հայերեն: Որ այդպիսին պիտի լինեք Արցախի, Ամարասի, Պարտավի և հայաբնակ այլ վայրերի վանքերի լեզուն, դա ինքնին հասկանալի է, բայց որ այդպիսին է եղել առհասարակ ողջ աղվանական եկեղեցիների գրավոր խոսքը, դա վկայվում է առաջին անգամ և վկայվում է վստահելի աղբյուրի միջոցով: Այստեղից միաժամանակ բխում է այն տրամաբանական պարզ եզրակացությունը, որ նույն երկվույթը պիտի իշխած լինեք նաև Աղվանից աշխարհում: Անհավանական չէ, սակայն կարծել, որ երկրում կարող էին որոշ արձանագրություններ փորագրվել գարգարական-աղվանական տառերով և աղվանական ցեղախմբերից որևէ մեկի լեզվով, ինչպես որ ցույց են տալիս Մինդեշաուրի պեղումները: Այստեղ էլ, սակայն, առկա է հայերենը: Բնականաբար վերջինս պիտի ավելի հարուստ և իշխող լինեք, եթէ լրիվ հայտաբերվեին երբեմնի արձանագրությունները:

⁸ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 229:

Այս է Աղվանից աշխարհի գրի և գրականության ամենավաղ շրջանի վկայությունը. ուստի Անաստաս վարդապետի վանորհից ցուցակը և Մովսես Կաղանկատվացու համապատասխան քաղվածքը արժանի են հատուկ ուսումնասիրության:

Այդ ցուցակն օգնում է, այլ վկայությունների օժանդակությամբ, ի հայտ բերել մի ուրիշ ուշադրավ ու բացառիկ նշանակության փաստ ևս: Անաստաս վարդապետի և Մովսես Կաղանկատվացու մոտ պահպանված են Երուսաղեմի՝ Աղվանքին պատկանող Պանդա սրբավայրի մասին որոշ տեղեկություններ՝ մասնակի տարբերություններով, որոնք և մեջ ենք բերում ստորև:

«Պանտայ վանքն, որ սուրբ Կարապետինն է, որ յարևմտից կողմանէ ի Զիթենեաց լերինն կայ, նոյնպէս արքունի ծախիւք շինեալ յանուն սուրբ կաթողիկէին, որ ի Վաղարշապատ քաղաքի, զոր Աղուանք ունին մինչև ցայժմ»⁹:

«Պանդայ վանքն, որ յարեւելից կողմանէ Զիթենեաց լերինն կայ՝ Պանոն ոմն ճգնաւոր յԱղուանից եղեալ նախաշինող, և այժմ Պետրոս Աղուան քահանայ ունի»¹⁰:

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ առկա են որոշ տարբերություններ, որոնք ոչ թե խանգարում, այլ լրացնում են միմյանց: Դրանցից կարևորը՝ Պանդա վանքի կառուցողներին վերաբերող մասն է: Ըստ Անաստաս վարդապետի, այն կառուցված է արքունի ծախսով՝ Էջմիածնի մայր տաճարի անունով և կոչվել է ս. Կարապետի վանք: Մովսես Կաղանկատվացին չի առարկում դրան և կատարում է որոշ ճշտում՝ վանքի նախնական շինությունը («նախաշինող») վերագրելով ոմն աղվան Պանոնի: Ինչպես կտեսնենք ստորև, այս վանքը Երուսաղեմում գտնվող աղվանական ամենագործոն օջախներից մեկն է եղել, եթե ոչ ամենագլխավորը: Այդտեղ է կենտրոնացած եղել ժամանակին այնտեղի հոգևոր ներկայացուցիչները, որը պաշտոնական գրագրություններ ու կապ է պահպանել

Երուսաղեմի հույն պատրիարքության և Աղվանից կաթողիկոսության միջև:

Հետամուտ լինելով այս վանքի պատմությանը, հանդիպում ենք վերին աստիճանի մեծարժեք փաստերի: Պարզվում է, որ Պանդա վանքը կանգուն է եղել մինչև 12-րդ դարը, որից հետո նրա փլատակներն աստիճանաբար թաղվել են հողի շերտերի տակ: 19-րդ դարի 60-ական թվականներին նաև այդ վանքի փլատակներն ընդգրկող տարածությունը զնում են ուսական հոգևորականները և կամենում այնտեղ ազգային եկեղեցի կառուցել: 1868 թվականի շինարարական աշխատանքների ժամանակ գետնի տակից ի հայտ են գալիս Պանդա վանքի մի շարք հուշարձանները, ինչպես նաև դամբարան՝ գերեզմանաքարերով: Հնարավոր է, որ դրանց մի մասը հայաստանյան լինի, այն պատճառով, որ Պանդա վանքը վերակառուցվել է Էջմիածնի անունով, ապա, նրա կողքին հնուց ի վեր կառուցված է եղել հայոց նորավանքը՝ «մերձ ի վանքն Եսայիայ մարգարէին, ի նոյն կողմն Զիթենեաց լերինն, զոր այժմ քակեալ են տաճիկք»¹¹: Պանդա վանքն էլ Եսայի մարգարեի սրբավայրի մոտ է գտնվելիս եղել նույն տեղում:

Ահա այդ վայրերում գտնված հնությունների շարքում երևան է եկել և այժմ էլ պահպանվում է հետևյալ խճանկար հուշարձանը՝ ընտիր դարդերով և մետապատառ արձանագրությամբ.

«Քարեխաւս ունելով առ աստուած զսուրբ Եսայի և զերանելի հարսս Եսայիական արաբի վասն բազուրեան մեղաց զյիշատակարանս զայս»:

1868 թվականին, բանասեր Ա. Տ.-Հովհաննեսյանցը, տեսնելով զննելով հուշարձանների բեկորները, ձեռքի տակ ունենալով Անաստաս վարդապետի ցուցակի տվյալները, հանգել է այն եզրակացության, որ դրանք հենց Պանդա վանքի փլատակներն են, իսկ խճանկար այդ արձանագրության մեջ նշ-

⁹ Անդ, էջ 227:

¹⁰ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1912, էջ 324:

¹¹ Ղ. Ալիշան, Հայագատում, Վենետիկ, 1901, էջ 227:

ված Եսվադանը ոչ այլ որ է, քան Աղվանից աշխարհի այն թագավորը, որին այցելեց Մեսրոպ Մաշտոցը և որի օժանդակությամբ Աղվանքում հիմնեց դպրություն¹²:

Ճիշտ է, հետագայում որոշ տարածայնություններ երևան եկան, սակայն, Ն. Տաշյանը, մի կողմ թողնելով մեզ հետաքրքրող հարցը, կանգ առավ այդ և մյուս խճանկարների վրա, գտնելով, որ «մյուսախոսով (իմա՝ խճանկար) եղածները շատ ավելի հին են, հայտնապես Ե դարուն, գոնե Չ դարուն սկզբներն, ամեն դեպքի մեջ Հայոց թվականին հաստատվելն հառաջ»¹³:

Արդ, ո՞վ է այդ արձանագրության մեջ հիշված Եսվադանը, որը և այդ արձանագրության հեղինակն ու համապատասխան խճանկար հուշարձանի հեղինակն է: Ամեն պարագայի, նա մի մեծատոհմ ու երևելի անձնավորություն է եղել, որ կարողացել է կանգնեցնել այդպիսի բարձրավետ ու մեծածախս կոթող: Որոնել այդպիսի անձնավորություն 5-րդ դարում, նշանակում է կանգ առնել նաև Աղվանից աշխարհի վերահիշյալ թագավորի թեկնածության վրա: Ուշագրայն այն է, որ այդ թագավորի անունն էլ, որ Մովսես Կաղանկատվացու մոտ պահպանված է և՛ «Եսուաղէն»¹⁴ և՛ «Արսվաղէն»¹⁵ ձևով, իսկ Կիրակոս Գանձակեցու մոտ՝ «Եսվաղեն», «Վաղեն», «Էսվաղէն» ձևերով¹⁶, ըստ Ն. Աճառյանի, աղվանական անուն է, թերևս պարսկական ծագումով¹⁷, որը հայիրականության մեջ չի կիրառվել:

Որոշ մասնագետներ, այդ արձանագրությունը վերծա-

նելիս, «Եսվաղեն» անունը կիսում են երկու մասի՝ «Ես վադան» ձևով, սակայն այս եղանակով ստացված «Վաղան» անունն էլ Ն. Աճառյանի մոտ, ըստ էության, նույնացված է Եսվաղենի հետ, ուստի և դրանով իսկ այն դրված է նույն մեկնաբանության տակ¹⁸:

Այսպիսով, ստանում ենք բոլոր անհրաժեշտ հիմքերը ենթադրելու, որ, իրոք, Երուսաղեմի Պանդա վանքի փլատակներից գտնված վերահիշյալ հուշարձանը կանգնեցված է եղել Աղվանից աշխարհի 5-րդ դարի թագավոր Եսվաղենի կողմից:

Չմոռանանք սակայն մեզ համար ամենակարևոր հանգամանքը. այդ արձանագրության լեզուն ու տառերը՝ երկուսն էլ հայկական:

Դա ցույց է տալիս, որ իրոք Աղվանքում, հենց սկզբի օրերից, այնքան լայն կիրառում է գտել հայկական այբուբենը և հայոց լեզուն, որ երկրի թագավորն իր կանգնեցրած հիշատակարանը շարադրել է հայերեն: Ուրեմն, իրոք, Ճիշտ է Կիրակոս Գանձակեցու ասածը՝ Աղվանքի առաջնորդների «հայալեզու և հայերէնախօսք» լինելու մասին:

Երուսաղեմի և Պանդա վանքի հետ կապված Աղվանից աշխարհի գրականության պատկերն ամբողջացնելու նպատակով, այստեղ փոքր ինչ խախտելով ժամանակագրական կարգը, ցանկանում ենք խոսել մի ուրիշ խմբի մասին:

Մովսես Կաղանկատվացին, Աղվանքում ծավալված քաղկեղոնական շարժման կապակցությամբ, գրում է.

«Յայն փոյթ աղմկի սփռեալ տարածեցաւ ընդ ոլորտս երկրի համբաւ ժողովոյն Քաղկեղոնի, որ ի ներելն աստուծոյ զօրացաւ վարդապետութիւն նոցա, և դիրալուր գրութեամբն, ներկեաց զբազմաց ազանց հոգիսն: Եհաս դաւանութիւնս այս և յաշխարհս Աղուանից ի ժամանակս տեառն Աբասայ Աղուանից կաթողիկոսի, որ յոյժ քննութիւն առնելով իրով հպիսկոպոսօք, որք վերնագոյնդ կան ի գրի, նոքօք հանդերձ հալածեաց ի տանէն Աղուանից զվարդապետս կրօնին»

¹⁸ Ն. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Ե, Երևան, 1962, էջ 30:

¹² Ա. Տեր-Նովհանեսյանց, Ժամանակագրական պատմութիւն ս. Երուսաղէմի, Ա, 1890, էջ 87, 88, 89:

¹³ Ն. Տաշյան, Ակնարկ մը հայ հնագիտութեան վրայ, Վիեննա, 1898, էջ 137:

¹⁴ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1912, էջ 51, 85:

¹⁵ Անդ, էջ 131—132:

¹⁶ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 199:

¹⁷ Ն. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Բ, Երևան, 1944, էջ 133:

այնմիկ՝ դժովմասն և զԵղիայն և զԲնտոն և զԻրաս և զայլս ընդ նոսին զնամանողս նոցին արար տարարնակ ի հեռաւոր վայրս: Եւ այնու եղև իսողազութին ուխտի եկեղեցուց ի ժամանակին յայնմիկ...»¹⁹:

Այս տողերում նշված անուններն ու դեպքերը մեզ տանում են դեպի Ծ-րդ դարը: Արդ, ովքե՞ր էին վերոհիշյալ Թովմասն ու իր ընկերները և ի՞նչ եղանակով էին նրանք տարածում իրենց զավանթանական հայացքները: Հասկանալի է, որ գրի և գրականության ժամանակներում նման ուղղությունը Աղվանից աշխարհ կարող էր մտնել զանազան եղանակներով, սակայն, ամբանալու համար, այն պիտի խոսեր գրավոր փաստերով՝ զանազան մեկնաբանական աշխատությունների, զավանթանական ուսմունքների ընդօրինակմամբ և տարածմամբ: Այլապես, այնքան էլ հեշտ չէր լինի բանավոր խոսքով հանդես գալ և համոզել մարդկանց, երբ նրանք ունեին այլ զաղափարներ քարոզող գրականություն ու ավանդություններ:

Այս առումով վերին աստիճանի խոսույն վկայության ենք հանդիպում «Աբարատ» ամսագրում տպագրված մի թղթի մեջ, որն ունի կրկնակի խորագիր հետևյալ տեսքով.

«Այս բուրք Յոհաննու Երուսաղէմի եպիսկոպոսի է... Մերոյ և աստուածապիւրի Երանելոյ հոգեւոր եղբոր և պաշտօնակցի մերոյ Աբասայ եպիսկոպոսի Աղուանից ի Յոհաննէ եպիսկոպոսապետէ Երուսաղէմի»²⁰: Նշված Աբաս եպիսկոպոսը նույնն է, ինչ Մովսես Կաղանկատվացու վերոհիշյալ տողերում առկա Աբաս Աղվանից կաթողիկոսը: Ինչ վերաբերում է «Աբարատ»-ում տպագրված թուղթն առաջողին, ապա նա էլ Երուսաղէմի հույն պատրիարքարանի առաջնորդ Հովհաննես եպիսկոպոսն է, ինչպես պարզ նշված է խորագրում: Այսպիսով, մենք գտնվում ենք հենց այն հետքի վրա, որը տանում է դեպի Աղվանից երկրում ծավալվող քաղկեղո-

¹⁹ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1912, էջ 142—143:

²⁰ «Աբարատ», 1896, էջ 252 (հավելված):

նականության վտանգի մանրամասնությունների պատմությունը: Ավելին, այստեղ հանդիպում ենք մեզ հետաքրքրող այն քաղկեղոնական Թովմաս վարդապետին, որին հալածել է Աբաս Աղվանից կաթողիկոսը: Պարզվում է, որ Թովմաս վարդապետը այդ գրությունը շարագրելիս եղել է Երուսաղէմի Պանդա վանքում և սերտ կապեր է ունեցել հույն պատրիարքարանի հետ, որն այն օրերին և նրանից ոչ շատ առաջ կատարի հայածանք էր սկսել հատկապես հայկական եկեղեցու դեմ՝ նրան ևս իր զավանանքը պարտադրելու նպատակով: Ես հալածեցի անդթարար հայերին, գրված է այդ նամակում, և նրանք բողոքեցին մեր կայսրին՝ այն ժամանակ, երբ «դեռ այրեր զվանսն մի հայոց...», և կայսրը շպաշտպանեց նրանց: Ապա Հովհաննես պատրիարքը հիշեցնում է, որ նույն հալածանքն է սպասվում նաև՝ աղվանական եկեղեցուն, եթե նրանք չմիանան հունական ուղղությանը. «գու...», — ասված է նամակում, — զվանսդ կարգաւորեա... այլ և այլ վանորեայոց, որ ի քաղաքիս և որ արտաքոյ...»²¹:

Հիշեցնենք, որ դա Քաղկեղոնի՝ 4-րդ ժողովին հաջորդած այն հալածանքն է, որի հետևանքների մասին խոսք եղավ վերևում, և որի հետ էր կապված նաև Անաստաս վարդապետի ցուցակ վանորեիցը:

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ իրոք քաղկեղոնական հալածանքը և զավանությունը հեռավոր Երուսաղէմից էր թափանցում Աղվանից աշխարհ և թափանցում էր թղթով, գրով: Եվ այդ թուղթն էլ, ահա, ինչպես տեսնում ենք, գրված է հայերեն: Հասկանալի է, որ այն սկզբնապես պիտի շարագրված լիներ հունարեն և ապա թարգմանվեր՝ Աղվանից երկրի հոգևոր առաջնորդին առաքելու համար: Եվ թարգմանված է ոչ թե գարգարացիների կամ աղվանական որևէ ցեղախմբի լեզվով, այլ հայերենով: Պարզվում է նաև, որ այդ գրության հորդորողն ու թարգմանողն էլ եղել է ոչ այլ ոք, քան վերոհիշյալ Թովմաս Աղվանցի վարդապետը: Քննվող թուղթն սկսվում է նրա անվան հիշատակումով:

²¹ Անդ, էջ 253:

«Աստուածասէր թումաս, երանելոյ Պանտափանաց վանական, ըստ սովորութեանն,— գրում է Հովհաննես պատրիարքը՝ Աբաս կաթողիկոսին,— որպէս յառաջ քան զմեզ յաջորդեալք ս. աթոռոյն Յակովբայ եղբոր տեառն առեալ էր գիր հաւատոյ և կարգաց եկեղեցոյ, նոյնպէս ի մէնջ խնդրեաց և մատոյց տօմարս երկուս ժողովոյ, որ առանց Քրիստոսի ժողովեալ էր ի Հայս հակառակ ս. եկեղեցոյ...»²², Այստեղից երևում է, որ թումաս վարդապետը ժամանակակից է և՛ Հովհաննես պատրիարքի, և՛ նրան նախորդած պատրիարքներին: Ահա այդ թովմասն է, որ հենց սկզբից անցած է եղել հույների կողմը, և գործակցած նրանց հետ՝ Աղվանից եկեղեցին ամբողջապէս նույն գավառներին դարձնելու նպատակով: Նա է, որ թարգմանաբար հույներին է ներկայացրել հայոց եկեղեցու «տօմար»-ները և քանիցս խնդրելով ստացել հույներին՝ «Գիր Կաւատոյ և կարգաց եկեղեցոյ»:

Այսպիսով տեսնում ենք, որ Պանդա վանքը Երուսաղեմում 6-րդ դարում արդեն դարձել էր հունական դավանանքի այն կենտրոնը, որն իր ուսերի վրա էր վերցրել քաղկեդոնականութեան տարածումը՝ Աղվանքում: Եվ այդ գործի կազմակերպիչն ու տեսաբանն է թովմաս Աղվանեցի վարդապետը: Վերջինիս ձեռքով թարգմանված քննվող նամակն առաջվում է Աբաս կաթողիկոսին. «զոր և գիր... առաքեցաք սրբութեանդ ձերում...»: Պարզվում է նաև, որ այդ թուղթն առաջինը չի եղել, որովհետև Հովհաննես պատրիարքը գրում է. «Վասն թո երանութեանդ լուաք, եթէ... ընկալար թուղթս երկուս ի Մակարայ և յԵւագոբայ՝ ի ձեռն բարեպաշտի և աշխատասիրի թումասու... Վասն որոյ և զիս թախանձեաց գրել ըստ օրինակի նոցա...»: Կնշանակի, դա արդեն նրա դրդումով գրված առնվազն երրորդ թուղթն էր. առաջինն ու երկրորդն առաջն էին Հովհաննես պատրիարքի նախորդները՝ Մակար և Եվագոսոս պատրիարքները՝ բոլորն էլ գրված թովմաս վարդապետի խնդրանքով ու միջնորդութեամբ: Հասկա-

²² Անդ, էջ 252:

նալի է, որ նախորդ թղթերն էլ՝ ուղղված նույն Աբաս կաթողիկոսին, նույն նպատակով, նույն տեղից, նույն թովմասի ձեռքով, պիտի թարգմանված լինեին հունարենից հայերեն: Այդ թղթերի հետքերը գծախատաբար մեզ չհաշտովից գտնել²³, Անկախ դրանից, մենք այսպիսով տեղեկանում ենք մեզ հետաքրքրող գրականութեան մեջ մտնելու իրավունք ունեցող ևս մի քանի վավերաթղթի մասին, որով և ավելի են ընդլայնվում մեր գիտելիքները: Ինքնին հասկանալի է, որ թովմաս վարդապետն էլ, իր հերթին, պիտի մանրամասնորեն գրեր և հորդորեր Աբաս կաթողիկոսին:

Նույն այդ նամակում հանդիպում ենք նաև ժամանակի թարգմանական գրականութեանը վերաբերող ուրիշ կարևոր վկայութեան: Հովհաննես պատրիարքն ու թովմաս վարդապետը շեն բավարարվում թղթերով ու նամակներով, նրանք ուղարկում են նաև համապատասխան գրականութուն՝ դարձյալ թարգմանված թովմասի ձեռքով ու թերևս նաև ուրիշների գործոն մասնակցութեամբ: Ահա համապատասխան տողերը, մասնակի կրճատումներով. «Ոչ միայն զմերս առաքեցաք, այլև զպատճառս շորից... ժողովոցն գրել հրամայեցաք... և վասն յաւելադրութեան Անտիոքացոյն հրամայեցաք գրել... և զայլոց ուղղափառ եպիսկոպոսաց... Եւ վասն Յուլիանոսի Աղիկանացոյ... ընդ նոսին և զթուղթսն Կիրոզի արքեպիսկոպոսին... Զայս ամենայն քարգմանել և գրել հրամայեցաք աշխատասիրի թումասու քահանայի և առաքել քում բարեպաշտութեանդ... ուսուցանիցես զեպիսկոպոսակիցս քո...»²⁴:

Ստացվում է թարգմանական գրականութեան մի սովորյալ նմուշ: Եվ դա՛ զեռևս մի նամակում, մի թղթի կապակցութեամբ, այն էլ հեռավոր Երուսաղեմի մի վանքում, մի վանականի ձեռքով գրված և թարգմանված: Ուստի հասկանալի է,

²³ Մ Մ 993 (թերթ 525ա) և 2124 (թերթ 565բ) ձեռագրերում կա «...Յովհաննու Երուսաղեմա եպիսկոպոսի ներքողեան... ի ս. եկեղեցին...», որն սկսվում է հետևյալ բառերով. «Մոսկումն և սարսափումն ըմբռնեաց զիս...»: Արդյոք նույն Հովհաննես պատրիարքին է, մտած է ճշտելու:

²⁴ «Աբարատ», 1896, էջ 256:

թե մայր երկրում ինչպիսի բուռն թափ պիտի ունենար առհասարակ գիրն ու գրականությունը և մասնավորապես կրոնական-դավանաբանականը²⁵։

Վերոհիշյալ զեպքերի կապակցությունը պահպանված է նաև մի ուրիշ թուղթ՝ ուղղված Աղվանից Աբաս կաթողիկոսին՝ Հայաստանից, որն ունի այսպիսի խորագիր.

«Քուլը Յովաննիսի Հայոց կաթողիկոսի առ տէր Աբաս Աղուանից կաթողիկոս՝ սակա հաւատոյ հաստատութեան երկնաւոր շնորհօք աւուցեալ»²⁶։

Այս թուղթն էլ Մովսես Կաղանկատվացու երկից բացի, պահպանված է նաև այլ աղբյուրներում, որոնցից մեկն է «Գիրք թղթոց» ժողովածուն²⁷։ Նրանց տարբերությունները սովորական, գրչական տարբերություններ են և խոսում են նրանց հայերեն նույն բնագրից ծագած լինելու մասին։ Առհասարակ նկատելի է, որ Մովսես Կաղանկատվացու պատմության մեջ ուղղակի ընդօրինակված են հայկական աղբյուրներից բազմաթիվ էջեր, որոնք վերին աստիճանի հետաքրքրական նյութ են տալիս Աղվանից կողմերի հայերեն գրականությունն ուսումնասիրելու համար։

Հայոց Հովհաննես կաթողիկոսի վերոհիշյալ թղթից երևվում է, որ հայ գործիչները մտահոգված են և անհանգստացած՝ Աղվանք ներթափանցող քաղկեդոնական գաղափարների առնչությամբ։ Այստեղ արժանի է ուշադրության Աղվանից եկեղեցու հեղինակավոր կազմի ընդհանուր պատկերը, որին և առաքված է թուղթը.

«Աւաց ճշմարտից աստուածասիրաց՝ սիրելի եղբոր և աթոռակցի մերում տեսուն Աբասայ Աղուանից կաթողիկոսի, Մովսիսի Բախաղատոյ եպիսկոպոսի, Գրիգորի Կապաղակայ

եպիսկոպոսի, Հռոմկայ Ամարասայ եպիսկոպոսի, Տիմոթէի Բաղասականոյ եպիսկոպոսի, Ամբակումայ Շաբույ եպիսկոպոսի, Յոհաննայ Գարդմանայ եպիսկոպոսի, Ղևոնդեայ Մեծկողմանց եպիսկոպոսի»²⁸։

Ինչպես տեսնում ենք, այս ամբողջ հոգևոր իշխանությունը ղեկավարված է համարյա այն տարածությունների վրա, որը մտնում էր Անդրկուրյան Հայքի, Գարդմանի, Ուտիքի և Արցախի սահմանների մեջ, այսինքն, Հայոց Արևելից կողմանքում։ Եվ դա կրկին ու կրկին փաստարկում է տեղի խոսակցական լեզվի ու նրա գրականության հայերեն լինելու իրողությունը։

Հայոց կաթողիկոսարանի և հոգևորականության այդ թղթում ևս հիշատակվում է հայ և աղվան եկեղեցիների միասնական ուղղության հանգամանքը. «Արդ վասն զի հարքն ձեր հաւատակից էին հարցն մերոց և դուք մեզ, հաճոյ թուեցաւ զալ ի ձէնջ այսր եպիսկոպոսաց երկից կամ աւելեաց՝ լսել ի ձէնջ յանդիման զճշմարիտ վարդապետութիւնն»²⁹։ Աբաս կաթողիկոսը, ինչպես տեսանք վերևում, այդ բոլորից հետո, որոշում է քաղկեդոնական գաղափարները (որոնց նա դիմադրել էր նաև երուսաղեմյան նամակագրությունների ժամանակ)³⁰ արմատախիլ անել՝ հալածելով և՛ թովմաս վարդապետին, և՛ նրա զինակիցներին։

Այս նամակից պարզվում է մի ուրիշ տեղեկություն ևս՝ Ըստ երևույթին Պանդա վանքը քաղկեդոնականության միակ կենտրոնը չի եղել։ Այդպիսին է եղել նաև ս. Պետրոս կոչված մի վանք, որովհետև այդ նամակում գրված է.

«Քանզի եհաս մեզ լուր դժնդակ համբաւու, եթէ են ոմանք գայլք յափշտակողք զգնստուր ոչխարաց, որք եկին յաշխարհդ ձեր ի վանաց Պետրոսի...»³¹։ Այդ վանքն էլ գուրս է եղել Աղ-

25 «Հանդէս ամսօրեայ»-ում (1930, էջ 366) ն. Ակինյանի գրախոսականը Ապա՝ այլ տվյալներ. օրինակ, 518-ում Մակարի թղթի մասին։ Տե՛ս նաև 538։

26 Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1912, էջ 137։

27 «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 81—82։

28 Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, 1912, էջ 137—138։

29 Անդ, էջ 142։

30 «Հանդէս ամսօրեայ», 1930, էջ 538։

31 Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1912, էջ 138։

վանքի սահմաններից և հավանաբար գտնվել Երուսաղեմում: Համանուն վանք, իրոք, եղել է այնտեղ, որի մասին Անաստաս վարդապետի մոտ կարգում ենք. «Պետրոսի վանքն, որ արտաբոյ քաղաքին է, ի կողմանէ՝ Սելովմայ, որ կոչի Հառաչումն Պետրոսի. ընչիւք և ծախիւք արքունի շինեալ եղև»: Այդ վանքը, սակայն, թվարկված է ոչ որպէս աղվանական, այլ հայկական: Հետևապես մնում է ենթադրել, թե Երուսաղեմում գտնվել են նաև հայ միաբաններ, որոնք հարել են քաղկեդոնականությանը և գործակցել Թումաս վարդապետի հետ: Ն. Ակինյանի մի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ Աբաս կաթողիկոսի նախորդները (Պետրոս և Գրիգոր) այլ դիրք են ունեցել. «բայց միայն գաւառքն... «Կուզք»... ըստ բարբառոյն Հայոց՝ Տաշիրք... Չորափոր... և Գարգմանք... որք կողմանք ինչ են և սմանք յԱրձախոյ... հաւանեցան»³²: Այստեղ էլ որոշակի անունների հանդիպելիս, աղվանից եկեղեցու ներկայացուցիչները տեսնում ենք հայկական գավառներում:

Այդ հանգամանքը ստիպում է մեզ կրկին վերհիշել Երուսաղեմում եղած աղվանական վանքերի ցանկը. Պանդայ վանք, Մրուվոյ (Մոավա՝) վանք, Պարտաւոյ վանք, Կաղանկատուաց վանք, Արցախայ վանք, Ամարասայ վանք և չորս այլ վանքեր՝ անուններն անհայտ: Անկախ մասնակի անորոշություններից, տեսնում ենք, որ դրանք ևս կապվում են Աղվանքին կցված հայկական գավառների և նրանց բնակչության հետ: Ինքնին հասկանալի է, որ նրանց գիրն ու գրականությունը, ինչպես վկայում է Անաստաս վարդապետը, պիտի լիներ և եղել է հայկականը: Այս առումով Երուսաղեմը կարծես Հայկական Աղվանքի հայկին է, նրա հոգևոր արտացոլումը, ուստի և բնականաբար, վերևում նշված փաստերում ևս աղվանական եկեղեցու սահմանները համընկնում են Երուսաղեմյան ենթադրված մոտավոր սահմաններին:

Վերջացնելով մեր խոսքը Երուսաղեմի առնչությամբ հայտնի՝ «աղվանական» գրականության մասին, հիշենք, որ նրա հետ կապված որոշ փաստերի էլ կհանդիպենք ստորև:

³² «Հանդէս ամսօրեայ», 1930, էջ 538:

Փաստերի այս փունջը Աղվանից աշխարհի գրականության հին ու հավաստի այն հատվածն է, որ լիովին համոզում է մեզ, թե այդ երկրի գրականությունը, շնայած հենց սկզբից պիտի դարգանար երկու լեզվով, բայց զարգացել է փաստորեն մեկով, հայերենով: Եվ այժմ ավելի քան հասկանալի է դառնում մեր այն ենթադրությունը, թե Աղվանից երկրի հոգևոր առաջնորդ Երեմիա եպիսկոպոսը ոչ թե սկսեց թարգմանել Աստվածաշունչը, այլ սկսեց գործի դնել նրա թարգմանությունը, որը բերել էր Մեսրոպ Մաշտոցը: Հետևապես Աղվանից երկրի անդրանիկ գիրքն էլ Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունն էր: Եվ եթե 8-րդ դարում Պարտավի կանոնները, «առ ի ուսուցանել» հանձնարարում էին Աստվածաշնչի գրքերի ընդունելի ցանկ՝ Հայոց և Աղուանից դպրոցների համար³³, ապա դա նորից նկատի ունեն Բաստվածաշնչի նույն հայկական թարգմանությունը:

* * *

Աղվանից աշխարհի հայ գրականության կամ որ նույնն է Հայոց Արեւից կողմանց գրականության մասնազխալոր սկզբնաղբյուրը՝ Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմութիւն Աղուանից» երկն է, որին քանիցս արդեն անդրադարձել ենք, սակայն ստորև ավելի շատ պիտի անդրադառնանք: Ուստի և անհրաժեշտ ենք համարում այդ կապակցությամբ անել մի երկու վերապահում:

Այդ երկը, ինչպես արդեն նկատված է, իր ամբողջությամբ, մի ժողովածու է, ուր որոշ կարգով, երբեմն էլ խառնաշփոթությամբ, ղետեղված են բազմաթիվ աղբյուրներից քաղված նյութեր՝ հատուկ շարահյուսմամբ: Յարդ գոյություն չունի նրա գիտական հրատարակությունը և հանգամանալից հետազոտությունը: Ըստ որում, նրա մասին խոսող հեղինակներն էլ տարբեր կարծիքներ են հայտնել, մերթ ընդունելով

³³ «Կանոնք Պարտաւի աղգային ժողովի», աշխ. Ա. Ղլտեյանի, Վազարշապատ, 1905, էջ 25:

որևէ վկայութեան պատմականութիւնը, մերթ ժխտելով այն: Այդ երկն ուսումնասիրելու հատուկ փորձ է կատարել անվանի բանասեր Ն. Ակինյանը: Նա այդտեղ որոշ ճիշտ տեսակետներ զարգացնելով հանդերձ, մեր կարծիքով, զնացել է շատ բան լոկ հայտարարութեամբ ժխտելու, շատ բան էլ անբավարար փաստարկումներով կեղծիք համարելու կամ, ընդհակառակը, միակողմանիորեն գերազնահատելու ճանապարհով:

Իրերի այս գրութեան մեջ մենք նշված երկին մոտենում ենք հետևյալ սկզբունքով:

Գուցէ այնտեղ որոշ անուններ շփոթված, ժամանակագրական դեպքեր խաթարված, առանձին երևույթներ ներմուծված և արտածված լինեն, սակայն մեզ համար դրանք էական նշանակութիւն չունեն, քանի որ մեզ հետաքրքրում են վկայակոչված, պահպանված փաստերի ընդհանուր կողմերը, նրանց անժխտելի կապը՝ հայ գրի և գրականութեան, Մեսրոպ Մաշտոցի և հայկական դպրութեան հետ: Ուստի մենք, օգտվելով այդ աղբյուրից, պատմական անուններն ու նշված իրադրութիւնները կոչելու ենք այնպես, ինչպես կան նրանք պատմիչի մոտ, համոզված լինելով, որ այդ ամբողջն իրենց, ընդհանուր կողմերով, պատմական ճշգրիտ երևույթների արձագանքներ են:

Ինչպես առանձին, այնպես էլ Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմութիւն Աղուանից» երկում պահպանվել են 460-ական թվականներին վերաբերող երկու թղթեր՝ գրված հայոց կաթողիկոս Գյուտ Առաջինի (461—471 թթ.) կողմից և ուղղված Աղվանից թագավոր Վաչե Երկրորդին: Հանրահայտ է այն վրկայութիւնը, թէ ինչպես այդ ժամանակներում պարսիկները բազմապիսի բռնութիւններով հանդերձ, ի վերջո չկարողացան կոտրել Աղվանից երկրի Վաչե Երկրորդ թագավորի կամքը՝ քրիստոնեութիւնը՝ մազդեիզմով փոխելու հարցում: Վաչե Երկրորդը նույնիսկ համաձայնվեց այն ծանր իրողութեան հետ, որ առաջարկում էր պարսից թագավորը՝ ետ ուղարկել իր հարազատ մորն ու կնոջը Պարսկաստան, որովհետև նրանք քաղաքական ծրագրերով ամուսնացված պարսկուհիներ էին:

Վաչե թագավորը ստիպված հրաժարվեց նաև թագավորութիւնից միայն, թէ շրջադրույթներ պարսից կրոնը: Դա իր ժամանակի համար, անշուշտ, գունազարդված, բայց սխալաբան գովերգութիւն էր, մանավանդ, երբ հիշում ենք դրանից առաջ Վաչե Երկրորդի մեկ տարի տեւած զինված պայքարը՝ պարսիկների դեմ, Վարդանանց ճակատամարտից ոչ շատ անց: Իսկ հետո, ինչպես վկայում է պատմիչը, Վաչե Երկրորդ թագավորը «գրով և պատգամաւ յանդիմանէր զնոսա վասն ի զուր անբեղոյն զաշխարհն Հայոց, յիշեցուցանէր և զմահ նախարարացն և զարշարանս կապելոցն»³⁴: Ահա այս բոլորից հետո է, որ նա շնորհալով հատկապես Հայոց աշխարհի ավերումն ու կոտորածը, կյանքից ու աշխարհից հրաժարված, ինչպես ասում են Եղիշեն ու Մովսես Կաղանկատվացին, ապրում էր մենակյացի կյանքով, չհիշելով անգամ, թէ ինքը երբևէ թագավոր է եղել: Սույն Վաչե կամ Վաչագան թագավորի կապակցութեամբ հիշատակված ենք գտնում նաև Ավետարանի գործածութիւն, որը միանգամայն բնական էր. «զաշխարհն բովանդակ ի բաց եթող և ինքն զԱւետարանն առ և ի բաց կամէր գնալ»³⁵:

Լսելով այդ ամենը, հայոց կաթողիկոս Գյուտ Առաջինը երկու նամակ է հղում նրան, երկուսն էլ հայերեն: Նա չի խնայում իր կարողութիւնները՝ զրվատելու իր օրերի հերոսին, տալով միաժամանակ ուշադրավ օրինակներ՝ բանաստեղծական արձակ խոսքի, ինչպես նաև տեղեկութիւններ ժամանակի գիտական բմբռնումների և այլ ուշադրավ հարցերի վերաբերյալ: Դրանք, անուղղակի կերպով, գաղափար են տա-

34 Եղիշե, Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին, աշխատութեամբ Ե. Տեր-Մինասյանի, Երևան, 1957, էջ 197—198:

35 Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Քիֆիս, 1912, էջ 23: Ըստ ավանդութեան, Արցախի Ավետարանոց գլուղի անունը կապվում է այս թագավորի անվան հետ, որ իբր թէ մենացալ ճգնել է նա և որ էլ, համանաբար, ստացել թղթերը՝ «Ի Գիւտ երանելի կաթողիկոս Հայոց» (տե՛ս Ս. Ջալալյան, Ճանապարհորդութիւն..., Բ, Տփլիս, 1858, էջ 248):

չիս նակ Վաչե Երկրորդի ու նրա կրթական միջավայրի մակարդակի մասին: Դրանք նաև հայրենասիրական ոգով գրված թղթեր են, որոնց մեջ, քրիստոնեական դադափարների թանձր կեղևի տակ, բարբախում է հայ-աղվանական բարեկամության ջերմ ոգին: Չէ՞ որ Վաչե Երկրորդի դիմադրությունը լուրովի շարունակվում էր Վարդանանց պատերազմի անմահ ոգին, և Աղվանքի բնակչության հետ միասին նաև Աղվանից աշխարհի հայությունն էր դերձ մնում պարսկական ալլասերումից: Մեծ, աստվածային է քո գործը, գրում է Գյուտը, որովհետև քո արարքով Քրոյին իսկ աշխարհի հայրենի հալածքն պահեցան, եկեղեցիքն շէն մնացին, վկայարանք ի խաղաղութեան, քահանայք ի քահանայութեան, պատարագք ի սեղանս, մարգարէք յընթերցուածս, առաքեալք ի մխիթարութիւնս, սաղմոսերգուք ի յօրհնութիւնս, կուսանք ի կուսութեան, կրօնաւորք ի սրբութեան և ամենայն ոք յիրաքանչիւր կարգի»³⁶:

Իր անձի վրա վերցնելով հարվածի ծանրությունը, մեզ հայտնի և անհայտ եղանակներով, Վաչե Երկրորդը, ըստ ավանդության կարողացել է մեծ ծառայություն մատուցել հայրենի երկրին: Ուստի Գյուտ կաթողիկոսը ոգևորված գովերգում է նրան, հավատացնելով, որ նրա նախկին ուժն այդ եղանակով ըստ էության, կրկնապատկվել է.

Ամենայն թնչք բոլոյ գնդին կրկին են.
 Եթէ զրահք էին պահապան մարմնոյ,
 Ընդ նմին և զրահք հաւատոյ.
 Եթէ սաղաւարտ էր զգուշութիւն սուսերի,
 Ընդ նմին և սաղաւարտ փրկութեան.
 Եթէ վահան ունէիր ընդդիմահար լանջացդ առաքինեաց,
 Ընդ նմին ունէիր և զվահանն համբերութեան հաւատոց.
 Եթէ նեո ի կորովից քոց թուչր ուղղակի,
 Ընդ նմին և աղօթք սուրբ խնդրուածոց...

36 Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1912, էջ 33: Այս թուղթը մասնակի կրճատումներով, տե՛ս նաև ձեռ. № 2966, թերթ 119ր (կա նաև № 3062 ձեռագրում):

Եթէ շողայր սուսեր ի բազուկդ առաքինիս,
 Լուսաւորութիւն հաւատոց քոց ի մէջ հրեշտակաց
 զփայլատակմունս արծակէր:
 Դրօշակք քո դրօշակք երկնաւորք
 Եւ տէջ նիզակի քո ճառագայթաւոր,
 Իբրև զլար արծաթոյ արեգական³⁷:

Դա՛ ուղմիկ-արքա Վաչե Երկրորդի նկարագիրն է՝ իր զենք ու դրահի և միաժամանակ՝ հավատացյալի սքեմի մեջ: Պակաս ուշագրավ չեն այն տողերը, որոնց մեջ բանաստեղծական ընդհանուր գույներով է արված հերոս թագավորի գովքը.

Ընդ արուսեկին կշռեցից զքեզ,
 Գու պայծառազոյն քան զարուսեակն...
 Եթէ զլուսինն ամից քեզ յօրինակ...
 Մանգաղածև, կիտազունտ, խոնաւալից... լուսատեաց...
 Գու լիալայն, բարձր, լուսաւարաս, աւետարեք...
 Պայծառ, զեղեցիկ քան զամենայն հասակակից ընկերս քո...
 Գու արեգական նմանեցար...³⁸:

Գյուտ կաթողիկոսն իր նամակներում չի մոռացել ջերմ գովասանք շուսլիչով նաև Ուռնայր թագավորի հասցեին, որի շնորհիվ, ըստ նաճակատիրոջ, «հալածեցան զքե աշխարհիք»: Այստեղից նա պատկերավորությամբ անցնում է պարսկական հալածանքներին, դրանք նմանեցնելով մրրկահույզ և ավերից դուրս պրծած ծովի խորտակող ալիքներին.

...զհամատարած ծովն շաբժեցին
 Աւ յուղեցին զբազմութիւն ալեաց նորա:
 Սկսաւ մրժուալ, ելանել, տարածանել
 Եւ ապականել զգաշտս և զլերինս:
 Եկն եհաս ի վերայ քո միանգամայն
 Բազմութիւն ազգաց հեթանոսաց,
 Ահարոյ զաղանօք,
 Խառնադրօշմն նշանօք,
 Բազմամայն փողովք...³⁹:

37 Անդ, էջ 30—31:

38 Անդ, էջ 31—32:

39 Անդ, էջ 28—29:

Մենք դիտմամբ ենք մի քիչ ավելի մեջբերումներ կատարում այս թղթերից, որովհետև դրանք ոչ միայն անուղղակիորեն ցույց են տալիս Ազվանից աշխարհի արքունիքի գրական ըմբռնումների մոտավոր պատկերը՝ հասարակական որոշ շրջաններում, այլև այն պատճառով, որ դրանք, Մովսես Կաղանկատվացու երկի մեջ մտնելով, դարեր շարունակ, Ազվանից երկրի ընթերցողների ուշադրության առարկան են եղել և օգտակար դեր կատարել նրանց գրասիրության գործում։ Հավանական է, որ այդ երկից առաջ դրանք շրջանառության մեջ մտած լինեին նաև այլ եղանակով, ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Ազվանից աշխարհում։

* * *

Այժմ էլ Ղարաբաղի Ջրաբերդում, Եղիշե առաքյալի վանքի մոտ գտնվող մատուռի դռան ճակատին կա այսպիսի արձանագրություն։

«Այս է հանդիստ Վաչական թագաւորին...»⁴⁰։

Ո՞ր Վաչագանին է վերաբերում խոսքը, դժվար է ասել։ Մենք հակված ենք ընդունելու, որ այն վերաբերում է Վաչագան Երրորդին։

Վաչագան Երրորդ թագավորը իշխել է 5-րդ դարի վերջերին և 6-րդ դարի սկզբում։ «Պատմութիւն Աղուանից»-ը նրան մեծարում է, որպես քրիստոնեությունն ամրացնողի, լուսավորություն տարածողի, շինարար ու խաղաղասեր թագավորի։ Թերևս լավագանցումով նույն աղբյուրը վկայում է, որ նա կառուցել է 366 (կամ 365) եկեղեցի։ «Ըստ թուոց աւուրց տարւոյն եկեղեցիս միայն բարեպաշտն Վաչական շինեաց լԱրեւելս»⁴¹։ Այս առումով էլ, ահա, մատնանշված արձանագրությունը կարող է ավելի շուտ սույն Վաչագանին վերաբերել։ Լինել թագավոր և եկեղեցու շինարար ու քրիս-

40 Մ. Բաբխուսարյանց, Արցախ, Բաղու, 1895, էջ 236։

41 Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1912, էջ 387։

տոնություն, լուսավորության ջատագով, նշանակում է լինել նաև մեծ գրասեր, բազմակողմանիորեն զարգացած և լուսավորված անձնավորություն։ Հիրավի, այդպիսին է նրա դեմքը՝ պահպանված աղբյուրներում։ Արդ, ո՞րն էր նրա գրական լեզուն, ինչպիսի՞ն էր նրա խրախուսած գրականության լեզուն։ Այստեղ էլ հիմք ունենք ասելու, որ նա որդեգրված էր հայերենին՝ հայկական գրին ու գրականությանը։

Այս առումով Մովսես Կաղանկատվացու մոտ կա մի վավերաթուղթ. «Երանելոյն Արահամու Մամիկոնէից եպիսկոպոսի առ Վաչական Աղուանից արձայ բուղք սակս Ընջեցելոց»⁴²։ Այն սկսվում է հետևյալ տողերով. «Միտ դիր, ով սիրելի, զի եթէ գիտութեան և անգիտութեան յաղագս հոգւոցն ննջեցելոց ասիցեմք ինչ բանս...» և այլն։ Ինչպես տեսնում ենք, դա մտերմական նամակի տեսք ունի՝ կապված կրոնական խնդիրների հետ։ Պարզ է, որ այդպիսի նամակը պիտի գրված լիներ որևէ շարժառիթով, այլապես ի՞նչն էր ստիպել հայ եպիսկոպոսին մեծ տարածության վրա դիմելու Ազվանից աշխարհի թագավորին՝ Ննջեցյալների մասին քրիստոնեական ըմբռնումների բացատրությամբ։ Մովսես Կաղանկատվացու մոտ այդ մասին լրացուցիչ տեղեկություն չկա։ Սակայն նրա գրքում, այդ թղթից առաջ, առկա է մի ուրիշ նման թուղթ. «Հարցումն Վաչականայ արձայի Աղուանից զՄատթե Երէց գիտնաւուր»⁴³։ Թովանդակությունից երևում է, որ այս խորագիրը թերի է, որովհետև այդտեղ թագավորի փոքրիկ հարցին հետևում է Մատթեի գիտնավոր երեցի բավականին ճարտիվ պատասխանը։ Դա ինքնին վկայում է, որ նման ընդարձակ պատասխանը մնացորդն է նաև մեզ հետաքրքրող հարց ու պատասխանի մնացորդն է նաև մեզ հետաքրքրող թուղթը՝ գրված Արրահամ Մամիկոնից եպիսկոպոսի կողմից։ Հիրավի, այդ թուղթը, իրեն նախորդող հարցումի, ինչպես նաև երկու այլ հարցումների և նրանց տրված պատասխանների հետ՝ պահպանված է 8-րդ դարում Հովհան Օձնեցու ձեռքով համախմբված «Կանոնգիրք Հայոց»-ի մեջ։ Այս-

42 Անդ, էջ 96։

43 Անդ, էջ 94։

տեղ այն ունի հետևյալ խորագիրը. «Կանոնք Արամանու Մամիկոնէից եպիսկոպոսի առ Վաչագան Աղուանից արքայ»⁴⁴։ Դրան հաջորդում են նախ, երեք հարցումներ, ապա նրանց տրված պատասխանները։ Ըստ որում, չի էլ նշված, թե հարցումների հեղինակը Վաչագան արքան է, շնայած պատասխանից դա իսկույն երևում է։ Այսպես՝ առաջին հարցի պատասխանն սկսվում է «Միտ գիր, ով սիրելութիւն...» բառերով, որոնք ուղղված են Վաչագան արքային, ըստ պահպանված առաջին հարցումի։ Խորագիրն էլ պակաս խոսուուն չէ։ Իսկ, ինչպես վերևում տեսանք, և կտեսնենք նաև ստորև, Վաչագան թագավորը սիրում էր նման հարցումներով դիմել ժամանակի գիտուններին և խնդրել պատասխաններ։ Հետևապես, այստեղ, Հովհան-Օձնեցին նրա գրություն միջից վերցրել է լոկ հարցերը և խմբագրելով ներկայացրել, որպեսզի բնագիրը կանոնական տեսք ստանա, այլապես սովորական հարց ու պատասխանը՝ նամակի ձևով այնքան էլ չէր ներդաշնակվի «Կանոնագիրք Հայոց»-ի նյութերի հետ, մանավանդ, որ ըստ էության այն լիարժեք կանոնական ստեղծագործության չի նմանվում։ Անկախ ամեն ինչից, ուշագրավն այն է, որ Վաչագան Երրորդ թագավորը դիմել է հայ մտավորականներից մեկին՝ հայերեն հարցումներով և ստացել նրանից հայերեն պատասխան։ Մոտավոր զաղափար տալու համար, թե ինչ հարցեր են հետաքրքրել Վաչագան թագավորին, այստեղ ընդօրինակում ենք նրա հարցումների խմբագրված կետերը, ուր խմբագիրը դրանք ազատել է հարցական բնույթից, տալով նրանց սահմանումի ձև.

Ա. Եթէ ոչ են հոգիք ննջեցելոցն ի գիտութեան աստի իրացս։

Բ. Եթէ որք աղաթեն առ նշխարս վկայից՝ Աստուած է ընդունող աղաթիցն և հատուցանող։

Գ. Եթէ հոգիք վախճանելոցն ոչ են միմեանց ի ծանաթութեան»⁴⁵։

⁴⁴ «Կանոնագիրք Հայոց», Աշխատասիրությունք վ. Հակոբյանի, Ա. Երևան, 1964, էջ 501 (ամբողջը՝ 501—505)։

⁴⁵ Անդ, էջ 501։

Առաջին կետի պատասխանից երևում է, որ Վաչագան արքային հետաքրքրել է այն հարցը, թե ինչ օգուտ՝ հանգուցյալների հոգու փրկություն համար տրված պատարագից, երբ նրանք անզգա՝ են այս աշխարհի նկատմամբ։ Արքայի համար Մամիկոնեից եպիսկոպոսը պատասխանում է, որ իրոք, մեռյալներն անզգա են, բայց աստված է ընդունում պատարագը և նա է, որ դրանով կարող է թեթևացնել հանգուցյալների մեղքերը։ Սույն հարցի առաջացումը Աղվանից արքայի մոտ մտածել է տալիս՝ հանգուցյալների համար սահմանված արարողություններին դիմադրող միջավայրի առկայության մասին Աղվանքում, որը կարող է կամ հեթանոսական հիմք ունենալ, կամ կապվել դավանաբանական, ազանդավորական մտայնության հետ։ Այս տեսակետից ուշագրավ է նաև երկրորդ հարցը։ Նրա պատասխանից երևում է, որ Աղվանքում որոշ շրջանների հետաքրքրել է սուրբ համարված նահատակների, նրանց մասունքների պաշտամունքի հարցը, մանավանդ, երբ նույն սրբի մասունքները տարվել են տարբեր կողմեր։ Բնականաբար հարց է առաջացել, ինչու՞ պաշտել սրբբացված այդ արարածներին, եթե կարելի է ուղղակի աստծուն աղերսել։ Ապա, հարց են տվել, երբ սրբի մարմինը մասունքների է վերածվում, ինչպես են այդ մասունքներն ամբողջության տեղ անցնում, լիարժեք համարվում։ Արքայի համար Մամիկոնեից եպիսկոպոսը պատասխանում է, որ աստծուն անմիջապես դիմել չենք կարող, որովհետև մեղավոր ենք, ուստի միջնորդի կարիք ունենք։ Դրանք սրբերն են։ Ինչ վերաբերում է նրանց մասունքներին, ապա նա դրանք համեմատում է արևի լույսի հետ. «զայս ուսուցանել քեզ և լույս արեգական, զի բաժանի ի ժամու ինքն և անբաժանելի մնայ ըստ բնութեան» և այլն։ Այստեղ էլ զգացվում է դիմադրող միջավայրի առկայություն, որին համողելու համար Վաչագան արքան ցանկացել է նախ ինքը համոզվել։ Մանավանդ, որ նա, ըստ երևույթի, շատ եկեղեցիներ է կառուցել տվել, ուստի ստիպված է եղել բացատրել նրանց հետ կապված զանազան հարցերը։

Հստ երևույթին, Վաչագան թագավորը չի բավարարվել մի մտավորականի տված պատասխաններով և նույն հարցերով կամ նրանց մի մասով դիմել է նաև ուրիշներին: Դրա օրինակներին մեկն է ահա վերևում նշված Մատթե գիտնավոր երեցին առաջված հարցը:

Այս Մատթե երեցը ժամանակի Աղվանքի նշանավոր եկեղեցական գործիչներից մեկն էր, որ պաշտոնավարում էր Արցախի գավառի Գարահանջ (Գարահալու) գյուղում: Նա էր Հայաստանից Աղվանք տարել «զամենասուրբ նշխարս Գրիգորի և զյոժ հոշակելոյն Հոփսիմեայ և Գայիանեայ ի Գարահոջ գեղոն, որ է ի նահանգին Արցախայ», որի թափորը դիմավորելու համար «ի մեծ ժողովն Գիւտականու, ընդ առաջ կլանէր թագաւորն (իմա՝ Վաչագան Երրորդը) հանդերձ թագուհեաւ և ամենայն մեծամեծ նախարարօք հեռագոյն ի դեղջէն»: Այդ նույն Մատթե երեցն է, որ գտնում է նաև Գրիգորիսի նշխարները⁴⁶: Եվ նույն անձնավորութունն է, որ մասնակցում է Վաչագան արքայի անունով հայտնի կանոնների մշակմանն ու հաստատմանը⁴⁷:

Պարզ է, որ սրբերի նշխարների դործով այդքան եռանդուն կերպով զբաղված անձնավորութւյան կարծիքը կարևոր նշանակութուն պիտի ունենար Վաչագան թագավորի համար: Լսենք, թե ինչ է հարցրել նրանից արքան:

«Ասէ արքայ. «Հոգիք հրաժարեալք ի մարմնոյ զգայո՞ւն են, թէ անդգայ, և կամ կենդանիքս ննջեցելոցն զիա՞րդ կարեմք օգնել»⁴⁸:

Ինչպես տեսանք, համարյա նույն հարցերին է, որ պատասխանել է Արրահամ Մամիկոնեից եպիսկոպոսը: Ասենք նաև, որ հոգիների մասին տրված պատասխաններում որոշ տարբերութուն կա: Եթե առաջինի պատասխանից եզրակացված է, «Եթէ ոչ են հոգիք ննջեցելոց ի գիտութեան աս-

46 Մովսէս Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1912, էջ 75—76, 78:

47 Անդ, էջ 98:

48 Անդ, էջ 94:

տի իրացս», այս երկրորդի, Մատթե երեցի պատասխանի մեջ ասվում է, որ հանդուցյալի հոգին, հեռանալով նրանից, «լինի քաջատես և առաւել իմաստուն»:

Ինչպես երևում է, Արրահամ Մամիկոնեից եպիսկոպոսի այդ «կանոններն» ավելի ընդարձակ են եղել և վերևում նշված աղբյուրներում առկա է նրանից աննվաճ լոկ մի հատված: Այդ մասին, դեռևս 1899 թվականին գրել է Բ. Սարգիսյանը: Նա Վանական վարդապետի (Հովհաննես Տավուշեցի) մի գրվածքի («Հարցմունք զանազանք և պատասխանիք...») մասին գրում է. «Հեղինակս՝ մեռելոց հարության նկատմամբ հարուցած այս հարցմանս, թե «Յորո՞ւմ հասակի յառնեն մեռեալք», անմիջապես կպատասխանէ. «Արրահամ Մամիկոնեից եպիսկոպոսն ասէ, թէ «Յորում հասակի մեռեալ են»: Ահա այս հետքով Բ. Սարգիսյանը վեներտիկի, «Թիվ 53 բոլորագիրը դրչադրին մեջ» գտել է «Ի կանոնաց Արրահամու Մամիկոնեիցն» գործը, որտեղ և գտնվելիս է եղել Վանականի նշած վերոհիշյալ միտքը՝ աննվաճ այդ հեղինակից: Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք և ինչպես նշում է Բ. Սարգիսյանը, առկա են նաև ուրիշ կանոններ, որոնք չկան ցարդ օգտագործվող մյուս ձեռագրերում: Ուշագրավ է նաև խորագիրը՝ «Ի կանոնաց...», որից էլ Բ. Սարգիսյանն իրավացիորեն ենթադրում է. «Ասով վերջնականապես կապացուցվի, թե Արրահամ Մամիկոնեից եպիսկոպոսին՝ Վաչականի համար գրված ավելի ընդարձակ ծավալ ունեցող» կանոններ են եղել դեռևս 7-րդ դարում⁴⁹:

Արրահամ Մամիկոնեից եպիսկոպոսի նամակագրական կապը Վաչագան թագավորի հետ վիճարկում է նաև մի ուրիշ վավերագրով. «Թուղթ Արրահամու Մամիկոնեից եպիսկոպոսի առ Վաչագան արքայ Աղուանից Պատմութիւն վասն ժողովոյն Եփեսոսի, որ եղև ի ժամանակս Քէոզոսի Փոքու վասն ամբարշտին նեստորի»:

49 Բ. Սարգիսյան, Արրահամ Մամիկոնեից եպիսկոպոսն..., Վեներտիկ, 1899, էջ Ի—ԻԱ:

Սակայն այս հուշարձանի քննությունը կապված է դժվարությունների հետ, որովհետև այն որոշ աղբյուրներում հիշված է որպես գործ «Երանելույն Փիլոսոֆիայի նաբովկայ...», իսկ Ն. Ակինյանն էլ կարծում է, որ նրա հեղինակը Վրթանես Քերթովն է⁵⁰։ Թող որ ճիշտ լինի վերջին կարծիքներից մեկն ու մեկը։ Սակայն հենց այն հանգամանքը, որ հնարավոր է եղել հայ իրականության մեջ այդ թուղթը կապել Վաչագան թագավորի անվան հետ, անկախ ամեն ինչից, խոսում է նման երևույթի հնարավորության մասին։ Եվ դա է մեզ համար կարևորը։

Մասնակի շեղումով այստեղ հիշենք ևս մի փաստ, որը չնայած չի կապվում Վաչագան թագավորի հետ, սակայն կապվում է Աղվանից եպիսկոպոսների և նորից Աբրահամ Մամիկոններից եպիսկոպոսի անվան հետ։ Խոսքը վերևում հիշատակված և «Գիրք թղթոց»-ում գտնվող այն թղթի մասին է, «զոր տէր Յովհաննէս հայոց կաթողիկոս և այլ եպիսկոպոսներ առ Աղուանից եպիսկոպոսունս արարին» (սկ. «Լաւաց և ճմարտից աստուածասիրաց...»), որն ստորագրված է եղել նաև «ՅԱբրահամայ Տարանոյ և Մամիկոնէից եպիսկոպոսէ...»⁵¹։ Դա կրկին է հավաստում Աբրահամ Մամիկոններից եպիսկոպոսի կապը Աղվանից աշխարհի հետ։

Հիշենք նաև մի ուրիշ թուղթ՝ դարձյալ «Գիրք թղթոց»-ից. «Պատասխանի ի հայոց՝ քղբոյն Աղուանից Վրթանեսի Քերդողի» (սկ. «Պատուական գտելոցդ և վէճ հռչակելոցդ...»)⁵²։ Այստեղ նշված Վրթանես Քերթովնը նույն հեղինակն է, որին Ն. Ակինյանը վերագրում է Աբրահամ Մամիկոններից եպիսկոպոսի անվան հետ կապված վերոհիշյալ թուղթը։ Այս պայմաններում, իրոք, ուշագրավ է ոչ այնքան անհատների անունների ճշգրտումը, որքան այդպիսի թղթերի գոյությունը։

Աղվանից աշխարհի Վաչագան թագավորի կրոնա-դավանաբանական հետաքրքրություններն անհամեմատ մեծ են

եղել։ Նա այդպիսի հարցերով դիմել է նաև ժամանակի հայ իրականության խոշոր դեմքերից մեկին՝ Պետրոս Սյունեցուն (Պետրոս Քերթովն)։ Այդ հարց ու պատասխանն ամբողջապես պահպանվել ու հասել է մեզ։ Նրա հնագույն նմուշն ընդօրինակված է շուրջ հազար տարի առաջ՝ 981 թվականին՝ թղթյա հնագույն ձեռագրում⁵³։ Ահա նրա խորագիրը.

«Հարցմունի յաղագս՝ մարմնատուրքեանն տեառն գաւնագանք, Վաչագանի Աղուանից իշխանի ընդ Պետրոսի Սյունեաց եպիսկոպոսի և իմաստասիրին»⁵⁴։

Այս հարցերից համոզվում ենք, որ իրոք կրոնա-դավանաբանական խնդիրները այն ժամանակվա Աղվանից աշխարհին հուզող ամենակարևորագույն խնդիրներից են եղել։ Զգացվում են ոչ միայն տեղի բնակչության մեջ կենդանի մնացած հին հավատքի ուժեղ դիմադրությունը, այլև, քաղաքական նպատակների արդյունք հանդիսացող, դավանաբանական տարրեր հոսանքների խառնակույթը պղտորումները։

Սույն հարցաշարքից երևում է, որ Վաչագան թագավորը նաև ուրիշ հարցերով է դիմել նույն հեղինակին։ Դրա ցայտուն արտահայտություններին են, օրինակ, 7 և 9-րդ հար-

53 Ձեռ. № 2679. տե՛ս նաև ձեռ. № № 3074, 110ր (1307 թ.), № 4381, 17ա (14-րդ դ.), 6228, 141ա (19-րդ դ.), Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց... ի վեներիկ, Բ, վեներիկ, 1924, էջ 284—285։

54 Պետրոս Սյունեցու և Վաչագան Աղվանից թագավորի այդ հարց ու պատասխանների մասին օժանդակ վկայություն է պահպանված նաև Ստեփանոս Օրբելյանի մոտ։ Նա, զբաղառելով Պետրոս Սյունեցուն, գրում է. «Բազմերջանիկ և անհամեմատն ի մարդկանէ Պետրոս՝ աշակերտ քերթողահօրն, քաջ հոռտորն և անյաղթ փիլիսոփայն, լի իմաստութեամբ և կատարեալ առաքինութեամբ, նախաթոռ վարդապետաց Հայոց, քերթող և թարգմանիչ։ Որ արար բազում թարգմանութիւնս և խօսեաց ճառս... և մեկնեաց զխրթին և զգծուարիմաց բանս հին և նոր Կտակարանաց... Սա հարցեալ ի Վաչագանայ՝ Աղուանից թագաւորէ բանս բազումս, ուժեղս և զօրաւորս, և ընկալեալ զպատասխանին յոյժ ի ճահ և ուղիղ յուժմամբ» (Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 39—90)։ Պատմիչի նկարագրած այս առաքինություններն ու դիտելիքներն են ահա, որ Վաչագան թագավորի ուշագրությունը հրավիրել են Պետրոս Սյունեցու վրա։

50 «Հանդէս ամսօրեայ», 1910, էջ 39։ Տե՛ս նաև անդ, 1953, էջ 558։

51 «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 81—84։ Մանրամասն՝ ստորև։

52 Անդ, էջ 196։

ցերը: Վերցնենք 9-րդ հարցը. «Եւ զոր ասացեալ էիր, թէ համառօտ բանի սահմանելի է աստուածութիւնն, արդ սահմանեա ինձ»: Մատենադարանի № 3074 ձեռագրում պահպանված է Վաչագան թագավորին և Պետրոս Սյունեցուն վերագրված մի ուրիշ համանման գործ. «Հարցումն Վաչագանա իշխանի և պատասխան Պետրոսի Սիւնեաց վերադիտողի» խորագրով⁵⁵: Ուշագրավն այն է, որ այս հարց ու պատասխանիքն սկսվում է հետևյալ հարցով. «Զի՞նչ է սահման աստուծոյ», որը լիովին համապատասխանում է վերոհիշյալ հարցումին: Այս նոր հարց ու պատասխանիքի շարքի նախավերջին հարցին տրված է այնպիսի պատասխան, որի մեջ շոշափված են 7-րդ դարի հեղինակ Անանիա Շիրակացու, ապա 11-րդ դարի կաթողիկոսներ Պետրոս Գետադարձի և Դիոսկորոս Սանահնեցու անունները: Պարզ է, որ դա հետագայի հավելում է:

Դրան հակառակ մեծ ուշադրության են արժանի Եղիշեի, Դավթի, Խոսրովիկի, ինչպես նաև Մտեփանոս Սյունեցու⁵⁶ մասին եղած վկայությունները: Դրանք ցույց են տալիս հայ մատենագրության շրջանառությունը՝ Աղվանքում առհասարակ: Նույնիսկ ինքը՝ Վաչագան արքան է իր հարցերից մեկում (3-րդ) վկայակոչում Խոսրովիկին գրելով. «Խոսրովիկ ասէ. Համագոյացութիւն աստուծոյ բոլորովին հանդերձ մարմնով»:

Թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ հարց ու պատասխանիքի մեջ, հատկապես հարցերում, մեծ արժեք ունեն նաև Աստվածաշնչից կատարված քաղվածքները, որոնք նորից խոսում են նրանց հայկական սկզբնաղբյուրներից առնված լինելու մասին:

55 Ձեռ. № 3074, թերթ 110բ—112բ:

56 Եթե Մտեփանոս Սյունեցու մասին եղած վկայությունը հետագայի ներմուծություն չէ և չի վերաբերում 7—8-րդ դարերի հայտնի Մտեփանոսին, ապա դա կարող է հիմք հանդիսանալ անդրադառնալու 5-րդ դարում ապրած և թարգմանչաց աշակերտ համարված Մտեփանոս Սյունեցու հարցին, մանավանդ, որ այստեղ առկա է որոշակի Ֆատված այդ հեղինակի մի երկից:

Գիտական և բանասիրական նկատառումներով, հարկ ենք համարում ստորև ներկայացնել այս նոր անտիպ շարքի միայն հարցերը.

Հարցումն Վաչագանա իշխանի և պատասխան Պետրոսի Սիւնեաց վերադիտողի⁵⁷

1. Զի՞նչ է սահման աստուծոյ:
2. Վասն անապականութեան մարմնոյ, որք ասեն, թէ, որ աճէ և նազէ՝ ապականացու է:
3. Խոսրովիկն ասէ. Համագոյացութիւն աստուծոյ բոլորովին հանդերձ մարմնով:
4. Որպէ՞ս հրեշտակք:
5. Զոր կապիցես և արձակիցես:
6. Քանի՞ երկինք են:
7. Զմարմինն Քրիստոսի կրոք չինքն:
8. Յովհաննէս ի՞նչ ասէր ի մկրտելն զՔրիստոս կամ զայլ մարդիկն կամ առաքեալքն:
9. Իմաստունն ո՞ր գտանէ զխորհուրդ իւր:
10. Քանի՞ օր գտանէ մարդն թողութիւն մեղաց:
11. Յակորիկն սատանա՞ եթէ զղջանա:
12. Զի՞նչ է տիւր:
13. Զի՞նչ է արեգակն:
14. Զի՞նչ է լուսինն:
15. Զի՞նչ է մարդ:
16. Զի՞նչ է վայելչութիւն:
17. Զի՞նչ է մեծութիւն:
18. Ընդէ՞ր շասաց մարդոյն. Ահա ետու ձեզ զանասունք, զոր յետոյ տալոց էր. այլ զպտուղն և զսերմն:
19. Ո՞ր գետ է Գեհնն:
20. Որպէս ասի փայտ զիտութեան, բարոյ և շարի:
21. Ո՞ր է մարգարէութիւն Աղամա:
22. Թէ մնացեալ էր մարդն ի դրախան, զաճեալսն որպէս տանէր:
23. Զի՞նչ էր երկն Կայենի:

57 Ձեռ. № 3074, թերթ 110բ—112բ:

24. Փողն զի՞նչ գողէ:
25. Յրդասցի Ասիթն:
26. Յճրիբով ի շուրջ գայն փողովքն զի՞նչ ասէին:
27. Կոնքն, յորում լաց Տէրն զոտս աշակերտացն:
28. Պաղոսի Ե բանն մտաւոր և Եւազրեա Ե կարգն:
29. Լոյսն առաջին աւուրն ո՞ր է:
30. Զի՞նչ է քերովբէն ասել:
31. Հոգին աստուծոյ շրջէր ի վերա ջրոց:
32. Զառաքո համառատն ո՞վ է արարեալ յառաջն:
33. Արար ըստ պատկերի և ըստ նմանութիւն:

Այս վկայությունները ցույց են տալիս, որ Վաչագան ճորրոգը սերտ կապերի մեջ էր հայ մտավորականության, որպես բրիտանականության արևելյան միջնաբերդի գործիչների հետ և հետևում էր նրանց կրոնական ընթացքին ու խորհուրդներին: Ինքն, անձամբ բարեկամական կապեր ուներ Սյունյաց երկրի հետ և նրա խնդրանքով էր, որ Սյունիքը նրա փեսային արամազրեց 5 գյուղ՝ իր ամբողջ տարածություններով:

Ստ. Օրբելյանն այդ մասին գրում է. «...Պարսից Աբլ-Աբաս անուն. և փեսայացուցին Վաչագանայ Աղվանից արքայի. և շինեցին բերդ յեզր գետոյն... Իսկ Աբլ-Աբաս և Վաչագան խնդրեալ յիշխանէն Սիւնեաց՝ սահման հատին վանիցն և ետուն հինգ գիւղ սկիզբն արարեալ ի Սևուսարէ ածեն ի Բոթիբոթեր ի վար և վար. ուր ի ջուրն թղենուցն և յաջգետան ուրկանոցին. և անտի գնայ, հասանէ մինչև ի շրջանս գետոյն Աղանուոյ, հանդէպ եկեղեցուցն նակորդանու... Եւ փարթամացեալ էր տունն, զի էր նորա արջառ 1000, ոչխար 12.000, ուղտ 700, ձի 600, էջ 400 և այգեգործս կատապանս 170»:

Ուշագրավ է նաև, որ ըստ նույն պատմիչի հենց այս կողմերումն էլ ապրելիս է եղել նաև Վաչագան թագավորը, որովհետև նրա մահը հիշվում է Բարկուշատում.

«Ապա մեռան ի Բարկուշատ թագաւորքն Վաչագան և Աբլ-Աբաս...»⁵⁸: Ինչպես երևում է, Վաչագանի փեսան էլ ո-

⁵⁸ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 86:

բողակի կապ է ունեցել թագավորական իշխանության հետ: Այդ նույն ժամանակներումն էր, որ Պետրոս Սյունեցին, խույս տալով Հայաստանի ներքին խռովություններից, միացավ Աղվանից եկեղեցուն՝ նրանից ընդունելով և՛ ձեռնադրություն, և՛ սրբազան յուղ⁵⁹: Նաև այս խնդիրներն էին, որ Աղվանից աշխարհի Արշակունի թագավորին այնքան սերտորեն կապել էին հայ գրականության և առհասարակ հայացման երևույթների հետ:

Պետրոս Սյունեցուն հետո շանդրադառնալու նպատակով, այստեղ հիշենք մի փաստ ևս: Մովսես Կաղանկատվացին իր երկի մեջ շարահյուսել է նաև մի գողտրիկ հատված Պետրոս Սյունեցու կորած մի ներբողից: Քանի որ այդ հատվածը պահպանված է նաև Ստեփանոս Օրբելյանի մոտ, և բանասերները վաղուց են քննել այդ հարցի բանասիրական կողմը⁶⁰, ուստի մենք բավարարվենք միայն հետևյալով: Այդ ներբողը նվիրված է եղել հոների բանակում գտնվող Հոնագուրի և Սյունեցի հայ Բարբիկի մենամարտին: Ավելորդ չենք համարում մեջ բերել Բարբիկի զինավառությանը և մենամարտին նվիրված հետևյալ տողերը՝ Մովսես Կաղանկատվացուց.

Նորա յանձն առեալ կատարել զխնդիրն,
 Եւ զնոյն ժամայն ապաւինեալ ի վերին օգնականութիւնն, ասէ.
 «Եկեղեցիք Սիւնեաց՝ օգնեցէք ինձ»:
 Եւ առեալ զիրոյ զօրութեանն զգէնն
 Եւ զճաճանշար մարգարտական զրահիքն արբունի
 Զվայելչականն զայն զարդարեալ հասակ:
 Եւ վագրակերպ սաղաւարտան զգեղեցիկ զլուխն,
 Զսուսեր ընդ մէջ
 Եւ զոսկիակապ վահանն յահեակ ուսն ընկեցեալ,
 Եւ զգեղարզն քաջամուխ յաջ բազուկն առեալ՝
 Աշտանակէր ի սեան երիվար,
 Ախոյանայր ընդդէմ թշնամոյն:

⁵⁹ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1912, էջ 311:

⁶⁰ Գ. Զարբանեայան, Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն, Վենետիկ, 1897, էջ 411—412: Մ. Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, Ա, Երևան, 1944, էջ 399—403:

Յարձակէին ի միմեանս.
Տուր և առ զեղարդացն
Իրրև ճայթին որոտմանց
Ելանէր յառուտէ մինչև ցինն ժամ.
Դատապարտէր անհնարին հակայն,
Եւ յազթողանայր քաջն Բարիկ
Եւ աճապարէր ի սուրն միասեռի,
Որով անդէն սատակէր զմարդախոշոշ գազանն...⁶¹

Ինչպես երևում է, պատմիչը մասամբ վերաշարադրելով այս տողերը, դրանք մերել է իր խոսքին, ստեղծելով մի նոր գործ՝ Աղվանից աշխարհի համար:

Վաչագան Երրորդի անվան հետ կապված Աղվանից աշխարհի գրականության ամենախոշոր հուշարձանը՝ նրա անունով հայտնի կանոններն են:

Դրանք ևս պահպանված են և՛ հայ մատենագրության առանձին աղբյուրներում, և՛ Մովսես Կաղանկատվացու մոտ: Հովհան Օձնեցին իր կազմած «Կանոնագիրք Հայոց»-ից դուրս է թողել այս շարքը՝ հավանաբար ելնելով այն հանգամանքից, որ այն շատ որոշակի կերպով նվիրված է եղել Աղվանից երկրի իրադրություններին և շոշափել է կոնկրետ միջոցառումներ: Դրան հակառակ, նա հատուկ տեղ է տվել նույն Վաչագան թագավորի անվան հետ կապված Աբրահամ Մամիկոնեից եպիսկոպոսի գրած կանոններին: Հետագայում, սակայն, անկախ վերոհիշյալ հանգամանքներից, «Կանոնագիրք Հայոց»-ի մեջ են մտել նաև Վաչագան թագավորի կանոնները: Եվ դա բնական է:

Եթե նախորդ հուշարձանները կապված էին Վաչագան Երրորդի, նրա Վաչն նախորդի, Արսվաղենի անունների հետ, ապա այս գործը մինչ այդ եղած այն հազվագեղ երկերից է, որ ցույց է տալիս հասարակական առավել լայն շրջաններ՝ Աղվանքում: Նրա ստեղծման և հաստատման համար արբունի ամառանոցն են խմբվում Աղվանից երկրի բոլոր գավառները:

⁶¹ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1912, էջ 123—124:

րի անվանի ներկայացուցիչները: Ամեն ինչ հայկական էր և՛ գիրք, և՛ լեզուն, և՛ անունների մեծ մասը, և՛ ս. Գրքից կատարված մեջբերումները, և՛ նույնիսկ հիշատակված ամսանունը: Կնշանակի, համախմբվածները խոսում և գրում էին մի ընդհանուր լեզվով, հայերենով: Գուցե այնտեղ կային նաև աղվանական բարբառներով խոսող բնակչության ներկայացուցիչներ, բայց դա չի արտահայտվել կանոնադրության մեջ: Այս տեսակետից անհրաժեշտ ենք համարում ուշադրության ներկայացնել նրանի մասնակիցների ցանկը՝ իրենց իսկ շարադրած տողերով.

«Ես վաչական՝ Աղուանից արքայ,
Եւ Շոփնաղիշայ արքայիսկոպոս Պարտաւյ,
Մանաւէ Կասլաղայ եպիսկոպոս,
Յունան Հաշուայ եպիսկոպոս,
Անաեփա և Մանակ և Ուտոյ քորեպիսկոպոսք,
Յովսէփ Կաղանկատուոց երէց,
Մարէ Պարտաւայ երէց,
Թոմայ բագաւորի դրան երէց,
Պօղոս Գեզանայ երէց,
Շմաւոն Յուայ քորեպիսկոպոս,
Մարէ Դարամանոյ երէց,
Արիկազ Քեքայ երէց,
Ուրբար Այրմանուշաց երէց,
Յովէլ և Պարսլ և Միքէ և Յակոբ երիցունք,
Եւ ազատ մարդիկ և Եանապետք Արցախայ,
Եւ Թակուր Կաղանկատուց նահապետ,
Եւ այլք բազումք,

Որք միարան առաջի իմ եկին ի հանդէս ի հովոցի տեղուշս յԱղուէնն,
և կարգեցար այսպէս»⁶²,

Պակաս ուշագրաւ չէ նաև սույն վավերաթղթի հաստատմանը վերաբերող հատվածը.

«Եւ զայս հրամանս մատանեցին Մուծիկ արքայի հրամանատար, Միրհարիկ հազարապետ, ազգապետք Մարութ, Տիրազգ, Ասպրակոս, Շամայ, Բակուր, Առատան, Արշէս,

⁶² Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1912, էջ 98:

Վարդան քաջ Գարդմանատէր, Խուրս, Գերմանոսան, Խոս-
դեան, Փիրոզ նահապետ, և ամենայն ազատք Աղուանից»⁶³։

Եթե մեզ համար հեշտ է վերոհիշյալ անուններից կոահել,
որ այնտեղ առկա են եղել մեծ թվով հայեր (որոշակի են,
օրինակ, «Ուրբաթ Այրմանուշաց երէց»-ը, «Մուծիկ արքա-
յի հրամանատարը», «Միրհարիկ հազարապետը», «Տիրազդ»
ազգապետը և այլն), ապա դժվար է մյուսներին ճանաչելու
կարելի է վստահ սասել, որ «Վարդան քաջ Գարդմանատէր»-ը՝
Միհրանյան տոհմից էր⁶⁴։ Մյուս անունների տակ, հայերից
բացի, հնարավոր է ենթադրել նաև աղվանական և կովկաս-
յան այլ ցեղերի ներկայացուցիչներ։

Այս կապակցութեամբ քննութեան հատուկ առարկա պի-
տի դառնա Վաչագան Երրորդի ծավալած եկեղեցաշինութեան,
բրիստոնենութեան և դպրութեան հզորացման խնդիրը։ Ինչպես
տեսնում ենք, դա մի մեծ շարժում էր, որ իրականացվում էր
երկրի թագավորի կողմից և նրա ամենաեռանդուն մասնակ-
ցութեամբ։ Տեսնում ենք նաև, որ այդ շարժման կենտրոնում
գտնվել է հայկականությունը։ Համապետական նշանակու-
թեան են բարձրացվում էջմիածնից տեղափոխված սրբու-
թյունները, որոնց մասին նշվեց վերևում։ Առանձնահատուկ
ուշադրություն է նվիրվում Աղվանքում սրբացված հայ առաջ-
նորդի՝ Գրիգորիսի նշխարների հայտարարմանն ու մեծար-
մանը։

Առանձնահատուկ ուշադրություն պիտի դարձնել համա-
ժողովրդական այն թափորի նկարագրութեան վրա, որը վե-
րաբերում է հայկական վերոհիշյալ սրբութեանների տեղա-
փոխութեանը։

«Եւ թագաւորական հանդերձիւք պատեալ զնշխարս նո-
ցա բազում խնկօք և անուշահոտ ծաղկօք հանդերձ դնէր (իմա՝
Վաչագան Երրորդը) ի դեսպակի, զոր շիկակարմիր մորթով

63 Անդ, էջ 103։

64 Ուտի, այս փաստի հիման վրա, հնարավոր է մասնակի ճշտում
մտցնել այդ տոհմի պատմութեան հետ կապված որոշ մտք կետերում (տե՛ս
վերևում)։

կազմեալ և սպիտակ կտաւով ի վերայ յարմարեալ, և ոսկի
խաչ ի պատուականագոյն ականց քանդակեալ ի վերայ դես-
պակին հարեալ, և ձիս սպիտակս կարմիր ներկուածով զա-
գիսն կազմեալ, և զպուրս թագաւորական ձիոցն թագիւ պեր-
ճացուցեալ, և բազմութիւն պաշտօնէից արքունի դրանն յա-
ռաջոյ և ի վերջոյ դեսպակին խաչ ի ձեռն անհատ պաշտա-
մամբ բարէբանէին զԱստուած։ Եւ ինքն թագաւորն առ դես-
պակուն երթալ և երգակից էր սաղմոսաց օրհնութեան»⁶⁵։

Չմոռանանք, որ հակառակ վատ եղանակներին և գար-
նանային հեղեղաբեր անձրևներին, այդ մեծ թափորին մաս-
նակցում էր նաև թագուհին՝ «զաշխարհատիկինն»...

Հայաշունչ այդ միջավայրում ամրանում էր ոչ միայն
բրիստոնենական հավատքը, այլ ազգաբնակչութեան հայ մնա-
լու բնական ու սրբազան կամքը։ Վաչագան Երրորդի հայերեն
կանոնները՝ համերկրային կանոններ էին, որոնք միաժա-
մանակ վիչում են հոգևորականութեան պատկառելի քանակն
այն օրերին։ Միայն Վաչագանին վերագրված նորակառույց
եկեղեցիների քանակը, ինչպես տեսանք, հավասար է եղել
365—366-ի։ Անկախ որոշ շափազանցումներից, դա անուշ-
ղակիորեն խոսում է այն մասին, որ Աղվանքում այն ժամա-
նակ եղել են անհամեմատ ավելի մեծ թվով եկեղեցիներ և
հետևապես գրչական բազմաթիվ օջախներ, դպրոցներ։

Այդ օրերի Աղվանից երկրի գրականութեան մասին մո-
տավոր գաղափար է տալիս նույն թափորի նկարագրութեան
այն հատվածը, ուր ասված է, թե թափորին մասնակցել են
բոլոր հոգևորականները՝ ավետարանով և խաչով։

«Առնուր այնուհետև թագաւորն զբազմութիւն ժողովոցն
և հրաման տայր բոլոր եպիսկոպոսաց երիցամբք և սարկա-
ւագօք, անապատաւորօք և բոլոր ուխտի եկեղեցւոյ պաշտօ-
նէիք՝ իւրաքանչիւր աւետարանաւ և խաչիւ և բազմութեամբ
բուրվառաց խնկելոց ծխելոց, և ինքն արքունի դրան երիցամբ
և յոլովագոյն պաշտօնէիք»⁶⁶։

65 Անդ, էջ 77—78։

66 Անդ, էջ 77։

Ահա Աղվանից աշխարհի հայ գրականության մոտավոր պատկերը և հայկական ոգու հզորացումը՝ վաշագան Երրորդի օրերին:

Պարսկական բռնապետությունը, սակայն, քնած չէր: Ուստի շուտով այս ընթացքը պիտի խուլնդոտվեր, վերացվեր Աղվանից Արշակունի թագավորությունը և փորձ արվեր այն՝ նոր կառավարողներով փոխարինելու:

ԳՐՎԱԳ ԵՐՐՈՐԳ. 7—8-ՐԳ ԳԱՐԵՐ

Յոթերորդ դարի սկզբին բռնկված եկեղեցական վեճերը թողել են մի շարք ուշագրավ թղթեր՝ կապված հայ-վրացական և հայ-աղվանական եկեղեցիների տարաձայնությունների հետ: Նրանց ուսումնասիրությունը նույնպես լույս է սփռում Արևելից աշխարհի մատենագրության՝ պատմության հարցի վրա: Դրանցից, տվյալ առումով, ամենագլխավորը հայտնի է «Պատասխանի ի հայոց՝ քղբոյն Աղուանից, Վրքանիսի Քերդոլի» խորագրով¹: Այն գրված է հայոց Աբրահամ կաթողիկոսի օրոք (607—615 թթ.) և ուղղված առ «տէր Մխիթար Ամբասոյ եպիսկոպոս, և Միմոն Մեծ կողմանց, և թէ այլ եպիսկոպոսունք... և ազատ մարդիկ...»²:

Ինչպես երևում է, Աղվանից եկեղեցու ներկայացուցիչներն առաքած են եղել դավանաբանական ընդարձակ թուղթ, որին և հաջորդել է սույն պատասխանին: Աղվանական թղթի ընդօրինակությունը ցարդ ի հայտ չի եկել, սակայն նրա բովանդակած հարցերի մասին բավարար տեղեկություն կա վերոհիշյալ պատասխանի մեջ: Այնպես է թվում, որ տեղ-տեղ էլ հայկական եկեղեցու ներկայացուցիչները նույնպես ընդօրինակել են Աղվանական կողմին պատկանող թղթի առանձին հատվածները, օրինակ, «Եւ դարձեալ որպէս ասեսդ, թէ զառ-

¹ «Գիրք թղթոց», Քիֆլիս, 1901, էջ 196—211:

² Անդ, էջ 196:

եալն ընդ եին է՝ աւար. ըստ այնմ... քէ ըստ Պաղոսի ասելոյն Քրիստոսը անուն մարմնացեալ բանին առասացաւ, զով շինեաց իւր տուն ի միատրուքին: Արդ՝ զանց առնելով զնորաշարշար միտս բացայայտելոյ, զի իմաստնոցն յայտնի է, ի գրոց սրբոց վարդապետութիւնն փութասցուք»³: Այստեղ մեր կողմից ընդգծված տողերը պիտի որ Աղվանից եկեղեցու գործիչներին (հավանաբար՝ Ամարասի Մխիթար և Մեծ Կողմանցի Սիմոն եպիսկոպոսներին)⁴ շարադրած թղթի բնագրային անփոփոխ մասը լինեն: Նույնը կարելի է ասել նաև հետևյալ հատվածի՝ դարձյալ մեր կողմից ընդգծված համարյա բոլոր տողերի վերաբերյալ. «Այսպէս գրեալ էր, թէ՛. Մեք զմարմնոյն մեռանել ձեզ գրով ցուցանեմք. քէ՛ Մարդ Յիսուս Քրիստոս. որ մեռան, մանաւանդ քէ յառուցեալ իսկ է, քէ զՅիսուս Քրիստոս զխաչեցեալն խնդրէ՛ք, և քէ խաչեցաւ ի մերմէ տկարութենէ, և քէ՛ Մարդ Յիսուս Քրիստոս, և այլ այսպիսիս, ուր ինքն Յիսուս Քրիստոս ըստ խոնարհութեան մերոյ ցուցեալ լինի: Արդ, նախ զայս հարցանեմք, մինչ այդպէս զՌոզի, եր-

³ Անդ, էջ 199—200:

⁴ Այսպէս մտածելու հիմք է տալիս նախ և առաջ նամակի դիմողական մասը, որ հիշատակված են միայն նշված երկու եպիսկոպոսներին անունները: Բացի զրանից, նամակի վերջին մասում, որը տպագրում չկա և առկա է ՄՆ 2966, 3062 և այլ ձեռագրերում, կան այսպիսի տողեր. «Եւ քո, Մխիթար, որ կացելոց ես զուխս Ամարասու եկեղեցւոյն, թէ Գրիգորի եղեալ է զհիմունս սրբոյ եկեղեցւոյն և զնոյն հաւատ ունող և զառակ բարեխօս առ Քրիստոս աստուած վասն մեզ ժառանգակից նմա եղանիլ...» և այլն (Ձեռ. № 2966, թերթ 110բ): Այստեղից պարզ երևում է, որ զխափոր հեղինակը՝ Ամարասի եկեղեցու առաջնորդ Մխիթար եպիսկոպոսն է եղել, որն իրեն համարել է զավակ և ժառանգակից Գրիգոր Լուսավորչի: Դա փաստարկվում է նաև «Պատմութիւն Աղուանից» երկի օգնութեամբ, որ նույնպէս պահպանված է այդ վավերագիրը. «Պատասխանի թղթոյն Մխիթարայ Ամարասայ եպիսկոպոսի ի Հայոց» խորագրով. այստեղ վերջին մասը լրիվ է (էջ 313—317):

Նշենք նաև, որ վերոհիշյալ ձեռագրերում լրիվ է նաև Կոմիտասի թուղթը, որի սկիզբը՝ Վերթանես Քերթոզի այդ թղթի վերջին մասի հետ՝ չի պահպանված «Գիրք թղթոցի» համար հիմք ընդունված ձեռագրում (Խորագիրն է. «Թուխտ Կոմիտասա Հայոց կաթողիկոսի ի Պարս», ձեռ. № 2966, թերթ 115բ):

կուս ասել սիրէք և զԵրրորդութիւնն շորբորդութիւն ի մտաց ստեղծանէք»⁵:

Այսպիսով, ի դեմս այս ամբողջ թղթի, փաստորեն մեր ձեռքին ունենք երկու վավերագիր՝ կապված Աղվանից աշխարհի զպրութեան հետ, երկուսն էլ գրված հայերեն: Այլ կերպ էլ չէր կարող լինել, որովհետև գործի զուխս կանգնած էին ոչ այլ որ, քան հայաբնակ Ամարասի և Մեծ Կողմանցի հոգևոր առաջնորդները: Բայց ուշագրավն այն է, որ նրանք ներկայացնում են ողջ Աղվանքը՝ հոգևոր գործիչներով, ազատներով և առանձին անհատներով: Ուստի և այդ նամակները ներկայացնում են Աղվանից աշխարհի այն ժամանակվա պաշտոնական լեզուն ու դպրութեանը:

Այս կապակցութեամբ հատուկ ուշադրություն են գրավում նույն օրերին, նույնպիսի դավանաբանական ցնցող վեճերի պատճառով դեպի Վրաստան առաքված և այնտեղից ստացված նամակները: Վեճի առարկան քաղկեդոնական գաղափարների ներթափանցումն էր Հայաստան, Վրաստան և Աղվանք, որի դեմ և համառորեն պայքարում էր հայ եկեղեցին ոչ միայն իր ներսում, այլև նշված երկրներում, որովհետև նրանց եկեղեցիները գտնվում էին հայ եկեղեցու գերիշխանութեան սահմաններում:

Ուշագիր նայելով բոլոր թղթերը, տեսնում ենք, որ դավանարանական նույն վեճը Վրաստանում բախվում է երկու հարցի. ա) զավանանքի, բ) լեզվի, մինչդեռ Աղվանքում լոկ մեկ հարցի՝ զավանանքի: Դա վերին աստիճանի նուրբ խնդիր է կարոտ բացատրութեան:

Նախ բերենք մի քանի օրինակ հայ-վրացական եկեղեցիների վեճին վերաբերող թղթերից՝ լեզվի կապակցութեամբ:

Վրաստանի Յուրտավ գավառից հալածված հայ առաջնորդ Մովսես եպիսկոպոսը գրում է. «Դէպ եղև ինձ ի տիս տղայութեան հասանել յեպիսկոպոսարանն Յուրտաւայ՝ որոյ եկեղեցւոյ ըստ արինաց աշակերտ իսկ էի. որ սնայ և ուսայ դպրու-

⁵ «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 208:

քին հայերէն. և վրացերէն»⁶; նույն տեղում հեղինակը հիշում է, որ «առայժմս գրեցի և ես ի հայ լեզու ցիշխանութիւնն Յուրտաւայ եկեղեցւոյն»⁷:

Մույն Մովսես եպիսկոպոսի թղթակից Վրթանես Քերթովը՝ նրա խորհրդով Վրաստան առաքած իր նամակի մասին խոսելիս գրում է. «Զթուղթն զոր խնդրեցեր ի հայ լեզուսն, աբարի»⁸:

Մովսես եպիսկոպոսի՝ Յուրտավ առաքած թղթի մեջ ասված է. «հայալեզու իշխանութեանդ Յուրտաւայ եկեղեցւոյ»⁹:

Այդ վեճին միջամտելով, հայոց Աբրահամ կաթողիկոսը (607—615 թթ.) բողոքելով վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսին, գրում է. «զպաշտանն հայերէն սրբոյ Շուշանկան զկարգաւորեալն՝ լսեմ թէ ի բաց փոխեցէք: Մեզ՝ մահու շափ և ես շարագոյն թուեցաւ գործդ այդ»¹⁰:

Վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսը պատասխանում է. այժմ «Յուրտաւայ եպիսկոպոսն վասն ուղղափառութեան հալածեալ է, և զպաշտանն հայերէն ի բաց փոխեալ է. մեր պաշտանն չէ փոխեալ: Բայց զի որ եպիսկոպոսն եղև՝ Վրացի ոստումն գիտէ և հայ նոյնպէս, և երկուսմբ դպրութեամբք պաշտանն կատարի»¹¹:

Այդ կապակցութեամբ Մովսես եպիսկոպոսը տալիս է հետևյալ բացատրութիւնը. «զչեպիսկոպոսն նեստորական զոր արարին, դպրութիւն զի և վրացերէն չգիտէ, որպէս արժան է, թող թէ հայերէն»¹²:

Գործին միջամտող Սմբատ Վրկանա մարզպանը, զիմելով Կյուրիոն կաթողիկոսին, հանդիմանում է. «Պաշտանդ և կարգդ հայերէն ի ձեր միջի էր, և փոխելդ թշնամութիւն ի մէջ արկանէք»¹³:

6 Անդ, էջ 110:

7 Անդ, էջ 111:

8 Անդ, էջ 112:

9 Անդ, էջ 113:

10 Անդ, էջ 164:

11 Անդ, էջ 166:

12 Անդ, էջ 173:

13 Անդ, էջ 169:

Այս և նման բազմաթիվ այլ նշումներից պարզ երևում է վիճող կողմերի ոչ միայն դավանաբանական, այլև ազգային կերպարը: Համառ պայքար է գնում հայերենի և վրացերենի միջև, հայկական ծեսի և վրացականի: Այլ կերպ ասած, թե՛ հայկական և թե՛ վրացական պաշտոնական եկեղեցու լեզուն միշտ ընդգծվում է որպէս կարևորագույն դործոն: Նման երեւոյթ, սակայն, Աղվանից աշխարհին վերաբերող ոչ այդ վեճերին պատկանող թղթերում, և ոչ էլ որևէ ուրիշ վավերագրում երևան չի գալիս: Ինչո՞ւ:

Պատասխանը պարզ է: Նման հիշատակումներ չկան, որովհետև Աղվանից աշխարհի եկեղեցու պաշտոնական լեզուն եղել է հայերենը: Գուցե սկզբնական շրջանում որոշ դեպքերում նման հարց շոշափված լինի նաև բուն Աղվանքում, սակայն, քննվող ժամանակաշրջանում և մանավանդ դրանից հետո այդ մասին խոսք անգամ լինել չի կարող աղվանական ցեղերի թուլացման պատճառով¹⁴:

Այս խնդիրն առավել անառարկելի կդառնա ստորև:

Մինդեշաուրի պեղումներից հայտնաբերված մեծարժեք նյութերի մեջ իր հատուկ տեղն ունի քրիստոնեական տաճարի հայերեն արձանագրութիւնը: Այդ խնդրով շատերն են հետաքրքրվել. ոմանք գտնում են, որ տաճարն ու իր արձանագրութիւնները պատկանում են 5—6-րդ դարերին, ոմանք՝ 8—9-րդ,

14 Մենք, նպատակ չունենալով տարածվել լիզվի հարցում՝ մեջբերված փաստերի քննութեան ճանապարհով, կկամենայինք առհասարակ արձանագրել այդ երևույթի կարևորութիւնը: Հերավի, ամեն անգամ, վրաց քուր-եկեղեցու կապակցութեամբ նման փաստեր կարելի է գտնել, մինչև աղվանականի՝ ոչ: Այս առումով հետաքրքրական է հայ-վրաց-աղվանից եկեղեցիների հետ-կապված այն կորած վավերաթղթի պատմութիւնը, որ հիշում է Աբրահամ կաթողիկոսը (Անդ, էջ 180—184): Այստեղ էլ խոսք կա այդ վավերագրի՝ «հայերէն գրով» և «գրով ձերով» (այսինքն, վրացերեն) գրված լինելու մասին, իսկ աղվաներենի մասին՝ ոչ:

իսկ Ա. Աբրահամյանը՝ 7-րդ դարին, ավելի ճիշտ, «640» թվականին¹⁵: Վերջինս նույնիսկ հրկու անգամ փորձ է արել պահպանված և կորած տառերի հիման վրա ենթադրաբար վերակազմել արձանագրության բնագիրը: Առաջին անգամ նա, որոշ պայմանականություններ, առաջարկել է հետևյալ վերծանությունը. «Ի ժամանակի երեսներորդի հինգերորդի ամին Երակլի ես ներսե՛ շինեցի յանուն սրբոյ Եղիշայի»¹⁶:

Երկրորդ անգամ, վերանայելով իր վերոհիշյալ բնթերցումը, Ա. Աբրահամյանն առաջարկում է հետևյալ վերծանությունը. «Ի թուականութեան երեսներորդի ամիոյն Երակլի... շինեցաւ քաւարան... սրբոյն Եղիշեայի»¹⁷:

Ինչպէս հաստնի է, նույն տաճարում գտնվեց նաև ազվաներին տառերով փորագրված արձանագրություն, որի վերծանման ուղղությամբ ևս փորձ է կատարված Ա. Աբրահամյանի կողմից¹⁸:

Անկախ այդ վերծանությունների ընդունելի կամ մերժելի լինելուց, այստեղ գործ ունենք վերին աստիճանի մեծարժեք վիկայությունների հետ: Ի վերջո, գտնված են շոշափելի փաստեր, որոնք վկայում են հայերենի և ազվաներենի¹⁹ համատեղ գործածության մասին՝ Ազվանից աշխարհում:

¹⁵ А. Г. Абрамян, Дешифровка надписей Кавказских агван, Ереван, 1964, стр. 48.

¹⁶ «Էջմիածին», 1956, № 4—5, էջ 72:

¹⁷ А. Г. Абрамян, Дешифровка надписей Кавказских агван, Ереван, 1964, стр. 76. *Ջարվանալի է, որ նույն գրքում կա նաև մի երրորդ վերծանություն՝ տարբեր նաև սրանից. «Ի ժամանակի երեսներորդի երակլի [բարեպաշտ քաղաւորի]... կառուցաւ քաւարան յանուն Սբ յ Եղիշայի» (էջ 19):*

¹⁸ Անդ, էջ 39—50:

¹⁹ Մենք այս բառը («ազվաներեն») գործ ենք ածում որոշ պայմանականությամբ, որովհետև ազվանից այբուբենը զարգացրել լեզվի հիման վրա էր ստեղծված, իսկ ազվանական ոչ բոլոր ցեղերն էին զարգացրել: Եվ էթն Մերոպ Մաշոցը և ուրիշներ ազվանից գրերի համար նպատակահարմար են գտել զարգարիներ, կնշանակի եղել են նաև ազվանական այլ ցեղերի լեզուներ:

Այս փաստը միաժամանակ ցույց է տալիս, թե որքան սերտորեն էին միմյանց հետ կապված նոր Ազվանքի հայ և ազվան բնակիչները, որ միևնույն տաճարի արձանագրությունները փորագրվում էին երկու հատվածների մայրենի գրերով:

* * *

Առհասարակ Ազվանից աշխարհի պետական ու իշխող լեզվի, ինչպես նաև համապատասխան գրականության ուսումնասիրության համար վիթխարի նյութ ունենք ի դեմս Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմութիւն Աղուանից» երկի: Եղե՛լ են արդյոք նրանից առաջ Ազվանից երկրի պատմությունը շարադրող այլ հեղինակներ, չգիտենք: Անհավանական չէ, որ երկրի թագավորները, իշխանները, նահապետները գրել տված լինեին իրենց տոհմային պատմության դրվագները, շարադրված լինեին Ազվանից եկեղեցու և քաղաքական առօրյայի պատմության որոշ էջերը, փորձեր արված լինեին նույնիսկ նրանց ամբողջացման ուղղությամբ և այլն: Սակայն այդ բոլորը մնում են ենթադրությունների սահմաններում, որոնք որոշ առումով միայն գտնում են մասնակի հիմնավորումներ: Այսպես՝ Մովսես Կաղանկատվացու մոտ խոսք կա այրված, ոչնչացված գրականության վերաբերյալ, նրա .օգտագործած որոշ նյութերը՝ ենթադրում են համապատասխան կորած սկզբնաղբյուրներ, որոնց մի մասը կապվում է Վիրո կաթողիկոսի անվան հետ:

Բացի դրանից, Ա. Աբրահամյանը փորձում է ազվանական համարված այդ արձանագրությունները վերծանել ուրիշերեզով: Այսպիսով միախառնվում են ազվաներեն համընդհանուր հասկացողությունը, զարգացրել ենք և ուրիշերենը: Ավելին, ինչպես հայտնի է, ուրիշերը, հին աղբյուրների համաձայն, ոչ թե ազվաններ են, այլ առանձին էթնիկական միավոր: Օրինակ, Ստրաբոնը Ճիշտ առանձին է հիշատակում ուրիշերին՝ ազվանների նման, նրանց և ուրիշների կողքին: Մյուս կողմից էլ շմոռանաք, որ քննվող ժամանակի և ազվելի վաղ ժամանակների համար ուրիշերի մայրենի լեզուն, մասնակի բացառությամբ, արդեն հայերենն էր:

Դրանք նուրբ ու կարևոր հանգամանքներ են, որոնց անտեսումը կարող է մեծ շփոթությունների առիթ հանդիսանալ:

Այսուամենայնիվ, փաստը այն է, որ մեզ հայտնի մատենագրության մեջ Մովսես Կաղանկատվացին է, որ ճանաչվում է որպես Աղվանից երկրի առաջին պատմիչ: Եվ դա, մեր կարծիքով, իր բուն նշանակությամբ ճիշտ է, որովհետև, ինչպես երևում է, նրանից առաջ համանման, համընդհանուր բնագրական պատմիչ չէր էլ կարող հանդես գալ մի շարք պատճառներով: Այդպիսիներից հիշենք, օրինակ, համաաղվանական բնդհանուր միասնական լեզվի, ինչպես և գրի ու գրականության բացակայությունը՝ վաղ ժամանակների համար: Այնուհետև, գրերի գոյության հետո, Աղվանքի բազմազգ բնակչության նոր կազմը՝ իր էթնիկական, քաղաքական և դավանաբանական կողմերով դեռևս որոշ միասնության չէր հասել: Հայկական տարրի ուժեղ ազդեցությունը այնտեղ, շնայած իրեն զգացնել տվեց 387-ից անմիջապես հետո, հայկական զավառների կցումով, ինչպես նաև քրիստոնեական կրոնի տարածման հետևանքով, սակայն նրա դերը հզորացավ հատկապես դպրության հիմնադրմամբ: 4—6-րդ դարերը, ըստ երևույթին, ներքին խոշոր տեղաշարժերի, բնդհանուր լեզու գտնելու, ներքին համախմբվածության նորորակ երևույթների դարեր էին, որոնք 7-րդ դարում արդեն պայմանավորում էին առավել մեծ առաջադիմության, պետական համախմբվածության երևան գալը: Եթե պարսկական բռնակալությունը սկզբում ուժեղ էր, ապա այն, այդ դարում, զգալիորեն թուլացավ և ի վերջո դուրս մղվեց: Միհրանյան տոհմը, եթե Աղվանք էր մտել որպես պարսկական տոհմ՝ իր կրոնով ու լեզվով, քաղաքական հատուկ ծրագրով, ապա աստիճանաբար տեղի տվեց և՛ էթնիկական, և՛ կրոնական, ինչպես նաև պարսկական քաղաքականությունը վարելու առումով: Շատ շանցած, նրանք տեղական կենսունակ միջավայրում կորցրին այնպիսի կարևոր գործոնը, ինչպիսին է կրոնը, բնդունելով քրիստոնեություն: Այնուհետև, խնամիական կապերը տեղական բնակչության հետ, վերջիններիս էթնիկական անկոտրելի դիմադրությունը, հայկական միջավայրի ուժեղացումը, հայ գրի և գրականության իշխող դիրքը— Միհրանյաններին բաջբայեցին որպես պարսիկների՝ դնելով

հայացման ուղու վրա: Այդ ամենին զուգահեռ աղվանական ցեղախմբերն էլ բնական նոր ազդեցությունների ուրուրը. և եթե ինքնուրույն պետության պայմաններում նրանք կարող էին համախմբվել աղվանական որևէ ցեղախմբի շուրջ, ապա այս նոր պայմաններում, հայկական տարրի և ներքին ազդեցության մեջ, նրանք համախմբվեցին վերջինիս շուրջը: Եվ դա՛ այն կենսական պահանջով, որ անհրաժեշտ էր «Աղվանք» հասկացողության գոյատևման համար: Այլապես այն պիտի բաջբայվեր, ջլատվեր, միանար շրջապատի պետություններին: Աղվանից աշխարհի բնակչությունը, ինչպես երևում է, գնացել է «Աղվանք» հասկացողության պահպանման ճանապարհով: Ուստի և այն ամբողջապես ներգրավվել է միասնականության, համախմբվածության և ներքին ամրապնդման գաղափարների շուրջը: Եվ ահա այդ երևույթի զարգացման այն աստիճանն է հանդիսանում 7-րդ դարը, որը, քաղաքական առումով, իր գրսևորումը գտավ ի դեմս Աղվանից աշխարհի Ջիվանշիր իշխանի և նրա օրոք տեղի ունեցած իրադարձությունների: Հենց այս ֆոնի վրա է, որ հասկանալի է դառնում նաև Մովսես Կաղանկատվացին: Վերջինս, հավանաբար Ջիվանշիրի պալատական դպիրներից ու գործիչներից էր՝ կազմած նաև երկրի հոգևոր կենտրոնի հետ: Նա մի առիթով նույնիսկ Ջիվանշիրին համարում է իր տերը: Պարզ է, որ նաև այդ իշխանի գիտությունը էր, որ նա գրեց Աղվանից աշխարհի պատմությունը՝ այնքան մեծ տեղ տալով Ջիվանշիրի կյանքին, դործին ու փառաբանությանը: Եվ այդ բոլորը՝ հայոց լեզվով, որը հեղինակի մայրենի լեզուն լինելով, նաև Աղվանից արքունիքի ու Ջիվանշիրի լեզուն էր: Չմոռանանք նշել, որ Ջիվանշիրի կինն էլ հայ էր՝ Սյունիքից: Մովսես Կաղանկատվացին չի մոռանում հիշատակել, որ նրան կին էին առաջարկում Վրաստանի հայերը, բայց նա ընտրեց Սյունիքից. «Յայսուսիկ նայելով նախարարացն Հայոց ի Վրաց աշխարհին՝ խորհէին ի ծննդոց իւրեանց առնուլ նմա կին. իսկ նա յԱրուեծան տոհմէն առնոյր կին՝ զգուստր իշխանին Սիսական աշխարհին»²⁰: Ու-

²⁰ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1912, էջ 204.

շագրավ է նաև այն, որ Զիվանշիրի համար կին է որոնվել լոկ հայկական միջավայրում: Եվ դա բնական է, որովհետև նրա կրոնը, լեզուն ու միջավայրը հայկական էր: Ավելին. պարսիկները ցանկանում են նրան ամուսնացնել պարսկուհու հետ, բայց «նա վառն շկամելոյ զոր յանօրինաց առնել կին՝ դիմեալ գայր յերկիր իւր»²¹: Այս նոր իրադրությունները վաղուց էին մտրել նրա պարսկական ծագման հուշը, մանավանդ, որ այդ օրերին նա ամբողջ ուժով ու հանձարով մարտնչում էր պարսիկ բարբարոս բռնատիրության դեմ, ազատելով երկիրը նրանց լծից: Այս առումով զրական թանկագին գոհար է Զիվանշիրի աղոթքը՝ իր իսկ կառուցած եկեղեցում — «ի Գարդման գաւառ»:

«Տէր իմ Տէր՝ որովհետև եղեր անյիշաշար ծառայի քո բազմամեղի, և պարգևեցեր ինձ զխաչն, զորմէ զքեզ բեռեալ կախեցեր յերկրի, առաքեա ի տաճարս յայս զչնորհս սուրբ Հոգւոյդ... Եւ եթէ ամենայն աշխարհս Աղուանից միաբան գայցեն փառաւորել զանուն քո ի տանս յայսմիկ՝ աստուածընկալ զօրութեամբ խաչիս աղխեսցես զղրունս թշնամեացն և խափանեսցես զմարտիցն հէնս, զօգս քաղցրաբերս հրամայեսցես հեղու ի վերայ երկրիս, զի լիապատար բերմամբ որթ և թզենի և ամենայն բոյսք անդաստանաց պտղաւէտ լիցին, և չրդալի երկրիս անվրդով հանգիցեն: Իսկ զՋուանշիրս, որ ծանրաբեռնեալ եմ յանցանօք և ի քո Տէր, ամենազօր նշանիս օգնակաւնութիւն... մի դարձուցաներ... Եւ զտունս զոր շինեցի՝ արա զսա հովանի գլխոյ իմոյ յօր մարտի. զյարուցեալսն ի վերայ իմ՝ ներքոյ իմ արասցես... Իսկ համաշխարհական աւուրն յարութեան հասելոյ... այց արասցես ինձ և զուզակցի իմոյ խոսրովանուշի, նախահարց իմոց, մանաւանդ ծաղկեալ ալիօք հօր իմոյ Վարազ Գրիգորի և մօր իմոյ Գորիդիստոյ և Լորարց իմոց Վարազ Պերոժի և Յեզուտ Խոսրովու և զաւակաց իմոց...»²²:

Ահա Զիվանշիրի խոսակցական լեզուն:

21 Անդ, էջ 202:

22 Անդ, էջ 215—217:

Ի՞նքն է շարագրել այս աղոթքը, թե նրա անունից ու նրա համար մի ուրիշը, դա էական չէ, էականն այն է, որ այն պատմական վավերաթուղթ է, զրված է հայերեն, և Զիվանշիրը կարգացել կամ արտասանել է այն իր կառուցած եկեղեցու բացման պատարագին: Իր հայրենասիրական, ընտանեասիրական և կրոնասիրական մրմունջներից բացի, Զիվանշիրն այդ աղոթքում զետեղել է նաև քաղաքական տուրքը, նշելով իր ենթակայությունը մի նոր տիրակալության՝ հունական (իմա՝ բյուզանդական) իշխանությանը:

«Տէր իմ Տէր, որ պահեցեր զիս ի մանկութենէ իմմէ, ի շրջապատեալ փորձութեանց փրկեցեր, յաճախեցեր ինձ սսկի և արծաթ, ծառայս և աղախեցայս, և ետուր ինձ իշխանութեամբս իմով արքայաբար առնել տեսութիւն, ընկալ և այժմ զծառայս քո ի բարի, և ի վերայ ծննդոց իմոց հեղ զհանճար գիտութեան՝ զնալ ի ճանապարհս քո և հնազանդ կալ առ ի քէն պսակելոյ կայսերն Յունաց աներկայաբար»²³:

Այս առումով, սույն աղոթքը ոչ միայն անձնական մտորումների ու զգացումների արգասիք է, այլև պետական-քաղաքական հնազանդության վավերագիր՝ իր և իր զավակների անունից: Հասկանալի է, որ դա արտահայտություն էր նաև հենց այդ բունակալության հարկող պահանջի: Այս հանգամանքն ավելի քան վավերական է դարձնում սույն աղոթքի պատմական ճշմարտություն լինելը:

Եվ «բազմիմաստն Զիւանշիր»-ը, որ ինքն էր «ընդ զօրավարին Հայոց» խորհրդակցելով և նրան էլ հորդորելով ընդունել «հնազանդութիւն կայսերն Հոռոմոց»²⁴, բստ երևութիւն մեծ հույսեր էր կապում նրանց հետ, մանավանդ, որպէս քրիստոնյաների: Վերջիններս էլ, ինչպէս բոլոր խորամանկ տիրողները, սկզբնական շրջանում որոշ ազատություն տվին Ազվանից աշխարհին, որպէսզի սիրաշահելով ամրանային և ապա ծավալեին իրենց քաղաքական քայքայիչ աշխատանքները: Ահա այս կարճ և սկզբնական համարվող շրջանում, երկիրը թևա-

23 Անդ, էջ 216:

24 Անդ, էջ 206—207:

կոխում է ազգային զարթոնքի մի շրջան, զարկ տալով քրիստոնեութան ավանդական դավանանքին, համապատասխան գրականությանն ու հայաշունչ առօրյային, մինչև որ վրա կհասնեին հերթական սահմանափակումներն ու հալածանքը: Փաստերը ցույց են տալիս, որ Զիվանշիրի ժամանակ վերարծարծված հայկական ոգին գնում էր անմիջապես շարունակելու Վաչագան Երրորդի ավանդները, որոնք ընդհատվել էին նրա (Զիվանշիրի) նախորդների կողմից: Ավելին, ժամանակի ընթացքում կուտակված և շուրջ մեկ դար զսպված ազատասիրական տրամադրությունները ավելի քան հախուռն տեսք էին ստացել: Զիվանշիրը մերվել էր հայերին, և նրա հզորությունը՝ վերջիններիս զարթոնքն ու հզորությունն էր:

Թե ինչպիսին էր այդ զարթոնքի կարճատև շրջանը, դա շատ զունագեղ արտացոլում է գտել Մովսես Կաղանկատվացու երկում: Չկամենալով մտնել այդ երևույթի մանրամասնությունների մեջ, այստեղ կսահմանափակվենք մի քանի հարցերով միայն, որոնք կապվում են մեր ներկա հետաքրքրությունների հետ: Այդ հարցերի ընդհանուր ոգին եթե մի դարձվածքով բնութագրելու լինենք, ապա կարող ենք անվանել Մաշտոցյան գաղափարների վերածնունդ՝ Աղվանից աշխարհում:

Հիրավի, պարսկական՝ բռնատիրությունից հետո, Զիվանշիրի պետության նոր փուլում, ասես ամբողջ Աղվանքով մեկ, հատկապես նրա կենտրոնական՝ Հայկական մասում, դրոշի վրա է բարձրանում Մեսրոպ Մաշտոցի սկսած գործի ծավալման ու հզորացման գաղափարը: Այս առումով ուշագրավ են հայադն Իսրայել կրոնավորի ծրագրային տեսիլները, որոնք նպատակ ունենին համազգային նոր մակարդակի բարձրացնել քրիստոնեական եկեղեցու և հայոց զրի ու գրականության գերը: Ըստ այդմ էլ, Մովսես Կաղանկատվացին մեծ տեղ է հատկացնում այդ ամենին, մեր առջև բացելով պատմական այն օրերի մոտավոր պատկերը:

Իսրայել կրոնավորը իր երկու տեսիլներով վեր է հանում երկու խոշոր սրբավայր. մեկը՝ Արցախում, իսկ մյուսը՝ Ուտի-

քում, կապված Մեսրոպ Մաշտոցի, նրա աշակերտների, Երուսաղեմյան մասունքների և հայկական գրերի հետ: Դրանք ցընցում են ոչ միայն երկրի բնակչությանն ու հոգևորականությանը, այլև երկրի տերերին, իշխաններին, ընդհուպ մինչև Զիվանշիր իշխանն ու կաթողիկոսը: Համաժողովրդական և համապետական ցնծության նոր հեղեղ է շորդում երկրով մեկ՝ կապված հայաշունչ այդ սրբությունների հետ: Շատ շանցած, Իսրայելի հուշակր դուրս է բերում նրան երկրից, տանում գեպի հոների աշխարհը՝ որպես նոր լուսավորչի, հավատքի և դպրությունից նոր տարածողի²⁵:

Բայց մենք փոքր ինչ մոտիկից ծանոթանանք նրա տեսիլներին: Դրանցից առաջինի մասին Մովսես Կաղանկատվացին խոսում է հետևյալ խորագրի տակ. «Տեսիլ միաձևացելոյ առն աստուծոյ Իսրայելի ի վերայ Մաշտոցի սրբոյ և նահատակութեան աշակերտացն, և գիտ սրբոյ խաչին, որ ի Գիսն էր»²⁶: Այսպես էր վերածնվում և հզորանում Մաշտոցյան ոգին. այս խորագիրը յուրովի հենց իր ժամանակի նշանաբանն էր, նրա պայքարի ծրագրային պատգամը: Տեսիլքի հիմքում ընկած սրբավայրը Արցախումն է՝ ի «գաւառն Մեծկողմանց», «ի նըշանաւոր պրակին ի Խունարբերձ տեղուց», ուր «կայր մատուռն մի քարեղէն, խեցեղէն կերպարեալ և խաչանիշ զարդու յարմարեալ»: Այստեղ են խմբվում «արք պատուականք, քորեպիսկոպոսունք, երիցունք, սարկաւագունք, հարիւրաւորաց զաւառապետք, զլխաւորք և մեծամեծ զորձակալք և բազմութիւն ժողովրդոց արանց և կանանց»: Կարդացվում է քարոզ, պատվիրվում է «եռօրեայ պահք և աղօթք», պեղվում է սրբավայրի սեղանը, ուր գտնվում են սրբազան մասունքներ՝ իսկ նրանց տուփի վրա՝ «գրեալ ասուեբէլն և հայերէն գրով»²⁷: Տեղի է ու-

²⁵ Պատմիչը վկայում է, որ սույն Իսրայել կրթություն է ստացել Վաչագրապատում. «զվազնուցն իշատակել ի միտս նորա զհամբակական տից զտեսիլն ցուցակութեան նմա ի սուրբ եկեղեցուցն ի Վաղարշապատ քաղաքի» (անդ, էջ 265):

²⁶ Անդ, էջ 231:

²⁷ Անդ, էջ 236:

նենում համաժողովրդական ցնծություն, ապա այդ ամենի մասին գրում են առ «Տէր Ջիւանշիր՝ Աղուանից իշխան, ամենայն նախարարօք համանդամայն...»: Պալատ են գալիս երկրի երեւելիները, կաթողիկոսը և պահանջում մասունքը բերել պալատ, «զի և մեր երկրպագեսցուք երանաւէտ համբուրիւ հանդերձ տիեզերական ժողովումս»²⁸: Պահանջն իսկույն կատարվում է. պալատ է բերվում Մաշտոցի աշակերտների թաղած հրուսաղեմյան սրբազան մասունքը՝ ասորի և հայ գրով, և պետական-պաշտոնական հանդիսավոր արարողութայամբ ճանաչվում որպէս երկրպագելի սրբություն՝ զետեղվելով Մեծկուսնից երկրի «Գլխոյ վանք»-ում:

Այստեղ ոչ միայն քրիստոնեական սրբավայրերին նոր ուժ տալու հանգամանքի հետ գործ ունենք, այլև Մաշտոցյան այբուբենի: Պեղվում է «Աղվանից հողը», գտնվում է քրիստոնեական պաշտոնական օտար գրից՝ ասորերենից բացի, նաև տեղականը, և այն նորից հայ գիրն է: Եթե պատմական է այդ դեպքը, ապա կարող ենք ասել, որ հենց սկզբից էլ Երուսաղեմ-Աղվանք ձգվող հոգևոր կապն իրագործվում էր հայ գրով և լեզվով՝ դեռևս 5-րդ դարից սկսած, որովհետև այդ մասունքը Երուսաղեմից 5-րդ դարում էին բերել: Իսկ եթե պատմական իրողություն չէր նշված պեղումից հայտարարված սրբությունը, այլ՝ այն օրերին ստեղծված «մասունք» (որն անհավանական է), ապա նորից համոզվում ենք, որ տեղական գիրն ու լեզուն, որ մասունքի հետ միասին երկրպագվում է թագավորի և կաթողիկոսի կողմից, հայկականն է: Հասկանալի է, որ երկու դեպքումն էլ նպատակը և արդյունքը նույնն է. հայ գրի, քրիստոնեական մասունքի և Մաշտոցի անվան պաշտոնական սրբապատմութ: Եվ դա՝ երկրի քաղաքական ու հոգևոր կենտրոնների միջոցով:

Իսրայելի հաշորդ հայտնագործությունը՝ Արցախից տեղափոխվում է հայկական մյուս մեծ բնաշխարհը՝ Ուտիք, ուր պահված էր «զփափագելի խաչն՝ զժածկեալն սրբոյն Մաշտոցի ի Գիս անուանեալ գիւղն, որ յՈւտի գաւառի»²⁹: Բազմամբոխ

հասարակությունը նորից ցնծության մեջ է, որովհետև ըստ տեսիլքի, փորված տեղում «չանկարծակի երևէր տապան մի արծաթի ժանգառագոյն հնացեալ, որ ունէր առհասարակ հայ, հռոմ և ասորի գիր և ցուցանէր ի նմա գոլ զմասն կենդանարմատ փայտին»³⁰:

Լուրը նորից հասնում է արքունիք. «Եւ նոյն ժամայն կամաւ իշխանին Ջիւանշիրի գիր հրամանական առ Իսրայէլ առաքէ՝ փութանակի զշքնաղագիւտ խաչն Քրիստոսի առ նա հասուցանելի»³¹: Բերվում է գյուտը. Ջիւանշիրը, կաթողիկոսը և մյուս բոլոր հավաքվածները նաչում, ստուգում և համոզվում են, «որ սրբոյ Մաշտոցի իւր իսկ ձեռացն լեալ էր, որով դարձուցանէր զաշխարհս Աղուանից ի կոոցն մուրութենէ»: Այս մասունքն էլ պետական-պաշտոնական բոլոր արարողություններով դասվում է ազգանական առաջնակարգ սրբությունների շարքը:

Այստեղ էլ, ինչպէս տեսնում ենք, պեղումներից գտնվում են նաև արձանագրություններ, ուր քրիստոնեական պաշտոնական լեզուներից՝ հունարենից ու ասորերենից առաջ երկրի, տեղական գիրն ու լեզուն է՝ հայկականը: Պատմիչը մեջ է բերում նաև Արցախում գտնված մասունքի հայերեն մակագրությունը. «Երուսաղեմեան մասնաւորեալ նշխարք սրբոց են»³²:

Կամ՝ «Երուսաղեմեան են մասունք սրբութեանց տեառն»: Թե ինչպէս է պատահել, որ նույն հեղինակի մոտ նույն մակագրությունը, բնդամենը մի քանի էջ հետո, այլ ձևակերպում է ստացել, չենք կարող ասել: Կարող ենք միայն կատարել որոշ ենթադրություններ: Այսպես, ինչպէս նշվեց, այդ նույն մակագրությունը եղել է և՛ ասորերեն, և՛ հայերեն: Արցախի զրանցից մեկը ասորերենի թարգմանությունը չէ՝ Եթե ոչ, ապա մնում է ենթադրել, որ զրանցից մեկը ուղղակի, բառացի մեջբերումն է, իսկ մյուսը՝ նրա բովանդակության ազատ կրկնությունը՝ խոսքի մեջ: Գուցե և գրչական անզգուշությունների հետքեր էլ կան այդտեղ: Փաստը, սակայն, մնում է

28 Անդ, էջ 243.

29 Անդ, էջ 246.

30 Անդ, էջ 247.

31 Անդ, էջ 251.

32 Անդ, էջ 237.

փաստ. Աղվանից երկրի հին սրբութիւնները մակադրված են եղել ոչ թե գարգարերեն-աղվաներեն, այլ հայերեն:

Ինչպես երևում է, Ջիվանշիրի ժամանակը միանգամայն բարենպաստ է եղել, որպեսզի Իսրայելը հոգևոր և կրթական լայն գործունեութիւն ծավալեր նաև Աղվանքից դուրս՝ հյուսիսային մյուս ցեղերի, հատկապես հոների մոտ:

Ջիվանշիրը իր առաջին կնոջ մահից հետո, հավանաբար, քաղաքական նպատակներով, փեսայացել էր հոներին: Բարի-դրացիական այդ կապը մի պահ քայքայվեց Ջիվանշիրի սպանութեամբ, որը, սակայն, շուտով վերականգնվեց, և Ջիվանշիրի հաջորդի՝ Վարազ Տրդատի առաջին օրերին Իսրայելը, որ արդեն եպիսկոպոս էր, մեկնեց հոների երկիրը: Այդտեղ նա, ըստ պատմիչի, մեծ հաջողութիւն ունեցավ՝ հեթանոսութիւնը տապալելու, քրիստոնեութիւն և դպրութիւն հիմնելու գծով: Բանն այնտեղ հասավ, որ հոների իշխանը ամեն միջոցի դիմեց, որպեսզի Իսրայել եպիսկոպոսը մշտապես հաստատվեր Հոնաց աշխարհում³³:

Դա մի ուշագրավ դրվագ է՝ սերտորեն կապված Մեսրոպ Մաշտոցի անվան և գործունեութեան հետ, որին հարկ ենք համարում փոքր ինչ անդրադառնալ:

Վերևում տեսանք, որ Ն. Ակինյանը առարկելով գարգարա-աղվանական այբուբենի ստեղծմանը, առաջ է քաշում ալանների (նաև գոթերի) այբուբենի հարցը:

Ն. Ակինյանի կարծիքը ալանների կապակցութեամբ գուցե և ունենա որոշ հիմքեր՝ կարոտ ուսումնասիրութեան: Միայն թե այդ դեպքում իզուր են աղվանա-գարգարական այբուբենի ժխտման փորձերը: Մեսրոպ Մաշտոցը ոչ միայն դպրութեան հիմնադիր էր, այլև քրիստոնեութիւն տարածող խոշոր գործիչ: Այբուբենի և քրիստոնեութեան տարածման նրա գաղափարներն ու ջանքերը մի ամբողջութիւն էին կազմում: Ուստի և հասկանալի է, որ ամեն կերպ նա պիտի ձգտեր այդ գաղափարները տարածել նաև կովկասյան ուրիշ ժողովուրդների և

ցեղերի միջավայրում: Այս առումով ուշագրավ են, օրինակ, Մովսես Կաղանկատվացու հետևյալ տողերը՝ «Յաղագս սրբոյն Մեսրոպայ», որը «անցեալ քնդ Հայաստան՝ ճանապարհ առնէ հասանել ի սահմանս արևելից... Եւ նորոգեալ զեկեղեցոյ հաստս հաստատէր. և ձգէր զքարոզութիւն... յաշխարհն Ուտիացոց, և յԱղուանս և ի Լփինս և ի Կասպս և ի Գուռն Չորայ և յայլ ազգի ազգիսն, զորս գերութեամբն էր ածեալ Աղեքսանդրի Մակեդոնացոյ և նստուցեալ զմեծ լեռամբն Կովկասու. զԳարդառսն և զԿամիճիկ Հեփթաղսն դարձուցեալ ի հաւաստ՝ զկարգ աստուածապաշտութեան ուսուցանէր, զոր ի վաղնջուց ուսեալն էին և մոռացեալ. և բոլորովին բարոզ և առաքեալ խուժաղուժ սարտանեացն լինելով ըստ նոցին բարբառոյ դպրութեան առնէր զնոսա ծանօթս»³⁴:

Այս դպրութիւնն, անշուշտ, առանց այբուբենի պատկերացնել չի կարելի. ուստի մնում է ենթադրել, որ Մեսրոպ Մաշտոցն այդ վայրերում, թերևս ոչ բոլոր թվարկված ցեղերի համար, օգտագործում էր իր ստեղծած հայոց, վրաց, աղվանից այբուբենները՝ պատշաճ հարմարեցումներով, որոնց մասին, սակայն, լրացուցիչ տեղեկութիւններ չունենք:

Հարցի այս կողմի քննութեանն օգնում է նաև Զաքարիա Հոնտորի այն վկայութիւնը, որ 6-րդ դարի կեսերին (540-ական թվականներ), Առանից՝ ոմն եպիսկոպոս՝ Կարդոստ անունով՝ Հոնաց աշխարհում ստեղծում է հոնական գրականութիւն, հոների լեզվով³⁵: Տառածեղի մասին տեղեկութիւն չկա: Ուշագրավ է, որ նրան հաջորդում է «մի ուրիշ հայ եպիսկոպոս» Մակար անունով. «Ճասնելչորս տարի հետո նա (Կարդոստը) հեռացավ, և այնտեղ կար մի ուրիշ հայ եպիսկոպոս, Մակար անունով. նա լավ պատրաստված էր և այնտեղ մեկնեց իր կամքով՝ հողեորականների հետ: նա աղյուսից եկեղեցի կառուցեց, տնկեց ծառեր, ցանեց զանազան սերմեր... Եւ ահա

34 Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1912, էջ 104—105:

35 И. Пигулевская, Сирийские источники по истории народов СССР, М.—Л., 1941, стр. 165—167.

նրանք այնտեղ են մինչև հիմա...»³⁶։ Այստեղից երևում է, որ Առանից մեկնած Կարդոստն էլ հայ է եղել, որովհետև նրա հաջորդի մասին ասված է, թե այնտեղ գնաց մի ուրիշ հայ եպիսկոպոս։ Մեր ամբողջ աշխատությունից էլ այն եզրակացությունն ենք գալիս, որ Առանից մեկնած եպիսկոպոսը պիտի որ անպայման հայ լիներ։ Այդ հանգամանքի օգտին է խոսում նաև այն փաստը, որ թե՛ Կարդոստից և թե՛ Մակարից առաջ, այդ գործը հիմնադրված էր Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից։ Վերջապես, հիշենք նաև Իսրայել կրոնավորին, որը 7-րդ դարում ավելի մեծ դեր խաղաց այդ երկրներում։

Փաստերի ամբողջությունը ցույց է տալիս, որ այդ գործիչները, հայ լինելով և Մաշտոցին հետևելով, պիտի այնտեղ գործադրեին անպայման մաշտոցյան այբուբենի որևէ տեսակ ու հարմարեցում։ Հանգամանք, որը վեր է ամեն կասկածից։ Ուստի անհիմն է Ի. Պիգուլևսկայայի այն ենթադրությունը, թե Կարդոստը պիտի օգտագործած լիներ «письмо согдо-маньхейское или согдийское»³⁷։ Հեղինակն ինքն էլ, իրավացիորեն, չի պնդում իր կարծիքը, ասելով. «Բոլոր դեպքերում դա լոկ ենթադրություն է»³⁸։ Հեղինակին պակասել են այն փաստերն իրենց ամբողջությամբ, որ թվարկեցինք վերևում։

Այս փաստերը միաժամանակ ցույց են տալիս, թե հայ եկեղեցին ու դպրությունն այնքան էին ուժեղացել Աղվանքում առհասարակ, որ 7-րդ դարում, երկրի հյուսիսային սահմանները վտանգավորեցնելու նպատակով, լուսավորչական աշխատանքների նոր նախաձեռնումներով էին հանդես գալիս Հոնաց աշխարհում։ Հարցի այս կողմն էլ առհասարակ արժանի է հատուկ ուշադրության, բայց մենք սահմանափակվենք այսքանով և վերադառնանք մեր բուն նյութին։

Հստ երևույթին, 7-րդ դարում հատկապես այդ օրերին, Աղվանից երկրի համար էլ Մաշտոցն ու հայերենը, մաշտոցյան կրոնական դավանանքի հետ՝ նույնն էր իր նշանակու-

36 Անդ, էջ 166—167։

37 Անդ, էջ 87։

38 Անդ։

թյամբ, ինչ Հայաստանում։ Այդ միջավայրի կենտրոնում էին գտնվում և՛ արքունիքը, և՛ կաթողիկոսարանը։ Ահա հենց այդ միջավայրի ծնունդն է Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմությունը» շարադրված այդ երկրի մայրենի լեզվով։ Եվ այդ պատճառով է, որ հեղինակի մոտ ոչ մի բացատրություն չենք հանդիպում այն մասին, թե ինչու նա իր երկր գրել է հայերեն։ Դա՛ և՛ նրա, և՛ նրա ընթերցողների ու հաջորդների համար այնքան բնական ու հասկանալի է եղել, որ դրա մասին խոսելը ոչ միայն ավելորդ է համարվել, այլև ոչ-ոքի մտքով չի անցել։ Ուստի Մովսես Կաղանկատվացու գիրքը այն մեծ ու վստահելի աղբյուրն է, որը բազմակողմանի նյութ տալով Աղվանից աշխարհի պատմության մասին, միաժամանակ ներկայացնում է նաև ժամանակի գրական լեզվի ու դպրության մոտավոր պատկերը։

Այս վերջին առումով, սույն երկի բովանդակած նյութերը բաժանվում են մի քանի խմբի։ Այսպես, ժամանակագրական առումով, ինչպես նկատված է, այստեղ գործ ունենք երկու հեղինակի հետ.

ա) Մովսես Կաղանկատվացի, 7-րդ դարի գործիչ։

բ) Մովսես Դասխուրանեցի, 10-րդ դարի գործիչ։

Այս երկու հեղինակներն էլ հայեր են, իրենց միջավայրը՝ հայկական և գրում են հայերեն։ Այնուհետև, նրանցից յուրաքանչյուրին պատկանող մասը, որ դեռ հստակ որոշված չէ, իր հերթին բաժանվում է առնվազն երկուական նյութախմբի.

ա) Շարադրված այդ հեղինակների կողմից։

բ) Հնդօրինակված կամ քաղաղրված այլ հեղինակներից։

Սույն կետերից վերջինում նշվածներն էլ խիստ խալտաբղետ են։ Սակայն կարևորն այն է, որ նրանց մեջ գտնում ենք միայն և միայն հայ հեղինակների (5—10-րդ դդ.) գործերից հատվածներ՝ մեծ մասամբ բառացի նույնությամբ։ Այդպիսիներից են, օրինակ, Մովսես Խորենացուց, Կորյունից, Եղիշեից, Պետրոս Սյունեցուց, «Գիրք թղթոցից», Ստեփանոս Սյունեցուց և շատ ուրիշներից առնված նյութերն ու թղթերը։ Բազմաթիվ

նմուշներ կան նաև Աստվածաշնչի զանազան գրքերի հայկական թարգմանությունից³⁹։

Այսպիսով, Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմութիւն Ազունից»-ը՝ հորինված Աղվանից աշխարհի երկու տարբեր հեղինակների կողմից, իր ամբողջությամբ և իր բաղկացուցիչ բոլոր մասերով հայ զպրնության արտահայտություն է։ Ուստի այդ երկը հայկական միջնադարյան մատենագրության մի եզակի հուշարձան է՝ արժանի բազմակողմանի հետազոտության։

* * *

Աղվանից երկրի մեծ իշխանին՝ Ջիվանշիրին վիճակված չէր երկար վայելիլ ստեղծված հաղթանակալից ու բարեբեր ժամանակները։ Եվ դրա համար չէին եկել հույն տիրակալները։ Սկզբնական շրջանի համար այդքանն էլ շատ էր. անհրաժեշտ էր սանձ դնել Իսրայելի և նրա զինակիցների հայաշեն գործունեությանը, մաշտոցյան ողու վերածնունդին, հայ և աղվան եկեղեցիների դավանաբանական համերաշխությանը, ջիվանշիրյան հովանավորությանն՝ այդ ամենին։ Ավելին, նոր տերերը պիտի մտածեին երկրի ղեկը մի ուրիշ քրիստոնյայի հանձնելու մասին, որ կարողանար հեղաշրջել եկեղեցու կերպարանքը, տալով նրան հունական եկեղեցու ծեսն ու հավատամքը։ Վաղ թե ուշ այս նպատակն էր, որ պիտի երևան գար հունական «օրհնորգված» քաղաքական ծրագրերի ու միջոցառումների միջից։ Եվ այն շուշացավ։ Գտնվեցին մարդիկ, որ խարդախորեն խնջույքի տարան Ջիվանշիրին, մեկուսացրին նրան զիշերային խավարի մեջ և սպանեցին։

Որոշ մասնազետներ այս սպանության պատճառները որոնում են Մովսես Կաղանկատվացու այն տողերում, ուր նկարագրում են այդ խարդախ խնջույքի որոշ մանրամասները։ Նրանք անբարոյականության և կանացի հաշիվների մեջ են

³⁹ Այս առումով ուշագրավ ցուցումներ կան Ն. Ակինյանի նշված ուսումնասիրության մեջ («Հանգչս ամօրեայ», 1953 և հաջորդ տարիներ)։

տեսնում երկրի սիրելի ու հզոր իշխանի մահը։ Սակայն այդ սպանության իսկական պատճառները լուսնյամբ շաղ են տրբված «Պատմութիւն Աղունից» երկի հաջորդ էջերում, ուր կրցկրտուր ակնարկներով տրվում է երկրին իջնող հունական համա հայաթանքի ընդհանուր պատկերը։ Գեոևս հերոսի դիակի շուրջը սկիզբ են առնում կասկածներ, զգացվում է զենքի անհրաժեշտություն. ամբոխը ոչ միայն հուզված է, այլև զինված.

«Յայնմ ժամանակի ոչ սակաւ խոռովութիւն լինէր աշխարհիս, — ասում է պատմիչը, — զի կուտեալ զիճեալ խոռն կաճառացն, և մեծամեծ նախարարացն ժողովեալ, և ամենայն երկիրն առհասարակ վայիւք լի եղեալ՝ ողբային զիշխանն կականաւոր և զծնդակ գոյմամբ. որ այնպէս անտանելի սուղ և անհնարին բեկումն աշխարհիս հասոյց»⁴⁰։

Բայց իրադրությունների շարժառիթը դեռ նրանց բոլորին հայտնի չէր կարող լինել։ Ուստի վիշտը մի կողմ դնելով, Ջիվանշիրին փոխարինողի մասին են մտածում, կանգ առնելով արդեն հունական պարզեներով փայլող մի ուրիշ Միհրանյանի թեկնածության վրա։ «Հաճեցան առժամայն ընտրել հաւանութեամբ զնախարար ոմն, որ մեծարեալ էր կայսերակերպ պատուով զապեհի պատրկութեան ստացեալ պատիւ, որոյ անուն Վարազ Տրդատ, որդի Վարազ Պերոժի՝ եղբօր Ջիւանշիրի»⁴¹։

Այս առումով վերին աստիճանի ուշագրավ է հյուսիսային ցեղերի հուզմունքը, որոնք բարեկամական կապեր ունեին Ջիվանշիրի հետ։ Ըստ երևույթին, նրանք տեղեկություն են ունեցել, որ նորընտիր իշխանը մեղսակից է Ջիվանշիրի սպանությանը, ուստի հսկայազոր բազմությամբ խուժում են Աղվանքի սահմանները և երկիրն ասպատակում։ Միայն Աղվանից կաթողիկոս Եղիազարն է մի կերպ խաղաղեցնում նրանց՝ Վարազ Տրդատի հանձնարարությամբ. «Ապա առաքէր (իմա՝ Վարազ Տրդատը) պատգամ առ իշխանն Հոնաց զմեծ եպիսկոպոսապետն Եղիազար՝ ցուցանելով ի ձեռն նորա զիւր միամիտ հա-

⁴⁰ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղունից, Թիֆլիս, 1912, էջ 257։

⁴¹ Անդ, էջ 262։

ատարմութիւն և զսէրն, զոր ունէր առ նա մտերմարար իբրու եղբոր սիրելւոյ, և թէ շեղամ մեք հաղորդ սպանմանն Զիւան- շիրի...»⁴²:

Հաղորդակի՞ց էր այդ եղեռնին Վարազ Տրդատը, հավա- նարար ոչ, բայց նա գտնվում էր արդեն այն ցանցի մեջ, որ հյուսել էին հուն տիրողները: Նա պարտավոր էր իրագործել նրանց ծրագիրն ու կամքը: Թե ինչպիսի մանրամասնություն- ներ է ունեցել այդ նոր շրջանի իսկական պատմությունը, չը- գիտենք, պատմիչի տվյալներից պարզվում է, սակայն, երկու խոշոր և ուշագրավ իրադարձություն:

ա) Շատ շանցած, Վարազ Տրդատն իր զույգ որդիներով բանտարկվում է հունների ձեռքով՝ Կոստանդնուպոլսում: Տա- րապանքից նրա մազերը թափվում են, իսկ որդիները, ի վեր- ջո, բանտային խավարում կուրանում:

բ) Այդ օրերին նրա կինը՝ Սպարամը երկրում միջոցներ չի խնայում՝ իր իսկ ջանքերով և ծրագրերով կաթողիկոսական գահին բաղմեցրած ներսես Բակուրի միջոցով հալածելու ջի- վանշիրյան օրերի նշանավոր գործիչներին, առաջին հերթին Իսրայելին, ապա երկրում տարածելու քաղկեդոնականություն:

Անկախ այլևայլ հանգամանքներից, այստեղ պարզ երևում է հունական արքանի սեղմումը, որն իր մեջ էր առել մի կող- մից Վարազ Տրդատին և իր որդիներին, իսկ մյուս կողմից՝ նրա կնոջը: Դրանք էին այն պաշտոնական ամուր կետերը, որոնց վրա հենված, նրանց կյանքի գնով, հունները ձգտում էին հասնել իրենց նպատակին:

Ճիշտ է, պահպանված վկայություններում ընդգծված է հարկային ծանր քաղաքականության պարագան, համատարած սովը, «կորեկի թագավորությունը», սակայն դրանք բոլորը ուղղված էին բուն նպատակին, հունական դավանանքի տա- րածմանը, հունականացմանը:

Թագուհին՝ Սպարամը, որ շուրջ 5 տարի ինքն էր երկիրը

ղնկավարում, սպասելով ամուսնու և որդիների վերադարձին, համառորեն իրագործում է հունական պահանջը՝ դավանանքի գծով: Այս կապակցությամբ արժէ հիշել «Աղուանից պատմու- թիւն» երկի «Վասն Բակուրայ երկարնակի, որում ներսէս ա- նուն, եղեալ կաթողիկոս» գլուխը:

«Ի վախճանելն Եղիազարու Աղուանից կաթողիկոսի՝ ոմն չերկարնակ կրօնէն, Բակուր անուն, երբեմն եղեալ եպիսկոպոս Գարդմանայ և ներսէս յորջորջեալ՝ ուխտադրեալ ընդ Սպարա- մայ Աղուանից տիկնոջ Վարազ Տրդատայ, որ էր ի նոյն կրօն հետեեալ, կնքէր դաշինս վասն փառամով տիրողութեանն, ա- սելով. «Եթէ կամ է քո կոչել զիս ի հայրապետութիւն Աղուա- նից՝ ես արարից զամենայն Աղուանս խոստովանութեամբն Քաղկեդոնի»: Եւ ունկնդիր եղեալ նմա կնոջն՝ խորհուրդ բե- րեալ ընդ եպիսկոպոսս և ընդ մեծամեծս աշխարհին Աղուա- նից, ոչ ոք իմացաւ զդաւաճանութիւնն, և յանձն առին առհա- սարակ կատարել զխնդիրն»⁴³:

Եվ ահա առիթ է ներկայացել ծածկախորհուրդ կաթողի- կոսին՝ անցնելու գործի, «իսկ տիկնոջն Սպարամայ» ստիպել նրան՝ որոշ նախարարների կամակցությամբ: Եվ այդ օրերին առաջին զոհը ոչ այլ ոք է, քան Զիվանշիրի սիրելի Իսրայելը, ինչպես և ուրիշներ⁴⁴:

Կրոնական, ներքին այս հեղաշրջման և հալածանքների դեմ ըմբոստանում են «Յովհաննէս Կապաղակայ եպիսկոպոս, Սահակ Ամարասայ եպիսկոպոս, Սիմէոն Հոշաշայ»⁴⁵ եպիսկո- պոս և Շիրոյ մեծ իշխանն Աղուանից՝ հանդերձ իր ազատօքն, որք բաղմութեամբ ուխտից եկեղեցւոյ գումարեալ հանդէս ժո- ղովոյ՝ նզովեցին զներսէս ընդ ամենայն հերձուածողս»⁴⁶:

Եվ ահա այդ ժողովն է, որ որոշում է դիմել հայոց կաթո- ղիկոսի՝ Եղիայի օգնությանը, որի մասին խոսվեց վերևում:

43 Անդ, էջ 335:

44 Անդ, էջ 336:

45 «Հոշաշայ» տեղանունը հիշեցնում է «Օշական»-ը («Հոշ-աշայ», «Օշ-ական»):

46 Անդ, էջ 336—337:

42 Անդ, էջ 263—264: Տե՛ս С. Т. Еремян, Моисей Каланкатуй- ский о посольстве албанского князя Вараз-Трдата... «Записки инсти- тута Востоковедения АН СССР», Ленинград, 1939, VII, стр. 129—155.

Պահը ճակատադրական է: Հույներն իրենց կալանքի տակ առած Վարազ Տրդատին և նրա որդիներին, ամբողջ դաժանությամբ ճնշել են նրանց հարազատի՝ կնոջ և մոր՝ Սպարամի վրա, իրագործելու վաղուց նյութված ծրագիրը: Սակայն տեղական մյուս ուժերը, հատկապես Շերո մեծ իշխանը, չէին կարող լոկ որոշմամբ ու նզովքով հարցը լուծել, երբ երկրի ղեկը գտնվում էր Սպարամի ձեռքին, իսկ նա էլ չէր կարող լսել նրանց: Ահա այդ պահին է, որ իշխաններն ու ժողովուրդը դիմում են Հայոց կաթողիկոսի օգնությանը:

Պիտի ասել, սակայն, որ հունական այդ խստությունները սպառնում էին նաև Հայաստանին: Ուստի և Եղիա կաթողիկոսը դիմում է վճռական ու զործոն միջոցի՝ արաբների օգնությունը: Կաթողիկոս Ներսես Բակուրն ու տիկին Սպարամյց պատժվում են:

Հովհաննես Գրասխանակերտցին վկայում է, որ Հայոց Եղիա կաթողիկոսի ժամանակ Ներսես Բակուրը և «տիկին ումն... որ յայնժամ հրամանատար Աղուանից էր», կրոնական հեղաշրջում են կատարում, ուստի և «նախարարք աշխարհին իմացեալք՝ զեկուցին մեծի հայրապետին Եղիայի, որոյ գուն ի վերայ գործեալ ոգով շափ և բազում նամակս ... առաքեալ...», բայց քանի որ այդ նամակները չեն օգնում, և Աղվանից իշխանները համառորեն պահանջում են նրա օգնությունը, ապա նա դիմում է արաբների օգնությանը⁴⁷:

Ավելորդ չենք համարում այստեղ ընդօրինակել Աղվանից աշխարհի ղեկավարների այն ժամանակ գումարած ժողովրդանունից Եղիա կաթողիկոսին առաքված թուղթը:

«Թուղթ ժողովոյն Աղուանից առ Եղիա Հայոց կաթողիկոս Տեառն Եղիայի Հայոց կաթողիկոսի ի միաբան ժողովոյս Աղուանից երկրպագութիւն:

Վասն զի զմի հաւատ ուղիղ հարքն մեր ընդ հարս ձեր ունէին և զմիմեանց հոգային զհոգւոյ փրկութիւն, ի ներել տեառն աստուծոյ զօրացեալ կրօնն Քաղկեդոնի՝ ելից զտիկ-

⁴⁷ Հովհաննես Գրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 99:

զերս, և մեր կողմունքս մինչև ցայսօր ժամանակի անխառն յայնմանէ էր մնացեալ: Իսկ այժմ զոր կարծէք զոլ հովիւ բարի մեզ զննրսէս, սա գայլ եղեալ օձտել սկսաւ զբանաւոր հօտս Քրիստոսի. վասն որոյ կամեցաք յուշ առնել սրբութեան ձերում յայց ելանել մեզ որպէս ձերոց անդամոց և բժշկել զբեկումն մեր: Ողջ լերուք ի տէր»⁴⁸:

Ահա իրերի մոտավոր պատկերը: Իսկ դա ցույց է տալիս, որ Եղիա կաթողիկոսը ոչ թե լոկ իր անձնական կամ կղերահետադիմական շահերի թելադրանքով է ճնշել քաղկեդոնականությունը, այլ այն ժամանակվա հայոց և աղվանից երկրների ղեկավարների խորհրդակցությամբ ու պահանջով: Դա միևնույն պահին այդ երկրների շահերի պահանջի թելադրությունն է:

Ինչ վերաբերում է արաբներին դիմելուն, ապա դա էլ տվյալ իրադրությունների հրամայական թելադրանքն է եղել: Կողկասը արաբներին վաղուց էր ծանոթ և այդ նույն արաբներն էին, որ երկրին բերին ստրկացման նոր պայմաններ և շատ շանցած, 705 թվականին, Նախճավանում հրկիզեցին շուրջ 800 հայ նախարարներին, իսկ Աղվանից իշխաններին, վերոհիշյալ Շերո իշխանի հետ միասին, զրանից մեկ տարի առաջ, արտաքսեցին դեպի գերություն ու մահ:

Շերո իշխանը՝ «ազատօքն հանդերձ», Եղիա կաթողիկոսը ելք էին որոնում և պարտավոր էին որոնել, իսկ եթե չկար այդպիսին, ապա մեղավորը ոչ թե նրանք էին, այլ պարսիկներն ու հոնները, հույներն ու արաբները՝ իրենց ավերիչ բռնատիրությունը ու ասպատակումներով:

Մենք՝ հրոսադիմյան զրականության վերաբերյալ խոսելիս, տեսանք, թե ինչպիսի մեծ աշխատանք էր ծավալվում՝ քաղկեդոնականությունը Աղվանքում տարածելու համար համապատասխան զրականություն ստեղծելու ուղղությամբ: Հասկանալի է, որ տիկին Սպարամը և Ներսես Բակուր կաթողիկոսը նույնպես պիտի մեծ հոգ տանեին այդ ուղղությամբ:

⁴⁸ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1912, էջ 337: Տե՛ս նաև ձեռ. № 2966, թերթ 120ր. «Յաղագս Եղիայի հայոց կաթողիկոսի»:

Եվ քանի որ ամբողջ միջավայրը հայկական ու հայախոս էր, այժմ ավելի քան մեծ շարժումով պիտի գրվեին ու տարածվեին ազանդավորական գաղափարները: Եվ հենց դրա մասին է վկայում պատմիչը, ասելով. «և զեղկելի ներսիսի գրեանն, զորս լցեալ էր յարկեզս լի հերձուածովք, առեալ զամենայն (նոր կաթողիկոսը) ես ի գետն Տրտու...»⁴⁹:

Այդ գրականութունից բացի, մեզ համար կարևոր են նաև ներսես Բակուրի և Տիկին Սպարամի գործունեության հետ կապված մի շարք ուրիշ գրապրութուններ, բոլորն էլ հայերեն, որոնք մեջ են բերված «Պատմութիւն Աղուանից» երկում⁵⁰:

Այդ թղթերից, որպես ազվանական աշխարհի հայ գրականութիւն վավերագրերից՝ պիտի ընտրեն կաթողիկոսի, կանոնքն է: Դրանից երևում է, որ ներսես Բակուրն այլ կանոններ է մշակած և կիրառած եղել, որոնց վերափոխման նպատակով էլ գրված են վերջիններս. «...վասն ներսիսի եղև, որ զկարգս եկեղեցւոյ այլայլեաց, վասն այսորիկ հարկ եղև վերստին առնել ուղղութիւն»⁵¹:

Վաշազան թագավորի կանոններից հետո, դա Աղվանից աշխարհի իրավաբանական գրականութիւն հաջորդ հուշարձանն է, ուր կարևոր տեղեկութիւններ կան ոչ միայն հոգևոր կյանքի մասին, այլև սոցիալ-տնտեսական:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող երկու ձեռագրերում⁵² ընդօրինակված է մի արժեքավոր վավերաթուղթ,

⁴⁹ Անդ, էջ 340:

⁵⁰ Անդ, էջ 337—356: Դրանցից ուշագրավ է արարների զորահամանատարի պատասխանը Եղիա կաթողիկոսին, որի ընդամենը մի քանի տողանոց բնագրում առկա են մի քանի ոչ հայերեն բառեր. այսպես, «Արմենեան ազգի քարիկ» (վար. քարիղ) կամ «և զկիսն ի հիմալայի հիմին շղթայս երկաթահարնալ...»:

Ոմանք անհիմն կերպով այն կարծիքն են հայտնել, թե «Պատմութիւն Աղուանից»-ը թարգմանութուն է աղվաներենից: Եթե այդպես լիներ, ապա այս գրքում կամա թե ակամա պիտի տեղ գտնեին աղվանական հարյուրավոր բառեր, մինչդեռ այդպիսի և ոչ մի նմուշ չկա:

⁵¹ Անդ, էջ 349:

⁵² Ձեռ. № 2966, Թերթ 120 ար. 3062, Թերթ 199 ար:

որն առաջին անգամ հրատարակված է Ա. Տեր-Միքելյանի կողմից⁵³, քննութիւնն առարկա դառնալով նաև ուրիշների համար⁵⁴:

Այն ունի ուշագրավ խորագիր. «Այլ՝ ի նոյն գրոց տեսուն Վիրոյի Աղուանից կաթուղիկոսի: Յառաջարան Պատմութեան աշխարհին Աղուանից: Կանոն և սահմանադրութիւն ժողովոյն Աղուանից, որ եղև ի ժամանակս Եղիայի հայոց կաթուղիկոսի, որ էր ԼԱ արձակալ սրբոյն Գրիգորէ»:

Մեր կարծիքով, այս խորագրի տակ ժամանակին զետեղված են եղել երեք նյութ-միավորներ. մեկը քաղված Վիրո կաթողիկոսի գրքից, մեկը՝ «Պատմութիւն աշխարհին Աղուանից» երկից, իսկ երրորդն իրենից ներկայացրել է տեր Միքայելի կանոնները՝ համապատասխան լիազորագրով: Պահպանված է միայն վերջինը (լիազորագիրը):

Ինչպես հայտնի է, Վիրո կաթողիկոսը Աղվանից աշխարհի խոշոր ղեմքերից մեկն էր: Ըստ երևույթին, իրո՛ք, նա ունեցել է պատմական երկ, որից վերոհիշյալ խորագրի ներքո առնված է եղել ինչ որ հատված: Այս առումով հետաքրքրական է Մովսես Կաղանկատվացու անունով հայտնի «Պատմութիւն Աղուանից»-ի «Վասն սաստկացեալ սովոյն, սրոյն և գերութեանն ի միասին» գլուխը, որի հեղինակն, իսկապես, Վիրո կաթողիկոսն է: Այդ է վկայում հետևյալ հատվածը. «Ես Վիրոյ՝ Աղուանից և Լիմաց և Չողայ կաթուղիկոս, թողում ասել զայլ ամենայն պէսպէս զազրալիս՝ զմարմնոյ սևութիւնս և զկնտութիւն գլխոց...» և այլն⁵⁵:

Անկախ մանրամասնութիւններից, կարող ենք ասել, որ իրոք, Աղվանից աշխարհի Վիրո կաթողիկոսը ունեցել է պատ-

⁵³ Սամվել Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 286:

⁵⁴ Տե՛ս, օրինակ, Р. М. Бартиякян, Армянские источники для изучения истории павликианского движения («Палестинский сборник». выпуск 4 (67), 1959, стр. 133—146):

⁵⁵ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1912, էջ 189:

մական երկ՝ գրված մայրենի լեզվով՝ հայերենով: Փրկվածը խոսում է նաև նրա գրական կարողությունների մասին: Հետևապես, մեր թվարկած մատենագրության մեջ պիտի մտնել ևս մի անուն ու մի երկ, որը պատկանում է 6—7-րդ դարերին:

Վերոհիշյալ ընդարձակ խորագրում նշված «Պատմութիւն աշխարհին Աղուանից» երկը, ամենայն իրավամբ, հանրածանոթ երկն է, որից այդ խորագրի տակ արտագրված է եղել, ինչպես նշված է, «Յառաջարան»-ը: Վերո կաթողիկոսի և այդ երկի առնչությունները դեռևս լրիվ չեն բացահայտված:

Հաջորդ նյութ-միավորը՝ «Կանոնք և սահմանադրութիւն ժողովոյն Աղուանից»-ն է: Այստեղից պարզ երևում է, որ նրկատի են առնված գոյութիւն ունեցող կանոններ և սահմանադրութիւն, մինչ ընդօրինակութեան պահանջով մասում այդպիսիք չկան: Մնացել է միայն այդ կանոնները մշակելու համար նախապես գումարված ժողովի լիազորագիր-հանձնարարականը, որը լույս է սփռում նաև առ այժմ կորած կանոնների վրա: Այստեղ ասված է, որ Հայոց եղիա կաթողիկոսի օրոք Աղվանքում առաջնորդ է կարգվում տեր Միքայելը. երկրի հոգևոր և աշխարհիկ առաջնորդները լիազորում են նրան մշակել կանոններ՝ «յաղագս քաղքեղոնական աղանդոյն, և կամ Մայրազոմեցոյն, եթէ վասն Պայլիկենաց, և թէ վասն խառն ամուսնութեան, և թէ զինչ և իցէ»: Այս լիազորագիր որոշումը հաստատել է «Շերոյ ապահի պատրիկ Գարդմանից տէր և Աղուանից իշխան՝ հանդերձ ամենայն ազատօք»:

Նկատի ունենալով ժամանակի պատմական հանդամանքները և այն մեծ իրավունքները, որ այդ գրութեամբ տրվում էին Միքայել կաթողիկոսին, համոզվում ենք, որ գործ ունենք Աղվանից աշխարհի այն ծանր տարիների հետ, երբ երկրի մեծ իշխանը՝ Վարազ Տրդատը՝ իր զուգ որդիներով գտնվում էր բյուզանդական կալանքի տակ, և նրա կինը՝ Սպարամ տիկինը նախապատրաստվում էր ներսես Բակուրին դարձնել կաթողիկոս՝ երկրում քաղկեդոնականություն հաստատելու նպատակով:

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ 8-րդ դարն Աղվանից աշխարհում սկսվում էր քաղաքական լարված իրադրություններում՝

առիթ հանդիսանալով հատկապես կանոնական գրականության զարգացման: Դրանց մեջ իր ուրույն տեղն են ունեցել տեր Միքայելի կանոնները և համապատասխան որոշումը: Ինչպես երևում է վերջինիս պահանջված ընդօրինակությունից, այստեղ էլ ամեն ինչ հայերեն է, այսինքն, տեղի հայության մայրենի լեզվով:

Որոշ մասնագետներ իրար վրա կուտակելով Աղվանից աշխարհի հայությանն անտեսելու, իրր թե գրսից այնտեղ հայկական ներգաղթ կազմակերպելու, տեղի աղվաններին բռնի հայացնելու, աղվանից եկեղեցին թշնամբար ձնշելու և այլ նման անհիմն փաստարկներ, հեշտութեամբ անցնում են հայ եկեղեցու (նաև իշխանութեան) մեղադրութեանը: Այս առումով նրանց համար սիրված փաստ է վերոհիշյալ դեպքը՝ կապված հայոց եղիա կաթողիկոսի հետ: Այդ պատմութեանը մեղադրանքի մի նոր թափով է մտտեցել Զ. Բունիաթովը՝ իր վերջին գրքում: Նրա համար ոչ մի նշանակություն չունի ո՛չ Վարազ Տրդատի, ո՛չ էլ նրա որդիների հունական բանտերում գտնվելը, ո՛չ Աղվանից երկրի իշխանների և ազատների հուլմունքը այդ բռնութեան դեմ, ո՛չ նրանց ժողովն ու գրավոր դիմումը՝ հայոց կաթողիկոսին. ընդհակառակը, նա նույնիսկ այն տեղն է հասնում, որ գրում է, թե այդ ժամանակ «աղվանական եկեղեցին («Երկարակ») հենվում էր Բյուզանդիայի օգնության վրա»⁵⁶: Հապա ինչո՞ւ էին բանտարկվել երկրի տերերը: Հապա ո՞վքեր էին Շերո իշխանն ու այն ժողովականները, որ դիմեցին եղիա կաթողիկոսին: Հապա ինչո՞ւ այդպես չի մտածել ժամանակակից պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացին: Վերջապես, հապա բյուզանդական ի՞նչ բռնությունների մասին է խոսում ինքը՝ Զ. Բունիաթովը 699—704 թվականների կապակցութեամբ⁵⁷:

Զ. Բունիաթովը իր խոսքին ուժ տալու համար, ջլատելով հարցի ողջ պատմությունը, միակողմանիորեն մեջ է բերում

56 Յ. Бунятов, Азербайджан в VII—IX вв., Баку, 1965, стр. 95.

57 Անդ. էջ 206:

Նշիա կաթողիկոսի և արաբների միջև եղած գրագրություններն ու այլ թղթերը, որպեսզի գրանից հետո անցնի այնպիսի մեղադրանքների, ինչպիսիներից է աղվաններն ողջ գրականության մտածված ոչնչացման հեքիաթը:

Ճիշտ է, աղվանից նորրնախր Սիմեոն կաթողիկոսը ոչընչացրեց Ներսես Բակուրի գրքերը, որոնք հերձվածողական էին, սակայն դա չի նշանակում, թե գրանով ոչնչացավ ողջ Աղվանքի գրականությունը: Հերձվածողական գրականությունը նույն դաժանությունը ոչնչացվում էր նաև Հայաստանում և ամենուր, ինչո՞ւ հապա այդ երկրների գրականությունը մնաց: Չմոռանանք նաև, որ Ներսես Բակուրի գրքերն էլ, ինչպես կտեսնենք ստորև, հայերեն էին և ոչ աղվաներեն, իսկ նրանց ոչնչացնողն էլ Աղվանից աշխարհի կաթողիկոսն էր: Չ. Բուսիաթովին, սակայն, նման հարցերը չեն հետաքրքրում, ուստի նա մի կողմից «ստեղծում» է աղվաններն գրականություն, իսկ մյուս կողմից՝ նրա ոչնչացման առասպելը: Այդ «ոչնչացումն» էլ՝ հայ գործիչների ձեռքով, որոնք Աղվանից գրի ստեղծողն էին:

Ահա թե ինչպես է պատկերացնում նա իր հորինած առասպելը.

«Հայ հոգևորականությունը աստիճանաբար առ ոչինչ հասցրեց աղվանական եկեղեցու ազդեցությունը այդ (իմա՛ լեոնային Առանի—Ա. Մ.) բնակչության վրա և արաբական իշխանության ձեռքով ոչնչացրեց աղվանների ամբողջ գրական ժառանգությունը,— այն ամենը, որը կարող էր թեկուզ աննշան չափով հիշեցնել աղվանական գրականության մասին: Դա կատարվեց, կրկնում ենք, սկզբում խալիֆաթի օգնությամբ, իսկ հետագայում ուրիշ բռնակալների օժանդակությամբ և համաձայնությամբ»⁵⁸:

Իր այս անհրեակայնի մեղադրանքը նա փաստարկելու ոչ մի ջանք չի էլ գործադրում, միայն թե նշում է տողատակային երկու հիմք, ուր ցանկացողը, իբր թե, կարող է գտնել համապատասխան ապացույցներ: Դրանք են Մ. Օրմանյանի և

Ս. Նրեմյանի երկու տարբեր աշխատությունները⁵⁹, ուր, սակայն, ոչ մի ակնարկ իսկ չկա աղվաններն գրականությունը հայերի կողմից ոչնչացված լինելու վերաբերյալ: Այդպիսի հիմք չի էլ կարող լինել որևէ լուրջ հեղինակի մոտ:

Հարց է առաջանում. ի՞նչ նպատակով է հորինված այս տխուր պատմությունը: Պատասխանը կարելի է գուշակել հետևյալ տողերից՝ գրված նույնքան անպատասխանատվությամբ.

«Ոչնչացնելով Առանի գրական հուշարձանները, Գրիգորյանական եկեղեցականները (իմա՛ հայ հոգևորականները — Ա. Մ.) նախապես գրանք թարգմանեցին գրաբար: Դա տեղի ունեցավ մասնավորապես Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմություն Աղուանից»-ի և աղվանների գրական շատ ուրիշ ստեղծագործությունների հետ»⁶⁰:

Հաջորդ տողերում հեղինակի նպատակն արդեն բոլորովին բացահայտ տեսք է ընդունում, երբ նա այս եղանակով փորձում է հայ գրականությունից «նվաճել» ոչ միայն Մովսես Կաղանկատվացուն, այլև Դավթակ Քերթովին, Մխիթար Գոշին, Կիրակոս Գանձակեցուն և շատ ուրիշներին⁶¹:

Այսպիսի զեպերումն է ահա, որ գիտությունը կորցնելով իր միակ հենարանը՝ ճշմարտությունը, վեր է ածվում քմահաճույթի:

* * *

Աղվանից աշխարհի հայ իրականության 7-րդ դարի ակա-նավոր զեմբերից մեկն է նաև Դավթակ Քերթովինը: Այս բացառիկ հեղինակի մասին պահպանված միակ վկայությանը հանդիպում ենք դարձյալ Մովսես Կաղանկատվացու մոտ: Նրանք ժամանակակիցներ են, Զիվանշիրյան օրերի ու իրագրություն-

⁵⁹ М. Орманян, Армянская церковь, Москва, 1913, стр. 45, 118. С. Т. Еремян, Идеология и культура Албании III—VII вв. (Очерки истории СССР, III—IX вв., Москва, 1958, стр. 329).

⁶⁰ З. Буниатов, Азербайджан в VII—IX вв., Баку, 1965, стр. 97.

⁶¹ Անդ, էջ 97—99.

⁵⁸ Անդ, էջ 97:

ների ծնունդ, երկուսն էլ՝ Աղվանից իշխանի մեծ գովերգուններն ու երկրպագունները: Եվ եթե Մովսես Կաղանկատվացին հիշել է Դավթակ Քերթոզին ու փրկել նրա հիշատակը, ապա դա լոկ ի սեր Զիվանշիրի, որովհետև Դավթակին էր վիճակված նրա մեծ ողբերգուն դառնալ:

Ինչպես առհասարակ նման դեպքերում, այնպես էլ այս անվան շուրջը որոշ տարածայնություններ են ծագել: Եվ քանի որ ամբողջ աղվանահայության ղեմքն էր մշուշի մեջ, այնպես էլ՝ առանձին անհատները: Ոմանք մինչև օրս էլ այն անհիմն կարծիքն են հայտնում, թե Դավթակ Քերթոզի Ողբը աղվաներենից է թարգմանվել հայերեն: Դա, առհասարակ սխալ լինելով, միաժամանակ աներևակայելի է, որովհետև այս առումով կան անհերքելի ապացույցներ: Ինչպես հայտնի է, Դավթակի Ողբը շարադրված է հայկական այբուբենը կազմող ակրոստիքոսով: Ուստի այն ամբողջապես պիտի կազմված լիներ 36 տնից: Արդ, մի պահ ընդունենք, թե այն իրոք գրված է եղել աղվաներեն և ապա թարգմանվել: Այդ զեպքում պիտի ենթադրել, որ այն նախապես աղվանական այբուբենով պիտի կազմեր ակրոստիքոս, որպեսզի թարգմանությունն էլ ձգտեր այդ ձևին: Հետևապես, այն նախապես պիտի ունենար 52 տուն, ըստ աղվանից այբուբենի, մինչդեռ հայերենում 36 տուն է: Ո՛ր մնաց 16 տունը, ամբողջի մոտ մեկ երրորդը:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ ակրոստիֆոսներն անբարգմանելի են, մանավանդ, եթե առկա է այբուբենի հնչյունների փանակական տարբերություն: Բերենք մի օրինակ: Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունը, որ իրավացիորեն համարվում է բոլոր թարգմանությունների թագուհին, չի կարողացել տալ գեթ մի կտոր թարգմանություն՝ ակրոստիքոսի պահպանմամբ: Իսկ, ինչպես հայտնի է, Աստվածաշնչում նման գործեր շատ կան. հիշենք Երեմիայի մի քանի ողբերը, որոշ սաղմոսներ և այլն: Չի էլ կարելի ասել, թե թարգմանիչներն այդ բանը (նրանց ակրոստիքոսով գրված լինելը) չեն նկատել: Նրանք նկատել են դա, բայց չէին կարող ըստ հրեական այբուբենի գրված 22 տնանոց երգերը չափել հայոց այբուբենի պահան-

ջած 36 միավորի վրա: Այդ զեպքում նրանք պիտի 14 տուն ավելացնեին, այսինքն, 22 տնանոց երգերը դարձնեին 36 տնանոց: Այդպիսի անհեթեթություն, իհարկե, ոչ մի թարգմանիչ չի դիմել և չէր էլ կարող դիմել: Ուստի Աստվածաշնչի թարգմանիչները դրանք թարգմանել են առանց ակրոստիքոսին հետևելու, միայն թե ամեն տան դիմաց, լուսանցքում նշել են բնագրային ակրոստիքոսի համապատասխան հնչյունները («ալիֆ», «բեթ», «գամել» և այլն): Ընդ առաջ այդպես էլ անհնար կլիներ աղվանական 52 տնանոց ակրոստիքոսով գրված ողբը չափել հայերեն 36 հնչյունների վրա: Բայց քանի որ այդ ողբը հայերեն է և հայկական ակրոստիքոսով գրված, ապա այլևս ոչ մի խոսք չի կարող լինել այն մասին, թե այդ ողբը, թարգմանություն է:

Եվ առհասարակ Աղվանից աշխարհի գրականության մասին վերևում բերված նյութը, նույնիսկ ավելորդ է դարձնում այդ մասին խոսելը:

Ըստ երևույթին, հենց նշված սխալ կարծիքին լուելյայն հակադրվելու նպատակով է, որ մեծանուն հայագետ Մ. Արեղյանը նաև տողատակային ծանոթությամբ փորձում է ապացուցել, որ Դավթակը Զիվանշիրի թարգման վայրումն էր գտնվել՝ «ուրիշ տեղից եկած լինել»-ով⁶²:

Դրան հակառակ, փորձ է արվել ապացուցելու, որ Դավթակը ոչ թե ուրիշ տեղից էր ժամանել, այլ Զիվանշիրի պալատական բանաստեղծն է եղել: Համապատասխան մի անտիպ ռուսումնասիրություն է վկայակոչվում Ադրբեջանի գիտությունների ակադեմիայի արխիվից⁶³: Դրա հիման վրա էլ, ահա, Կ. Վ. Տրեխերը գրում է. «Պարզվեց, որ «Ողբ ի վերայ Զիվանշիրի»-(ղեկավարած 7-րդ դ.) բանաստեղծությունը, հորինված նրա պալատական բանաստեղծ Դավթակ ճարտասանի կողմից,

62 Մ. Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, Ա, 1944, էջ 270.

63 Научный архив Института истории АН Аз. ССР, № 991, стр. 12.

բնագրի հայկական երկու հրատարակություններում և ուսանողին թարգմանություն մեջ ներկայացված է ոչ ամբողջապես, բացակայում են վերջին 16 տները, որոնք կան № 3043 ձեռագրում (ընդօրինակված 1839 թվականին արքեպիսկոպոս Բաբայանի ձեռքով թավրիզում): Այդ բացթողման պատճառները ցարդ չհաջողվեց պարզել⁶⁴:

Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք, ոչ միայն հակադրություն կա, այլև մեղադրանք, թե ինչո՞ւ հայ հրատարակողները չեն հրատարակում Դավթակի ողբի երկրորդ կեսը, որն իբր թե վերջերս հայտարարված է բաբվեցի ում բանասերի կողմից:

Թերևս շարժեր այստեղ անդրադառնալ բանասիրական նման խնդիրների, եթե դրանք արդեն հրատարակված չլինեին և եթե կապված չլինեին այն հիմնական խնդրի հետ, որին նվիրված է մեր ներկա գործը:

Պիտի ասել, որ Դավթակի Ողբը ձեռագրերում պահպանված է և՛ կես մասով, և՛ ամբողջական տեսքով: Սկզբնական շրջանում այն տպագրվել է ոչ լրիվ, որովհետև հիմք հանդիսացող ձեռագրում լրիվ չի եղել: Սակայն, շատ շանցած, մեզանից 100-ից ավելի տարիներ առաջ, Մսեր Մսերյանը «Ճաբաղ»-ում տպագրեց այն ամբողջը⁶⁵, որ 1939 թվականին ցույց է տրվել որպես բանասիրական գյուտ:

Դրանից բացի, այն ամբողջապես տպագրվել է նաև Փարիզի հրատարակության մեջ, 1860 թվականին⁶⁶, մեր օրերում՝ «Ընտիր էջեր» հատորում⁶⁷ և այլուր: Ուստի անհիմն է այն կարծիքը, թե Դավթակի Ողբի լրիվ օրինակը չի տպագրված: Եվ առավել անհիմն է այն ակնարկը, թե «Այդ բացթողման պատճառը ցարդ չհաջողվեց պարզել»:

Նկատենք նաև, որ շատ տասնամյակներ առաջ այդ Ողբի

64 К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, Москва—Ленинград, 1959, стр. 13, 314.

65 «Ճոբաղ», 1860, տետրակ Ե, էջ 79—83:

66 Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Հայոց, Ա, Փարիզ, 1860, էջ 354—359, նաև՝ 86:

67 «Ընտիր էջեր», կազմեցին՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյան և ուրիշներ, Երևան, 1946, էջ 210—212:

երկու բնագրին էլ (լրիվ և թերի) ծանոթ են եղել հայ բանասերներին շատերը և խոսել այդ մասին: Այդպիսիներից են, օրինակ, Ղ. Ալիշանը⁶⁸, Խաչիկ վարդապետ Դադյանը⁶⁹ և ուրիշներ:

Ինչ վերաբերում է Դավթակի Քերթողի ծննդավայրին, դա հատուկ ուսումնասիրություն հարց է, որի մասին որոշակի տվյալներ չեն պահպանվել: Նույնը կարելի է ասել նաև նրա պալատական բանաստեղծ լինելու մասին: Ավելին, այս առումով ճիշտ է Մ. Աբեղյանը ուշադրություն հրավիրելով Մովսես Կաղանկատվացու՝ այն դարձվածքի վրա, թե նա «յուրով ատուրք յառաջ ժաման էր ի դրան արբունի»⁷⁰ (տարբ. «ժամանեալ էր»): Անկախ ձեռագրական մասնակի տարբերություններից, երևում է, որ Դավթակը հյուր էր Զիվանշիրի պալատում, եկած էր այնտեղ, ինչպես ճիշտ նկատել է Մ. Աբեղյանը, «ուրիշ տեղից»—«յուրով ատուրք յառաջ»: Պալատական բանաստեղծին այդպես չէին բնութագրի: Բայց ո՞րն է այդ ուրիշ տեղը, դժվար է ասել: Մեզ այնպես է թվում, որ նա, համենայն դեպս, Պարտավի բնակիչներից չէր, այլ՝ Աղվանից աշխարհի մի ուրիշ հայաշատ գավառի: Այդպես է մտածել տալիս նրա Ողբի ընդհանուր շունչը: Նա Զիվանշիրի ոչ միայն ծանոթը, բարեկամը, երկրպագուն, այլև համերկրացին է, որովհետև նրա կորուստը բանաստեղծը համարում է իր երկրի և իր ժողովրդի մեծ կորուստը.

Զի սղալի ձայնի անդադար ողբացուք
Ի վերայ դժնդակ կորստեան մերում:
Բեկումն մեծ որ եղև Արևելից աշխարհիս...
Դարձաւ ի դառնութիւն խաղաղութիւն մեր
նւ դրունք հինից տեղացին ի մեզ...
եկին հասին ի վերայ մեր անէծք...

68 Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 237—239: Այստեղ մեջ են բերված միայն Ա—Ծ տները՝ այսպիսի դիտողությամբ. «ուրիշ անձ մի թվի լրացնել ուղեր է Ծ գրեն վերջի տուններն, բայց անարվեստ և անհարմար»: Ուստի դրանք զուրս է թողել:

69 «Աբարատ», 1895, էջ 347:

70 Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1912, էջ 257:

ժամանեցին առժամայն չարիքն մե-
ն անզեղչ մոլորութիւն յանդիմանեաց՝
Բարկացուցաք զԱրարիչն գործովք մերովք...
Ճրագ հշմարիտ խաղաղութեան էր նա մեք...71

Այս և առհասարակ բոլոր մշուս տողերի միջից երևում է Արևելից աշխարհի հարազատ զաւակի և միաժամանակ տիրոջ սրտակսկիծ մորմոքն ու ցասումը: Եվ այդ անձնավորութիւնը հայ է, հայախոս ու հայկական դպրութեան լավագույն գիտակ, թերևս նաև մեծ ուսուցիչ:

Եվ երբ երկրի իշխաններն ու նախարարները, «և ամենայն երկիրն առհասարակ վայիւք լի եղեալ ողբային գիշխանն...»

Յայնժամ ճարտասան ոմն ի մէջ անցեալ, տեղեակ ար-հեստական իմաստից, Գաւթակ անուն կոչեցեալ՝ հնարագի-տական վարժիւքն յաջողակ և վերժանական քերթութեամբ յա-ռաջադէմ, յառատարքեր բանից պաճուճանացն ճարտարու-թեամբ և քաջապէս հրատարակող, լեզու ունելով նման երա-գագիր գրչի... յայնժամ սկսաւ նա երգել ըստ ալֆաֆիտաց գլխակարգութեանց զողբս զայս ի վերայ բարեացապարտին Ջիւանշիրի, և ասէր այսպէս»⁷²:

Այստեղ միանգամից ուշադրութիւն է գրաւում երկու հանգամանք. առաջին՝ Գավթակի որպէս Աղվանից երկրի հայ բանաստեղծի կերպարը, երկրորդ՝ միջավայրի հայկական և հայախոս լինելը: Համերկրային սգո այդ թափորում, ողբա-ցողների բազմամբոխ զանգվածի վրա հանկարծ տարածվում է հմուտ ճարտասանի ու արտասանողի հուժկու ձայնը և այն էլ՝ ընտիր հայերենով և հայոց այբուբենը փառաբանող տաղաչա-փութիւյամբ.

Աստուծային բանին արուստատր հողի,
Յօրինեա իմաստս ի տխրական երգմունս,
Ջի սպալի ձայնիւ անդադար ողբացցուք
Ի վերայ դժնդակ կորստեան մերում...⁷³:

71 Անդ, էջ 258—261:
72 Անդ, էջ 257—258:
73 Անդ, էջ 258:

Ահա Աղվանից աշխարհի 7-րդ դարի պաշտոնական, հա-մապատասխան լեզուն, նրա գեղարվեստական խոսքն ու շա-փաթոն: Եվ Մովսես Կաղանկատվացին, մատնացույց անելով նշված Ողբի ակրոստիքոսային կառուցվածքը, այնպես է ընդ-դժել նրա «ըստ ալֆաֆիտաց գլխակարգութեանց» լինելը, ինչ-պես առհասարակ նշված են հայ գրականութեան համանման գործերը՝ հայ մատենագիրների կողմից: Նրանց համար, այն ժամանակ, ամեն ինչ և՛ բնական էր, և՛ հասկանալի. այդ մեզ համար է այսօր գիտական վեճի և ապացուցման կարոտ պրորբեմ, որովհետև աղվանագիտութեան բնագավառում սեր-մանվել ու սերմանվում են մեծ թյուրիմացութիւններ:

* * *

Վերևում շարադրված փաստերից մենք ծանոթացանք Մովսես Կաղանկատվացու երկում առկա գրական նյութի բազ-մազանութեանը, նկատելով, որ այնտեղ կան ինչպես Աղվանքի հայութեան, այնպես էլ Հայաստանի հայ հեղինակների գոր-ծեր, որոնց բոլորի ընդհանուր հայտարարն ու հղոր շաղկա-պը՝ հայ լեզուն է: Այս առումով եզակի բնույթ ունի մի ուրիշ հեղինակի՝ Հովսեփ Արցախեցու մի հիշատակարանը: Նրա հեղինակի մասին խոսված է լուկ հետևյալ խորագրում, որին էլ հաջորդում է բուն հիշատակարանը. «Վասն Յովսեփայ անա-պատականի բնակիչ յԱրցախ, և երբն յՆուաղէմ, ընդ նմին և բերումն նշխարաց սրբոց»⁷⁴: Գրա տակ գտնվող հիշատակա-րանը բոլորովին ինքնուրույն միավոր է, որի բացակայութիւ-նը ոչնչով չէր կարող զգացվել և որի առկայութիւնը ոչնչով չի մերվում ընդհանուր շարադրանքին: Ո՞վ է նա. «ի գաւառէն Գեղամայ, յանապատէն Բրտի Այրիաց» մի հոգևորական, որ Հայաստանում տեղի ունեցած քաղաքական վտանգավոր ան-ցուդարձերից խույս տալով, տեղափոխվում է Արցախ. «վասն շար նեղութեան ժամանակիս... մանաւանդ արիւնարբու աղոն տաճկաց սկսան գորանալ և դնել զամենայն աշխարհն իբրև

74 Անդ, էջ 318:

զհող ի կոխումն. յայսպիսի նեղութեանց խոյս տուեալ եկի ի գաւառս Արցախոյ... առ ծերունի եպիսկոպոսն Միհր...»⁷⁵։ Վերաբնակվելով այստեղ, Հովսեփ Գեղամեցին վերանվանվում է Հովսեփ Արցախեցի և զբաղվում եկեղեցական ու կրոնական բարեկարգումներով, որոնց մասին և թողնում է այդ հիշատակարանը։ Ահա ամբողջապես հայ հեղինակի հայերեն մի գործ, որը մեջ է բերված ի շարս մյուս նյութերի, և այդ «Արցախեցու» վրա հիմնվելով, ոմանք նաև այս գործն են համարում աղվանական, այդ հասկացողության ոչ հայ առումով։

Հայոց Արևելից կողմանց գրականության և դպրության կապակցությամբ, ինչպես Մովսես Կաղանկատվացու մոտ, այնպես էլ հայ մատենագրության մեջ պահպանված հաջորդ ժամանակների փաստերից ուշագրավ են 7—8-րդ դարերի հեղինակ Ստեփանոս Սյունեցու անվան հետ առնչվողները։

Հայ մատենագրության և մշակույթի այդ խոշոր գործիչը մանավանդ, որ պաշտոնավարում էր Սյունիքում, չէր կարող սերտ կապերի մեջ չլինել Աղվանից աշխարհի գրական հասարակության հետ։ Դրա փայլուն ապացույցներից մեկն է, ահա նաև մեր Մատենադարանի № 2042 ձեռագրում պահպանվող մի թուղթը՝ հետևյալ խորագրով և սկզբնատողով. «Երանելոյն Քերթոյի Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի բան պատասխանոյ առ վարդապետսն Աղուանից.— Սկիզբն և հիմն ամենայն պահոց՝ զՈւրբաթ և զՉորեքշաբթ գտաք...»։

Հասկանալի է, որ նման թղթակցությունները պիտի որ բավականին շատ լինեին, մանավանդ, որ «Պատմութիւն Աղուանից» երկը ցույց է տալիս, թե Ստեփանոս Սյունեցին այնքան սիրված հեղինակ է եղել Աղվանից կողմերի համար, որ այնտեղ տարածված է եղել նրա եղեռնական մահվան հետ կապված մի սրտառուլ զրույց։ Վերջինիս համաձայն այդ եղեռնագործության պատճառով է Ստեփանոս Սյունեցու սպանության վայրը կոչվել «Վայոց Չոր»։ Ահա այդ հատվածը.

«Իսկ միայնակեաց ոմն՝ Նոյ անուն, տեսանէր ի տեսեան, թէ Ստեփաննոս զգոզն արեամբ լի ունէր առաջի Փրկչին և ասէր. «Տե՛ս, Տէր, զայս, զի քո են դատաստանք արդար»։ Եւ ազդեալ ի գաւառն զգալ բարկութեանն՝ ըողոթէ կալ յաղօթս. և ի վերուստ խաւար անտեսանելի կալաւ զՄոզանն սահման, և զաւուրս քառասուն շարժեցաւ վայրն և խորասույզ եղեալ ընկղմեցան կենդանոյն հոգիք իբրև տասն հազար։ Վասն այնորիկ Վայոյ Չոր անուանեցաւ»⁷⁶։

Այս զրույցի հյուսողը կամ գրի առնողը չէր կարող չհիշել նաև Ստեփանոս Սյունեցուն որպես գրագետի։ Եվ հիրավի, համապատասխան գլուխը առաջին հերթին այդ մասին է խոսում. «Յաղագս Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի երթալն ի Հոռոմս և բերիլ զգրեանս, որ յարևելս ոչ գոյին, և վախճան նորին և պատիժք, որ հասին յԱստուծոյ»⁷⁷։

«Պատմութիւն Աղուանիցը» նույնիսկ մի ուշագրավ վերապատում ունի զբերված հետևյալ խորագրի տակ. «Ի գրեկոյն Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի գտաւ այս պատմութիւն սակս աւերման Արևն քաղաքի և շինելն Հոռովայ»⁷⁸։

Ահա այս հեղինակի մոտ է, որ հանդիպում ենք նաև այն արժեքավոր վկայությանը, որ վերաբերում է Հայոց աշխարհի լեզուներին, այդ թվում նաև Սյունիքի և Արցախի, որպես հայկական բարբառների։

Բայց Ստեփանոս Սյունեցին միայն թղթերի ու զրույց բերված գրքերի շնորհիվ չէր, որ ծանոթ էր Աղվանքին։ Հայկական քնարերգության, երաժշտության, քերականության, մեկնողական գրականության և այլ բնագավառների խոշոր գործիչը որքան Սյունիքին ու Հայաստանին էր պատկանում իր ամբողջությամբ, նույնքան էլ՝ հայկական Աղվանքին։

76 Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1912, էջ 365—366։ Այդ զրույցը՝ համարյա նույնությամբ, տե՛ս Կիրակոս Գանձակեկեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 72—74։

77 Անդ, էջ 364։

78 Անդ, էջ 370։ Սույն հատվածը հանդիպում է նաև առանձին, օրինակ, № 4284 ձեռագրի 48ր-ում՝ «Սակս աւերմանն Իլիոնի և շինելոյն Հոռոմա» խորագրով՝ առանց հեղինակի անվան։ Կան մասնակի տարբերություններ։

Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմութիւն Աղուանից» երկը և՛ իր, և՛ իր հաջորդի՝ Մովսես Գասխուրանեցու, և թերևս նաև ուրիշների շարահարմամբ, ինչպես նաև նրանց ընդգրկած մյուս բոլոր նյութերը Աղվանից աշխարհի այն դարերի հայ գրականության և առհասարակ արևելահայ գրականության հարազատ արդյունքն են: Նրանց լեզուն՝ նրանց հեղինակների լեզուն է, Աղվանից երկրի դպրության, պետության, եկեղեցու և բնակչության մայրենի լեզուն: Անշուշտ, այն ժամանակ էլ բուն Աղվանքում կային և պիտի լինեին նաև այլալեզու ցեղեր, ցեղախմբեր, տոհմեր ու ընտանիքներ, բնակչության առանձին զանգվածներ, որոնք գուցե և շին գործածել ու շին հասկացել հայերենը, սակայն դա առանձին խնդիր է, որը կապ չունի երկրի ընդհանուր լեզվի ու դպրության այն սահմանների հետ, որոնք հանդիսանում են մեր քննության առարկան:

«Պատմութիւն Աղուանից» երկի լեզուն միաժամանակ այն ազդյունների լեզուն է, որոնցից այնքան առատորեն օգտվել են նրա հեղինակներն ու նրանց լրացնողները: Այստեղ նկատի ունենք Ազաթանգեղոսին, Փավստոս Բուզանդին, Մովսես Խորենացուն, Սղիշին, Ղազար Փարպեցուն և այն տասնյակ այլ հայ մատենագիրներին, որոնց նյութերով այնպես ուղղված է այդ երկը: Ինքը, հեղինակն էլ այդպիսի քաղաքական եղանակը համարում է քաջալերելի արվեստ. «Որքան պայծառ է երկինք աստեղօք և երկիրս բուսով, այնպէս է և ջանք աշխարհագիր պատմողի՝ յայլոց նիւթոց պարագարդի»⁷⁹, — գրում է հեղինակը:

Եվ երբ այսպիսի ծրարքով աշխատող հեղինակը «յայլոց նիւթոց» իր գործը զեղազարդելու ժամանակ օգտվում է միայն հայ գրողներից, դա նշանակում է, որ նա միայն այդ գրականության մշակներից մեկն է, ուստի և իր երկը՝ այդ գրականության մասն է:

Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմութիւն Աղուանից»-ը, ըստ էության, ոչ թե մեկ կամ երկու, նույնիսկ երեք հեղինակ-

ների ստեղծագործություն է, այլ մի գանձարան, բաղմապիսի հեղինակներից առնված քաղվածքների ու գրագրությունների մի իսկական «Գիրք թղթոց»՝ ուղղված Աղվանքի պատմությունն ստեղծելու նպատակին: Այն, միաժամանակ, յուրահատուկ «քրթուկ» է, տոհմամատչան, այդ բառի լայն առումով, ուր աստիճանաբար մուծվել են երկրի կյանքի հետ այս կամ այն կերպ առնչվող նյութեր ու թղթեր, որոնք, սակայն, հաճախ ուղղակիորեն շին առնչվել մյուս նյութերի և երկի ամբողջական այն նպատակի հետ, որին հետամուտ է եղել նրա հիմնադիրը՝ Մովսես Կաղանկատվացին: Այն ստեղծվել և հարըստացվել է ոչ միայն 7-րդ և 10-րդ դարերում, այլ ամբողջ 7—10-րդ դարերի ընթացքում. միայն թե ոչ հետևողականորեն: Եվ բոլոր սերունդները, որ մաս են բերել այդ գործին, եղել են հայեր: Նրանք բոլորը, ինչպես և ուրիշները այդ երկի վրա նայել են որպես ազգային սրբազան մատչանի և կրոնա-պատմական վեճերի ժամանակ ա՛յդ գիրքը որոնել ու նրա՛ վրա հենվել: Այստեղից էլ հասկանալի է, թե ինչո՛ւ նրա մեջ կան և պիտի լինեին զանազան հակասություններ: Դրանք մեխանիկական բնույթ ունենալուց բացի, նաև քաղաքական տարբեր հայացքների արդյունք են:

Ինչպես երևում է, 10-րդ դարից հետո «Պատմութիւն Աղուանից» երկի վրա տարվող հետագա շարահյուսումների գործը մատնվել է անուշադրության: Այս առումով ուշագրավ է Մխիթար Գոշի մի նամակը Գրիգոր Տղային, ուր նա նշում է, թե ինքը, ցանկանալով վերականգնել Աղվանից աշխարհի պատմությունը գրելու հին ավանդությունը, որոշ աշխատանք է կատարել: Նա միաժամանակ հորդորում է Հայոց կաթողիկոսին՝ անձամբ հոգալ այդ կարևոր գործը:

«Գրեալ էաք և սակաւ ժամանակագրութիւն ընդ Դատաստանի զրոցս ի մերն արինակ... յատուկ և այդ կացցէ գիրք: Սկիզբն արարաք ի կատարածէ Պատմութեանն Աղուանից՝ զշար հայրապետացն... որքան լուար և տեսաք: Զի և այդ այժմ ի մերս շիշա յազգէ, զի թէպէտ ունէաք սովորութիւն գրել զժամանակս իւրաքանչիւր զկնի եկեալքն ի միասին յարմա-

⁷⁹ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1912, էջ 119:

րելով՝ առնչին լիով պատմութիւն: Բայց, զի ծովացեալ թողաք, հասաւ և ժամանակաց կարգ, զոր թէպէտ այժմ կամ Ձեզ իցէ և զայս ևս Դուք ևս գրել փութայք, զոր ինչ յաւուրս Ձերոյ հայրապետութեան պատահեաց, զի մերձ եք յամենեսեանդ զիտել անթերի, քանզի Ձեր է զպատշաճն զամենայն ընուլ իշխանութիւն, թողութիւն արասցես ներելով և յանդուզն մերոյդ համարձակութիւն»⁸⁰:

Մխիթար Գոշի նշված ժամանակագրութիւնը պահպանվել է և հրատարակվել. այդտեղ էլ նա մտաւորապես նույնն է հիշեցնում. ասելով, որ ինքը շարագրել է դա «զկնի գրեցելումն պատմութեանն Մովսեսի Դասխուրանցոյն, որ զրովանգակ պատմէ զտանս Աղուանից... զի յայն ժամանակէ մինչև ցայժմ ոչ որ գրեաց»⁸¹:

Այս վկայութիւններն օգնում են մի շարք կարևոր եզրակացութիւնների հանգել՝ ինչպես «Պատմութիւն Աղուանից» երկի ստեղծման եղանակի, այնպես էլ նրա ազգային պատկանելիութեան մասին: Մխիթար Գոշը աղվանից ազգի տակ հասկանում է ոչ այլ ինչ, քան հայոց ազգ («մերս... յազգէ») և առաջարկում, որ Գրիգոր Տղան ևս օգտակար լինի մեր ազգի պատմութեան այդ բնագավառին: Եվ դա՝ ոչ միայն նրա, այլև շատ ուրիշների վկայութեամբ: Մենք նման փաստեր տեսանք վերևում (օրինակ, Հովհաննէս Դրասխանակերտցու մոտ), այստեղ Մխիթար Գոշի նշված տողերի կապակցութեամբ տեղին է հիշել Գրիգոր Տղայի կարծիքը.

«Պահանջի ի մէնջ... — գրում է նա, — հոգալ և քննել զբովանդակ Հայոց լրումն՝ իբրև զանդամոց և զընդձեռամբ անկելոց, հոգալ և զտունն Աղուանից և զվերատեսուչն նորա իբրև զազգականակից և զաշտիճանակից և զեղբայր... և ի վտանգաւորութիւն օգնել և կանգնել»⁸²:

Ութերորդ դարի աղվանական հայ մատենագրութեան

⁸⁰ Հ. Ոսկյան, Մատենագրական քննութիւններ, Վիննա, 1926, էջ 180—181:

⁸¹ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 384:

⁸² «Արարատ», 1893, էջ 240:

պատկերը ճիշտ չի կարող լինել, եթէ հաշվի չառնենք նաև Պարտավի հանրահայտ կանոնները: Այդ գործը պատկանում է այն ստեղծագործութիւնների թվին, որոնք կյանքի էին կոչվում և՛ հայ, և՛ աղվան եկեղեցու ու նրանց ենթակա բնակչութեան համար՝ նրանց ներկայացուցիչների համատեղ ջանքերով և փոխըմբռնմամբ:

Պատմական սկզբնաղբյուրները միահամուռ հավաստում են հետևյալ իրողութիւնը: 768 թվականին հայոց Սիոն կաթողիկոսը, կամենալով մշակել եկեղեցական նոր կանոններ, բազմաթիւ անբարենպաստ պայմանների պատճառով, համապատասխան ժողովը զումարեց ոչ թէ Գլխում, այլ Պարտավում, այսինքն՝ Աղվանից աշխարհում: Հրավիրված ոչ բոլոր գավառների ներկայացուցիչներին հաջողից մասնակցել այդ ժողովին, որոնք, սակայն, իրենց համաձայնութիւնը ներկայացրին զրավոր եղանակով: Այդուամենայնիվ, Պարտավում հավաքվել էր հայ և տեղի գործիչների մի պատկառելի թիվ, որի մասին բավարար տվյալներ կան հենց Պարտավում հաստատված կանոնների նախաբանում: Մ. Օրմանյանը, խոսելով այդ մասին, ընդգծում է հատկապես ժողովին մասնակցած այդ երկու խոշոր կողմերի՝ հայ և աղվան եկեղեցիների առկայութիւնը. «Հայոց կողմեն Սիոն կաթողիկոս, Գեորգ Ոստանի, Սաղովկ Սյունյաց և Եսայի Գողթան եպիսկոպոսներ, Սահակ Բագրատունի պատրիկ... Իսկ Աղվանից կողմեն, Գավիթ կաթողիկոս և Վարազդուրդակ Վաչագանյան, Վարդան Սատոնյան և Տիրիկ Քարոնյան նախարարներ»⁸³:

Պարտավում բնորոշված այդ կանոնների նախաբանում, այդ առումով ուշագրավ են Սիոն կաթողիկոսի հետևյալ տողերը՝ ուղղված Աղվանից Գավիթ կաթողիկոսին. «Այդը (իմա՛ Պարտավում) աջողեաց ուղղիչն խորհրդոց հոգին սուրբ զկատարումն մերոյ աստուածահաճոյ խորհրդոյ ձերով համախոհ բնդ մեզ միաբանութեամբ, ով աստուածապատիւ սրբութեամբ և պայծառացեալ ի Քրիստոս առաքինազարդ ուղղափառ վար-

⁸³ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Ա, Պետրոս, 1959, էջ 882:

դասակարգմանը յառաքելականոց վերամբարձեալ յաստիճան տէր Դաւիթ կաթողիկոս Աղուանից, զուր և որ ընդ ձեզդ էին աստուածապահ տեարք աշխարհիդ ձերոյ, Վարազ Քուրդակ Վաչագանեան, Վարդան Սատոյեան, Տիրակ Քարոյեան այլովք ազատովք ձերովք...

Եւ արդ, կարգեցար միաբանութեամբ զայս զնել սահման բարեկարգութեան առաջնորդաց եկեղեցւոյ և ժողովրդոց նոցին»⁸⁴:

Այս ամենից հստակ ու մեկին երևում է, որ Պարտավի կամ Սիրոն հայոց կաթողիկոսի անունով հայտնի կանոնները ոչ միայն մշակված էին Հայաստանի և Աղվանից աշխարհի ներկայացուցիչների կողմից՝ Աղվանքում, այլև ընդունված էին ի կիրառություն և՛ հայոց, և՛ աղվանական եկեղեցիների համար:

Մեզ այստեղ, բնականաբար, ամենից առաջ, հետաքրքրում է ոչ թե այդ կանոնների իրավաբանական կողմը, այլ երևույթը՝ կապված հայ և աղվան եկեղեցիների փոխհարաբերության, միասնականության, ինչպես նաև ընդհանուր լեզվի ու դպրության հետ: Այդ կանոնները, որպես մատենագիտական միավոր, որքան Հայաստանին են, նույնքան էլ՝ Աղվանքին: Ուստի նույնը պիտի ասել նաև այդ կանոնների լեզվի մասին, որը նորից հայերենն է: Ավելին, այդ կանոններում նկատի առնված արդեն վաղուց գոյություն ունեցող գրականությունն էլ հայկական է: Այսպես՝ կանոնների վերջում հրահանգ կա նաև Աստվածաշնչի ընդունելի և արտաքին գրքերի մասին, որը հիմք ունի հայերեն թարգմանությունը:

«Եղիցի ձեզ ամենեցուն եկեղեցականաց և աշխարհականաց պաշտել ի գիրք սուրբք ի հին և ի նոր կտակարանաց. Մովսէսի գիրք՝ Մննդոցն, Ելիցն և Ղևտականն, Թիւք, Երկրորդ արէնք, Յեսու նաւեայ, Դատաւորացն, և Հոռութայն, Քազաւորութեանցն. Դ. Մնացորդացն գրոց աւուրք, և Բ Եղբի

⁸⁴ «Կանոնք Պարտաւի ազգային ժողովի», աշխ. Ա. Ղևտճյան, Վաղարշապատ, 1905, էջ 12—13:

բանք. Գիրք Յորայ, Սաղմոսացն գիրք մի. Սողոմոնի Գ գիրք: Բ — տասան (իմա՛ Երկոտասան) մարգարէքն, Եսայի, Երեմիա, Եզեկիէլ, Դանիէլ: Եւ արտաքուստ պատգամաւորեսցի առ ի ուսուցանել զձեր մանկունս զուսումնաբարզումսն Սիրաքայ իմաստութիւնն»⁸⁵:

Հիմք կա պնդելու, որ Աղվանից եկեղեցու համար էլ այդ օրերին, անշուշտ, նաև դրանից առաջ (չհաշված առանձին դեպքերը), հանձնարարված են եղել նախորդ ժամանակներում ընդունված կանոնները: Այսպես լուրջ լրացուցիչ կանոններով չէր կարող առաջնորդվել Աղվանից եկեղեցին: Այդ մասին վկայություն կա նաև սույն կանոնների նախաբանում, ուր Սիրոն կաթողիկոսն ասում է. «Կոչեցի զեպիսկոպոսակիցս իմ ի հոգեկան հարկիս այսորիկ, խորհուրդ տնտեսել մեզ սպասատրաց բանին, զոր ընկալաք յանձն հովուել զժողովուրդ տեառն, հաստատել զաւանդեալ արիւնադուրիւն սուրբ հարցն, իսկ գրեթէ լնու բարեպաշտութեամբ՝ ի սոյն կանոն միաբանեալ»⁸⁶: Ուստի պիտի ընդունել, որ Պարտավի ժողովը ոչ միայն մշակեց ու հաստատեց նոր կանոններ, այլև վերանայեց ու վերահաստատեց նախկին բոլոր ընդունված կանոնները: Այս իրողությունը վկայված է նաև նույն նախաբանի երկրորդ մասում: «Բ սոյն միաբանական ժողով ամ յամէ հետևյալ տողերում: «Բ սոյն միաբանական ժողով ամ յամէ մեզ արժան է հասանել, քննել և տեսանել զկարգս եկեղեցւոյ, զոր կանոնեցին սուրբ հարցն, թէ որպէս ունիցին առաջնորդք կամ ժողովուրդք եկեղեցւոյ»: Ահա դրա համար էլ, ասում է Սիրոն կաթողիկոսը, հավաքվել ենք այժմ «հաստատել զաւանդեալ արիւնադուրիւն սուրբ հարցն, իսկ զթերին լնու»⁸⁷:

⁸⁵ Անդ, էջ 25:

⁸⁶ Անդ, էջ 11:

⁸⁷ Անդ: Այս հարցի առնչությամբ առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում հետևյալ փաստը: Աղվանից Միքայիլ կաթողիկոսը, զժգոհելով Քալիւն վրաց կաթողիկոսից, գրում է. «Զի՛ իշխեցեր լուծանել զկանոնալսն ի սուրբ առաքելոցն աշակերտաց, որք յԱնտիոք ժողովեալ... սահմանեցին տառս կանոնականս... և սրբոյն Աթանասի կանոնական հրաման... և երանելոյն Բարսղի Արդ մեք ուղղափառութեան ժողովքս և զքեզ նըովեցար ընդ ամենայն հերձուածողս» (Մ. կաղանկատվագի, Պատմութիւն Աղուանից, 1912,

Ահա այս հիման վրա կարող ենք պնդել, որ Աղվանից աշխարհի մատենագրության պատկերն ամբողջացնելու նպատակով պետք է անպայման հաշվի առնել նաև, այսպես կոչված, «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուն: Իսկ դա մեզ նորից է տանում դեպի պատմական այն իրողությունը, թե Աղվանից աշխարհն իր սեփական հայկական գրականությունն ունենալուց բացի, գտնվել է համահայկական մատենագրության սահմանների մեջ: Եվ միանգամայն հասկանալի է, թե ինչու Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմութիւն Աղուանից» երկը հայկական լինելուց զատ, նաև հայկական մատենագրության յուրատեսակ քաղածո հավաքածուն է:

Այսպիսին են փաստերը. համառ, հարուստ և տրամաբանական: Ուստի նրանց առջև է, որ պիտի ասպարեզից դուրս մղվեն այն բոլոր մտացածին ու բռնազբոսիկ դատողությունները, որ շարունակում են գոյատևել և ծավալվել աղվանագրության բնագաղառում:

էջ 360): Այդտեղ մեջ է բերված նաև Աթանասի կանոնի համապատասխան զարծվածքը, ուր աղգահանների միջև կայացած ամուսնությունը համարվում է ոչ թե ամուսնություն, «այլ պոռնկութիւն» (անդ): Հիրավի, Աթանասի ԺԼ և ԺԸ կանոնների հայերեն թարգմանության մեջ այդպիսի ամուսնությունը որակված է բառացիորեն այդպես. «այլ պոռնկութիւն կամ պոռնկութիւն է» («Կանոնագիրք Հայոց», աշխ. Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1964, էջ 297--298):

Ուշագրավ է նաև հետևյալ վկայությունը. «Ունայր արքայ եմուտ յաշխարհն Աղուանից, ուսոյց, կատարեաց զնոսա առաքելական կանոնօք» (Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Քիֆլիս, 1912, էջ 27): Պակաս ուշագրավ չէ հեղինակի՝ Աղվանից աշխարհի (իմա՝ բուն Աղվանքի) մասին գործածած «զնոսա» բառը:

ԳՐՎԱՔԻ ՉՈՐՐՈՐԳ. 9—10-ՐԳ ԳԱՐԵՐ

Իննից-տասներորդ դարերում Արևելից աշխարհի գրականությունը մտնում է զարգացման մի նոր փուլ: Դա պայմանավորված էր մի կողմից արաբական բռնապետությունից ազատագրվելու, իսկ մյուս կողմից՝ երկրի թագավորական իշխանությունը նրա իսկական տերերի՝ հայերի ձեռքն անցնելու պատմական մեծ իրադարձությամբ: Այս նոր շրջանի ինչպես քաղաքական, այնպես էլ գրական կյանքի պատմությունը սերտորեն կապված է Համամ Բադրատունու կամ Արևելցու անվան հետ:

Սխալ կլիներ կարծել, թե ամեն ինչ սկսվեց Համամի գործունեությամբ: Այս շրջանն էլ ունեցավ իր աստիճանական զարգացման առանձին զրվագները, որոնց մասին, սակայն, բավարար տեղեկություններ չունենք: Եղածներից հատուկ ուշադրություն է գրավում Ծասյի Աբու Մուսեի անվան հետ կապված մի նամակ-պատասխանը՝ ուղղված արաբական արյունարբու սատիկան Բուղային, երբ վերջինս նրանից պահանջում էր իջնել հայրենի Քթիշի լեռներից և իր հայկական զորագնդով հանձնվել: Բուղան իր հայ ուղեկիցների ձեռքով պատշաճ նամակ ուղարկեց նրան, իսկ Ծասյի զորավարը տվեց մի հանգուզն և ազատությամբ շնչող պատասխան, որը բարբախտաբար պահպանված է Քովմա Արծրունու պատմության մեջ: Ռազմադաշտում, թշնամու դեմ-հանդիման զրված այդ բո-

ցաշունչ նամակը տեղ-տեղ, ներքին ոգևորվածությամբ, վեր է ածված ազատ բանաստեղծության, հանդիսանալով այն ժամանակներից մեկ հասած գրականության ամենաուշագրավ նմուշներից մեկը: Ահա մի-երկու հատված այդ պատասխան-նամակից.

«Օրէն է աշխարհակալաց արքունի խնամակալութեամբ գնալ ընդ աշխարհ իբրև առ հնազանդս և զնեղութիւնս տառապելոց բառնալ և ի դիր հանել իբրև զխնամարկուս, և ոչ աւազակարար ակերել, և սրով և գերութեամբ յակեր դարձուցանել... Եւ արդ յայտնի լիցի, զի որչափ բաւէ զօրութիւն իմ և իցեմ կենդանի՝ կացից ընդդէմ զօրութեամբ և ուժով տեառն Աստուծոյ, և ոչ տեսից զքեզ սիրով խաղաղութեան. այլ տեսից զքեզ զինու և աղեղամբ և սրով, քաջ արամբք և ընտիր երիվարօք. և քեզ եթէ հաճոյ թուիցի ապրեցուցանել զքեզ և զզօրս քո՝ արի ե՛լ աստի և գնա ի սահմանաց իմոց... Արդ վճարեալ է յիմմէ կողմանէ շատախօսութիւն ընդ քեզ. ի ձեռս քո է խաղաղութիւն և խռովութիւն: Եթէ, որպէս ասացի, ի բաց գնաս յինէն՝ խաղաղութիւն է, և թէ ոչ՝ պատերազմ և կոխ և ճակատամարտ:

Եւ դու՝ նպատակ, և աղեղն իմ՝ խոցոտիչ.
Դու՝ ախոյեան, և մանկունք իմ՝ յաղթանակ.
Դու՝ ոսոխ, և զօրք իմ՝ դատապարտիչք.
Քո՝ պատերազմ, և մեր՝ յաղթութիւն.
Քո՝ մարմին, և իմ՝ նիզակ,
Քո՝ պարանոց, և իմ՝ սուսեր...»¹:

Այստեղ մենք Գրիգոր Նարեկացուց շուրջ մեկուկես դար առաջ նկատում ենք բանաստեղծական այնպիսի շունչ ու առկայծումներ, որոնց իսկական մարմնավորողը Նարեկացին հանդիսացավ: Դա ցույց է տալիս ժամանակի գրականության որոշակի մակարդակ՝ Աղվանից աշխարհում: Այս առումով ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ Բուդայի բանկում գտնվող հայ իշխաններից մեկը՝ երիտասարդ Մուշեղ Բագրատունին

¹ Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, ՄՊԲ, 1887, էջ 178—179:

(Սմբատ Սպարապետի որդին), այդ բանակցություններից շատ շանցած, սկսված ահեղ ճակատամարտերից մեկի ժամանակ, լեռնային մի բարձունքի վրա նստած, դիտում էր ճակատամարտը և նկարագրում այն բանաստեղծությամբ.

Անդրազել ահան սրտի նայեցող անձն իմ,
Ի միւսանգամ դալուստն...»²:

Դժբախտաբար լուկ այս բնկորն է պահպանվել այդ ուշագրավ բանաստեղծությունից: Անհավանական չէ, որ Եսայի Աբու Մուսեին՝ Բուդայի անունից առաքված թուղթը գրված լիներ հենց այս բանաստեղծ Մուշեղի ձեռքով, որին էլ ոչ պակաս բանաստեղծությամբ պատասխանել է քաջ զորավարը: Ժամանակի Աղվանից աշխարհի իսկական գրականությունն ու մատենագրությունը, սակայն, ինչպես նշեցինք, կապված է Համամ Բագրատունու անվան հետ: Նա մի եզակի դեմք է՝ կանգնած արաբական բռնապետության վերջալույսի և Կովկասյան ժողովուրդների ազատագրության արշալույսի սահմանագծին, արժանի հատուկ մենագրության: Բայց մենք փորձենք ծանոթանալ նրա հետ ընդհանուր գծերով:

Համամ Բագրատունու մասին սկզբնաղբյուրներում պահպանված են բավականին շատ տեղեկություններ, որոնք, սակայն, կցկտուր են և մի ամբողջական տեսք չունեն: Սկզբում հայ բանասերները, նկատի առնելով եղած նյութերի միջից երևացող Համամ Արևելցու գործունեության և հետաքրքրությունների բազմազանությունը, ենթադրեցին, թե եղել է ոչ թե մի, այլ երկու համանուն հեղինակ, երկուսն էլ ապրած նույն ժամանակամիջոցում: Անվանի բանասեր Կ. Կոստանյանցը ձեռնամուխ եղավ համապատասխան փաստերի և մեկնաբանությունների հանգամանալից հետազոտությանը և փաստարկեց, որ եղել է մի Համամ Արևելցի, որը 9-րդ դարի երկրորդ կեսերին Աղվանից երկրի թագավորն էր և միաժամանակ զբաղվում էր գրական աշխատանքներով: Հետագայում այդ Համամ Արևելցին հրաժարվում է գահից, դառնում հոգևորական, վերանվանվում Հովհաննես և նվիրվում՝ մատենագրու-

² Անդ, էջ 182: Տաղի մասին՝ «Եւ տուն ի յութերորդ վանդէ»:

թյան բնագավառին, թողնելով բավականին հարուստ ժառանգություն³:

Չնայած հետագայում բանասիրության մեջ այդ կարծիքն արժանացավ ընդունելության, սակայն գտնվեցին մասնագետներ, որոնք նորանոր, չպարզաբանված հարցերի կամ փաստերի հանդիպելով, մասամբ կասկածի տակ առան Կ. Կոստանյանցի կարծիքը: Հայկական միջնադարյան բնաբերգությունների բանի հարցերի բնությունն ժամանակ, մենք, անկախ սույն աշխատանքից, ստիպված եղանք ամենայն մանրամասնությամբ զբաղվել Համամ Բազրատունու հարցով: Մեզ համար ևս միանգամայն պարզ եղավ Կ. Կոստանյանցի հմտալից ուսումնասիրության մեջ փաստարկված կարծիքի ճշտությունը: Այն է, 9-րդ դարում եղել է մի Համամ Արևելյի գործիչ, որը և՛ Աղվանից թագավորն էր, և՛ հայ մատենագրության խոշոր ներկայացուցիչներից մեկը: Չկամենալով այստեղ մտնել բանասիրական մանրունքների մեջ, վերհիշենք մի երկու նմուշ այն հարցերից, որոնք առաջացան Կ. Կոստանյանցի գրքից և նրա մահից հետո, մնալով ցարդ անպատասխան:

Մեծանուն գիտնական Հ. Աճառյանը, ըստ էության, համաձայն լինելով Կ. Կոստանյանցի հետ, թվարկում է նրա եղբակացությունները և ասում. «Այս բոլորը շատ գեղեցիկ, բայց բախում է դժվարություն»⁴: Կնշանակի, եթե բացատրվեն այդ «դժվարությունները»՝ խնդիրը լուծված կհամարվի: Այդ հարցերից ամենակարևորը հետևյալն է: Հ. Աճառյանը հարց է տալիս, եթե Համամ Արևելյին իրոք հետո դարձել է հոգևորական և եթե իրոք նա կոչվել է նաև Հովհաննես, հապա ինչո՞ւ նրա «երկերը չեն հիշված Հովհաննես կրոնավորական անունով, այլ միայն Համամ»⁵: Պիտի նկատել, սակայն, որ կան նաև այդպիսի փաստեր, որոնցից մեկը հայտնի է եղել գեղևու շատ վաղ ժամանակներից, իսկ մյուսները երևան են գալիս

ձեռագրերից: Դրանցից առաջինը պահպանված է Մխիթար Այրիվանեցու մոտ. նա գրում է. «Համամ, որ և Յովհաննէս Բազրատունի, մեկնեաց զԱռական և եղ զվերջի գորդայան ի գլուխ Սաղմոսացն»⁶: Հաջորդ վկայությունը հանդիպում ենք 14-րդ դարի երկու ձեռագրում, ուր կարդում ենք. «[Հարց]— Ո՞վ է Համամն՝ Առական մեկնիչն: Պատասխան — Բազրատունեաց իմաստասէր արեղա Յոհաննէս անուն: Հարց — Զի՞նչ արարեալ: Պատասխան — Զվերջին գորդայքս նա է կարգել ի Սաղմոսին վերայ և զՔերականն մեկնեալ»⁷: Համամնան մի ուրիշ փաստ էլ կոտեսներ ստորև՝ Մ 5128 ձեռագրից:

Այսպիսով, Հ. Աճառյանի մատնանշած դժվարություններից մեկը հաղթահարված է: Հաղթահարվում են նաև մյուսները, որոնք անհամեմատ ավելի թույլ հիմքեր ունեն:

Միաժամանակ նշենք, որ այդ «դժվարություններ»-ից ելնելով, Հ. Աճառյանը փորձելով ստեղծել երկու Համամ Արևելյցի, բնկել է ազադակող հակասությունների մեջ: Այսպես, նա Համամ Արևելյցի—Հովհաննես ասելով հասկացել է Աղվանից թագավորին, իսկ Համամ Արևելյցի՝ մատենագրին, վերջինիս չգիտելով նաև որպես Հովհաննես անվամբ հայտնի անձնավորություն: Մինչ հենց նոր տեսանք, որ մատենագիրն էլ Հովհաննես է կոչվել («Բազրատունեաց իմաստասէր արեղա Յովհաննէս անուն»): Կան նաև այլ հակասություններ:

Մի ուրիշ փաստի վրա է ուշադրություն հրավիրել վերջերս ակադ. Աշ. Հովհաննիսյանը: Նա մեր Մատենադարանի Մ 5128 ձեռագրում (17-րդ դ.) հանդիպել է այսպիսի տողերի. «մեծ վարժապետն հայոց Համամ Յովհաննէս արժող թագաւորին Աշոտոյ Բազրատունոյ»: Այստեղից էլ նա եզրակացրել է, որ այդ Համամը չէր կարող Աղվանից իշխան Համամը լինել, որովհետև նա այդ ժամանակներին վարդապետ չէր⁸:

Պիտի նկատել, սակայն, որ նշված ձեռագրում առկա վկայության հեղինակը շփոթության մեջ է, որովհետև Աշոտ Բազ-

³ Կ. Կոստանյանց, Համամ Արևելյցի, Վարդաշապատ, 1896:

⁴ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Գ, Երևան, 1947, էջ 24:

⁵ Անդ:

⁶ Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 55:

⁷ Ձեռ. Մ 2152, թերթ 210ա:

⁸ Աշ. Հովհաննիսյան, Դավազներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Ա, Երևան, 1957, էջ 120—121:

բատունուն կարող էր օծել և օծել է ամենայն հայոց կաթողիկոս Գեորգ Բ Գառնեցին: Դա ամեն մի հոգևորականի շէր կարող հանձնվել: Որ իրոք դա այդպես էլ եղել է, կան մի շարք վկայություններ. օրինակ, Հովհաննես Գրասխանակերտցին գրում է. «Կոչեցա... հայրապետն Գէորգ...» և օծեց «զնա թագաւոր»⁹: Ստ. Օրբելյանը գրում է. «Կացուցանեն զԱշոտ Բագրատունի թագաւոր... զոր էօծ Տէր Գէորգ Հայոց կաթողիկոս...»¹⁰: 14—15-րդ դարերի մի գրիչ վկայում է. «Ի... հայրապետութեան տեսնոն Գէորգա կաթողիկոսին, որ օծեաց զԱշոտ թագաւոր Հայոց...»¹¹: Այդ կարծիքը կասկածի առարկա չի եղել նաև մասնագիտական գրականության մեջ: Ուստի միանգամայն պարզ է, որ № 5128 ձեռագրի վկայությունը շփոթություն արգելում է: Հնարավոր է կարծել, որ այդ օծմանը մասնակցել է Համամ Արևելից իշխանը, որը հետո դարձել է թագավոր, իսկ հետո՝ վարդապետ: Այս ավյալներից, իրոք, անզգուշության դեպքում, հնարավոր կլինեք այնպիսի ոչ ճիշտ ձևակերպման երևան գալը, որպիսին առկա է № 5128 ձեռագրում: Չմոռանանք նաև «վարժապետ»-ության պարագան:

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ դա ևս բանասիրական հիմք չէ՝ Կ. Կոստանյանցի կարծիքին հակադրվելու համար:

Մեզ հայտնի են նաև մի քանի բոլորովին անհիմն հայտարարություններ՝ խարսխված ոչ թե նոր փաստերի, այլ Հ. Աճառյանի մատնանշած «դժվարությունների» վրա, որոնց անդրադառնալու հարկ չի զգացվում:

Այժմ ամփոփ գծերով անդրադառնանք Կ. Կոստանյանցի փաստարկումներին, անելով որոշ լրացումներ, որոնք մի կողմից ցույց կտան, որ 9-րդ դարում ապրել է լուկ մեկ Համամ Արևելցի՝ և՛ թագավոր, և՛ մատենագիր, իսկ մյուս կողմից առիթ կհանդիսանան ծանոթանալու նրա կենսագրության մեղ հայտնի գլխավոր էջերին:

⁹ Հովհաննես Գրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Քիֆլիս, 1912, էջ 139:

¹⁰ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն Կահանդին Սիսական, Քիֆլիս, 1910, էջ 175:

¹¹ Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 81:

«Պատմութիւն Աղուանից» երկում Համամ Արևելցու մասին գրված է.

«Ապա բարեպաշտն Համամ՝ նոյնպէս զկործանեալ թագաւորութիւն տանն Աղուանից նորոգէր, որպէս Աշոտ Բագրատունի՝ զՀայոց թագաւորութիւն. այսք ի միում ժամանակի գործեցան: Եւ նոյն ինքն Համամ, սակս առ աստուած մեծապէս յանցանացն, որ վասն անոտի այսր կենացս զպարտ արեան եղբորն ժողովեաց յանձն իւր, մեծագոյն բարեգործութիւնս առ եկեղեցիս և առ ամենայն կարօտեալս և չբարոս առատազուարթ անսպառ կատարէր, որ և զմեծ հայրապետն Հայոց Գէորգ յանօրէն տաճկաց կապարանէն բազմաբաշխ զանձիւք տայր արձակել և յոգնամեծար զնա արարեալ՝ առողջ առ Հայաստանեայս առաքէր»¹²:

Այստեղից որոշակիորեն տեղականում ենք, որ Համամ Արևելցին է Աղվանից թագավորության վերականգնողը: Իմանում ենք նաև, որ նա ապրել ու գործել է նույն օրերին, երբ՝ Աշոտ Բագրատունին Հայաստանում: Հայոց Գեորգ կաթողիկոսին արաբական բռնությունից ազատելու գործում նրա բերած օգնությունն ավելի քան հաստատում է վերոհիշյալ երկու վկայությունների իսկությունը, մանավանդ, որ այդ մասին հավաստի վկայություն կա նաև Հովհաննես Գրասխանակերտցու մոտ¹³, ինչպես և այլ սկզբնաղբյուրներում:

¹² Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Քիֆլիս, 1912, էջ 383:

¹³ Վերջինս, պատմելով Գեորգ կաթողիկոսի արաբական զերության մասին, գրում է, թե հավաքեցինք փրկագին և «Կաղվազակի առաքեցաք ըստ հրամանի արքայի Սմբատայ առ մեծ իշխանն Արևելից Համամ: Վասնզի ոստիկանն (իմա՝ Ափշինը) ընդ այն ժամանակս հասեալ ի Փաշտակարան (իմա՝ Բալլական) քաղաք՝ ընդ իւր տանէր զմեծ կաթողիկոսն, յոր իրեկ ժամանեալ հասնեալով մերքս հասին առ նա: Իսկ նա յինքն հայցեալ զհայրապետն, և յառաքեալ զանձն առ չիւրմէն ևս յաւելեալ ի լրումս սակին՝ տայր տանիլ ոստիկանին: Եւ հաստոց պաշտպանութեամբ թեակոխեալ փափարմամբ իշխանն ի տեսանել զհայրապետն մեծ, և մարմնուոր պիտոյից բովանդակապէս քաականացեալ ի հեռուր օտարութեան և յարբանեկութեան պայմանի սպասուորեալ առաքլ զնա ի Հայս» (Հովհ. Գրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Քիֆլիս, 1912, էջ 170—171):

4. Կոստանյանցը վերոհիշյալ վկայությունից վերցնում է հատկապես այն տեղեկությունը, որ խոսվում է Համամ թագավորի անձնական հանցանքի մասին, որը նա չի մոռացել երբեք և միշտ մեծամեծ բարեբարություններով ու զղջանքով փորձել է փարատել: Խոսքը վերաբերում է հետևյալ հատվածին. «...Համամ, սակա... մեծապէս յանցանացն, որ... զպարտարեան եղբօրն ժողովեաց յանձն իւ...», այսինքն, Համամը, որ մտել էր իր եղբոր արյան մեղքի տակ:

Եվ հենց այս հանգամանքն էլ օգնել է Կ. Կոստանյանցին տեսնելու այն անբախտելի կապը, որով թագավոր Համամն ու մատենագիրը կապված են միմյանց, որպես մի անբաժանելի անձնավորություն: Դրա ցայտուն ապացույցը Համամ Արևելցու հանրահայտ Շարականն է, որը տեղ է գտել հայկական Շարակնոցներում, «Շարական Համամայ» խորագրով: Այդտեղ կարդում ենք.

Հայր երկնատր...

Աղաչեմ ըզքեզ,

Ներեա յանցանաց իմոց...

Արք անօրէնք կոշիցին զիս հաղորդիլ արեան մահու,

Գրնացի ըզճանապարհս ձախակողմեան,

Կատարեցի ըզշար խորհուրդ նոցա...

Հրամահաւ Իսմայէլէան բրոնատրին

Երագեցի հեղուլ զարին եղբօրն,

Աղաչեմ ըզքեզ,

Ներեա յանցանաց իմոց...

Եղբայրասպանության նույն ծանր հանցանքի ու նրանից անբաժան զղջումի մասին է խոսվում նաև այստեղ:

Համամ մատենագիրն ունի նաև մի ուրիշ ստեղծագործություն. «Մեկնութիւն Առակաց Սողոմոնի», որի մեջ գարծյալ իր արծազանքն է գտել այդ հանցանքն՝ իր հետ կապված զղջումով: Ավելին, այստեղ առկա են տողեր, որոնք փոքր ինչ տարբերությամբ գտնվում են նաև վերոհիշյալ Շարականում, որով կրկին ու կրկին նրանց հեղինակները նույնանում են, նույնանալով նաև Համամ թագավորի անձնավորության հետ: Որպես ապացույց բերենք միայն մի հատված մատնանշված

մեկնությունից. «Եթէ կոշիսցեն զքեզ և ասիցեն. Եկ ընդ մեզ, կցորդ լեր արեան... որոյ ծածկիլ չիք հնար որպէս Աբելին... խոտորեա ի շաւղաց նոցա... Երագեն ոտք նոցա հեղուլ զարին... Զայն որ առաւել խօսի, քան զՀաբելին, և զի՞նչ խօսի, եթէ ոչ զանպարտութիւն և զթողութեան մեղաց...»¹⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ Սողոմոնի Առակներում նշված մարդասպանության ընդհանուր գաղափարը («կցորդ լեր արեան», «հեղուլ զարին...») Համամ Արևելցու կողմից կոնկրետացված է բոլոր տեսակի սպանություններից միմիայն մեկի միջոցով, այն է, եղբայրասպանության՝ ի դեմս Աբելի և Կայնի զրույցի: Բայց դա էլ թույլ է թվացել հեղինակին, որովհետև դա դիցաբանական եղբայրասպանություն է, մինչև նա ավելի սոսկալին ու կոնկրետն է ուզում հիշեցնել. ուստի ասում է. «Զայն, որ առաւել խօսի, քան զՀաբելին»: Այստեղ էլ Համամը չի մոռանում զղջումի և մեղքերի թողության պարզան:

Ինչ վերաբերում է նման տողերի առկայությանը, ապա հիշենք Շարականից «Երագեցի հեղուլ զարին եղբօրն», իսկ Առակներից՝ «Երագին ոտք նոցա հեղուլ զարին», Շարականից՝ «Կոշիցին զիս հաղորդիլ արեան մահու», Առակներից՝ «Եթէ կոշիսցեն զքեզ... կցորդ լեր արեան», և այլն: Կարևորն այն է, որ այդ նմանությունները գալիս են նույն աղբյուրից— Սողոմոնի Առակներից, որն էլ իր հերթին է ապացուցում, որ գործ ունենք տվյալ տողերը տարբեր ձևով օգտագործող նույն հեղինակի հետ:

Կա մի ուրիշ զորեղ հանգամանք ևս, որ ապացուցում է Համամ թագավորի և Համամ մատենագրի նույնությունը: Դա նրանց երկուսի էլ բանաստեղծ լինելն է: Մենք դրանում արգեն համոզվեցինք Շարականի շնորհիվ: Բայց կարող են ասել, թե, այո, թագավորը նաև բանաստեղծ էր, մինչդեռ մատենագիրը՝ ոչ, ուստի և դրա հիման վրա նրանց անշատելու փորձ կատարել: Նման միտք առկա է հենց Հ. Աճառյանի մոտ: Բայց

14 Ձեռ. № 1151, Թերթ 2ա—2բ.

այստեղ էլ փաստերն ավելի զորեղ են, քան բոլոր այն ենթադրությունները, որ նպատակ ունեն Համամ Արևելցուն կիսել երկու անձնավորություն: Այս առումով կարևոր վկայություններ կան Համամ մատենագիր Արևելցու Քերականության մեկնության մեջ: Այդտեղ սակավ են այն պարբերությունները, որոնք շին շնշում բանաստեղծական ոգով, իսկ շատ տեղեր էլ շարադրված են որպես բանաստեղծություն, նույնիսկ ակրոստիքոսով: Ավելին, մի տեղ էլ Համամն ինքն է նշում, թե քերականական տվյալ միտքը պարզ դարձնելու նպատակով ինքը բանաստեղծություն է հորինելու մարդու մասին.

«Բայց արդ դառնամ միս ևս յենթանկեալ տեսակացս խաղաղացմունս և ղևս պատեհանս ի մաւտոյ պարզիկ իմն առնում՝ ըստ յիս առելոցս՝ Բերդելով բան ազդողականաց, ըստ որում, մարդս ասիմ»: Եվ նա գրում է իսկապես բանաստեղծություն՝ քերականական նպատակով¹⁵: Այս և նման այլ նմուշները կտեսնենք ստորև:

Ահա այս և այլ փաստերը ոչ մի հիմք չեն տալիս կասկածելու, թե Աղվանից թագավոր Համամ Արևելցի Բագրատունին նույն Համամ Արևելցի մատենագիրն է: Կոստանյանցը, եթե գտնում է, որ նա մատենագրություն է գրադվել թագից հրածարվելուց հետո, ապա կարելի է այդ մտքի հետ ևս համաձայնել, միայն թե հնարավոր համարելով, որ նա կարող էր այդ գործով գրադվել նաև թագավորության տարիներին, ինչպես, ասենք, Վաչագան Երրորդը, կամ հենց իր որդին՝ Ատրնբերսեհը և եղբայրը՝ Փիպեն:

Համամ Արևելցի Բագրատունու որպես Աղվանից հայազն թագավորի մասին, անկախ որոշ մանրամասների տարբեր մեկնաբանությունից, հայ մասնագիտական գրականության մեջ ևս բավականին շատ է խոսվել: Ըստ էություն դա կասկածից վեր մի իրողություն է: Ուստի նրան հանդիպում ենք նաև որոշ մասնագետների գրած աշխատություններում: Նկատելի

է, սակայն, որ նրանք բոլորովին չեն նշում նրա հայ լինելու և մանավանդ նրա մատենագիր լինելու պարագաները: Սովորական պայմաններում դա կարելի էր բացատրել անտեղյակ լինելու պատճառով: Սակայն Աղվանից աշխարհի բնիկ հայությունը հետևողականորեն անտեսելու այն սխալ սկզբունքը, որ արմատացած է որոշ մասնագետների մոտ, թույլ է տալիս ասելու, թե նրանք նույն եղանակով են վարվում նաև այս դեպքում:

Հիշենք մի երկու փաստ:

Ձ. Ի. Բունիատովի գրքույկում Համամ Արևելցին հիշվում է այսպես.

«Ատ-Տարարիի հեղինակության մեջ կան կարևոր վկայություններ թուրքերի գերի մասին՝ խալիֆաթի քաղաքական կյանքում և Աղբբեջանում. Աղբբեջանի տերիտորիայում— յազդիդների և սաջիդների քաղաքական կազմավորումների վերաբերյալ. առանձին գավառների կառավարիչների— Սահլ իբն Սունբատի, Իսա իբն Ստեփանոսի, Գրիգոր Համամի, Ատրբերսեհի և ուրիշների մասին»¹⁶:

Փաստերին անտեղյակ ընթերցողը այս պարբերությունից այնպիսի տպավորություն կարող է ստանալ, թե նշված անունների տերերը թուրքեր են, մինչ նրանք ոչ այլ ոք են, քան Սըմբատի որդի Սահլը (Սահակը), Ստեփաննոսի որդի Եսային, Համամ Արևելցին և ուրիշներ, բոլորն էլ հայ: Մենք կրեք էլ չէինք ընդգծի այս պարագան, եթե Համամ Արևելցին և նրա հաջորդներն էլ այնպիսի հայ թագավորներ լինեին, որոնք եղել են մայր հայրենիքից կտրված, օտար զահերի վրա (ինչպես Բյուզանդական), և ըստ ամենայնի, հայության հետ ընդհանուր ոչինչ չունեին: Այստեղ, սակայն, Համամն ու նրա հաջորդները ոչ այլ ոք են, քան իրենց երկրի՝ Աղվանքի համայնի ու բնիկ հայության հարազատ զավակները, հայ լեզվի և գրականության արժանահիշատակ ներկայացուցիչները:

¹⁵ Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи. Петроград, 1915, стр. 258—259.

¹⁶ З. Буннатов, Обзор источников по истории Азербайджана, Баку, 1964, стр. 10—11.

Աղվանից աշխարհի գրականության պատմության մեջ Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմութիւն Աղուանից» երկից հետո, հաջորդ խոշոր երևույթը Համամ Արևելցու ստեղծած մատենագրութունն է՝ լիարժեք, բազմակողմանի, հարուստ: Եթե այնտեղ գործ ունենք երկու և ավելի հեղինակների հետ, որոնց սեփական ձայնը խլացված էր տասնյակ մատենագիրներից առնված վկայությունների ու վավերագրերի համերգի մեջ, ապա այստեղ գործ ունենք անհամեմատ մեծ զիտելիքների ու ընդունակությունների տեր մի հեղինակի, իսկական մատենագրի հետ:

Համամ Արևելցու դրական ժառանգության մտավոր պատկերը, սկզբնաղբյուրների և նրա գործերի պահպանված ընդօրինակությունների համաձայն, հետևյալն է.

1. Եւրոպական Համամայ, Պահպանված է ձեռագիր տասնյակ Եւրոպականներում որպէս պարականոն շարական և հրատարակված է բազմաթիվ աղբյուրներում¹⁷:

2. Մեկնութիւն Քերականին—Գիտնիսիոս Քրակացու Քերականության հայ մեկնություններից մեկն է, որի լրիվ բնագիրը մեզ չի հասել: Այն ժամանակին օգտագործվել է Հովհաննես Երզնկացու քերականության մեջ ձոխ մեջբերումներով, որտեղից էլ արտածելով Ն. Աղոնցը կազմել է նրա պակասավոր, բայց «ամբողջական» բնագիրը¹⁸: Մեզ հայտնի է այդ աշխատության մի նորահայտ բեկորը ևս, որն առայժմ չի հրատարակված¹⁹:

3. Մեկնութիւն Առական Սողոմոնի—Պահպանվել է մեկ ընդօրինակությամբ, որը գտնվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում և որից ժամանակին օգտվել է Կ. Կոստանյանցը: Բնագիրը ցարդ՝ անտիպ:

4. Մեկնութիւն Սաղմոսաց — Հիշատակվում է լոկ սկզբը-նաղբյուրներում: Համարվում է կորած:

17 Սահակ Ամատունի, Հին և նոր պարականոն... շարականներ, Վաղարշապատ, 1911, էջ 163—164:

18 Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915, стр. 251—285.

19 Տե՛ս ստորև:

5. Մեկնութիւն Ամբիծի սաղմոսին — Կորած:

6. Մեկնութիւն Յորայ Ով է դա-ին, Անտիպ, ցարդ անհայտ: Ըստ Մեսրոպ Մազիստրոսի անտիպ ցուցակի, պահպանված է Վենետիկի № 611 ձեռագրում. «Համամ վարդապետի մեկնութիւն Ով է դա-ին Յորայ (լր)» (Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագրատուն, Մ. Մազիստրոսի նշված ցուցակ, էջ 1290—1292):

7. Պատմական մի երկ — Կորած:

8. Մեկնութիւն Գիտնիսիոսի Արիստոսի — Պահպանված է մեկ ընդօրինակությամբ, անտիպ²⁰:

20 Գտնվում է Փարիզի ազգային գրադարանում (№ 60): Զեռագիրը նախ նկարագրված է Մակլերի հայտնի ցուցակում, ապա Մեսրոպը վրդ. Մազիստրոսի անտիպ ցուցակում (§ 3333. էջ 1290). այս վերջինս ավելի ընդարձակ է, ըստ որի ձեռագիրը հանդիսանում է 15-րդ դարի ընդօրինակություն, բաղկացած է 34 թերթից, 14,5×9 սմ ծավալով: Մեկնության խորագիրն է. «Համամ վարդապետի բան լուծմանց բանից Գիտնիսի»: Վերջերս հատուկ խնդրանքով, մեծարգո բանասեր Զ. Պարպերյանի միջոցով, ստացանք այդ ձեռագրի լուսանկարը: Արձույթներից պարզվեց, որ այդ մեկնության մի այլ ընդօրինակություն էլ պահպանված է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 6362 ձեռագրում (թերթ 1ա—45ր)՝ ընդօրինակված 1182 թվականին: Չնայած այստեղ, Փարիզի նշված ձեռագրի համեմատությամբ, սկզբից պահպանում են մի քանի թերթեր, սակայն վերջից առկա է ընդարձակ շարունակություն: Իր ծավալով Մաշտոցյան Մատենադարանի օրինակը 3—4 անգամ ավելի մեծ է (վերջը պակաս): Պիտի նկատել, սակայն, որ այդ վերջին մասերում հանդիպում են մի քանի այնպիսի տվյալներ, որոնք կասկած են գցում գործի հեղինակային պատկանելիության հարցի վրա: Այսպես, օրինակ, 13ր թերթում կարդում ենք. «և է դիրս արարեալ քահանայիցն և առ մեզ ոչ է. զոր Խարեկ լիշէ. ի դիրս, սակ, քահանայիցն»: Ինչպես հայտնի է, Համամ Արևելցու մահվան և Գրիգոր Նարեկացու Մատենի (Նարեկ) երկուքի միջև ընկած է մի ամբողջ հարյուրամյակ, ուստի Համամը Նարեկի մասին չէր կարող խոսել: Այնուհետև, երևում է, որ Գիտնիսիոսի այդ մեկնության հեղինակը Կիլիկիայի հայ մտավորականներից է եղել և ոչ թե Աղվանքի: Դա զգացվում է, օրինակ, հետևյալ տողերից. «որպէս այժմ մեք վաներս. այլ է Գրադրկուն կրօնքն, այլ՝ Մլիհոյն» (թերթ 43ա): Կամ՝ «Որպէս այժմ տեսանեմք, որ ով վանք է շինել, նա՛ իր առանձին կրօնք. այս է սահման դրել. որպէս այլ սահման է Գրադրկուն, այլ Խորնին և Ակնեոյն, Խոյնպէս ֆուանկաց...» (նույն տեղում):

№ 6362 ձեռագրում սույն մեկնությանը հաջորդող մեկնության վերջում կարդում ենք «Զվահրամ գերարուն բանի սպասուր և զարարող լուծմանց...»

9. Կարգումն Գործղայից—Ուսումնասիրութեան կարուստ հարց, որով զեռուս ոչ ոք չի զբաղվել:

Ինչպես տեսնում ենք, ուղղմական և քաղաքական ակա- նավոր գործիչ Համամ Արևելցին իր այս ստեղծագործություն- ների միջից մեզ է նայում նաև որպես բանաստեղծ, երաժիշտ, պատմիչ, Աստվածաշնչի և աստվածաբանական գրականու- թյան մեկնիչ, քերական, մանկավարժ, եկեղեցական ժամեր- գության կանոնավորող: Այս ամենով նա Հայոց Արևելից աշ- խարհի առաջին դասական մատենագիրն է, նրա խոշոր լուսա- վորիչներից մեկը: Եվ երբ այդ բոլորին ավելացնում ենք արա- բական բնասպետութեան ձեռքից Աղվանքը (հետևապես նաև Անդրկովկասը) ազատագրելու գործում նրա ղեկը և Աղվանից խորտակված թագավորութեան վերականգման մեծ գործը, ապա ավելի բան ամբողջական է դառնում նրա եղակի կեր- պարանքը՝ առհասարակ:

Համամ Արևելցու մասին որպես բանաստեղծի՝ մենք մասնակի գաղափար արդեն կազմեցինք նրա Շարականի մա- սին խոսք եղած տեղում: Դա հայկական հին քնարերգութեան մի եզակի նմուշ է, իր տեսակի մեջ միակը՝ մեր ողջ շափածո խոսքի անդաստանում: Այն որքան հոգևոր, նույնքան էլ աշ- խարհիկ բնույթ ունի: Եթե մի կողմից այդտեղ խոսքն ուղղված է դեպի աստվածային վերացականությունը, ապա մյուս կող- մից այն գալիս է անհատի սրտի վշտամորմոք ու զղջանքով լեցուն խորքերից: Նրա մեջ մղկտում է ոչ թե առհասարակ մարդու մեղանշականությունը դիտակցող հեղինակի միջնա- դարյան վիշտը, այլ իրական, անձնական հանցանքի փոթոր- կող զգացմունքը: Այն՝ մարդկանց մղում է ոչ թե դեպի հրա-

և երջանիկ բարունիս Դէորգ... կամաւ սորին եղև գրութիւն սորա» (Թերթ 66բ):

Հարց է առաջանում, արդյո՞ք «լուծմանցս» ասելով գրիչը նկատի չի ունեցել նաև մեզ հետաքրքրող լուծմունքը: Այնուհետև, արդյո՞ք, Փարիզի ձեռագրի խորագրում կարգացված «Համամ»-ը (որը լուսանկարում չի երե- վում) «Վահրամ» չէ կամ նրա աղավաղմամբ չի ստեղծվել:

Այս հարցերը մնում են քննության կարուստ:

Ժարումը կյանքից, այլ դեպի սերը նրա նկատմամբ, մարդու նկատմամբ և հատկապես եղբոր: Դա մարմնական եղբոր գովքն է ու ավելի բարձր, քան Աստվածաշնչի համապատաս- խան դաղափարը՝ Կայնի և Աբելի զրույցում:

Հրամանաւ Իսմայէլեան բրնատրին
Նրազեցի հեղուլ զարին եղբորն...

Հառաչում է զղջացած ու զգայուն բանաստեղծը՝ եղբայ- րասպան բռնություններով հագեցված այն ժամանակներում արաբական արյունահեղ քաղաքականության օրերին և զրա- նով իսկ ատելություն սերմանում օտար տիրողների դեմ, եղ- բայրասիրական հորդոր կարգալույ յուրայիններին:

Դավթակ Քերթոզի Ողբից հետո Համամ Արևելցու Շա- րականը մեր հին քնարերգութեան հաջորդ աշխարհիկ ստեղ- ծագործությունն է:

Համամ Արևելցին որպես բանաստեղծ զգացվում է իր Քե- րականության համարյա ամեն մի պարբերության մեջ: Հմուտ ու շնորհալի հեղինակը այդտեղ իր ամբողջ կարողությունը գործի է դրել, որպեսզի, բանաստեղծական հնարանքների օգ- նությամբ, ավելի քան դյուրամարս ու հեշտ հիշելի դառնան քերականական օրենքները, վարժությունները: Այլ կերպ ա- սած, նա բանաստեղծությունն այստեղ ծառայեցրել է քերա- կանությանը, ուստի և անաղարտ բանաստեղծություններ ձևա- կան առումով այստեղ չկան: Սակայն, անկախ դրանից, այդ հաստվածները մեծ արժեք ունեն ոչ միայն հեղինակին, այլև իր ժամանակի ու միջավայրի շափածո խոսքի մասին գաղափար կազմելու առումով, մանավանդ, որ 9-րդ դարը խիստ աղքատ է բանաստեղծական արտադրանքով:

Ինչպես երևում է, Դավթակ Քերթոզի, Կոմիտասի, Ստե- փանոս Սյունեցու սիրած ակրոստիքոսային եղանակը շատ է սիրել նաև Համամ Արևելցին, ուստի նրա մոտ էլ առկա են հա- յոց այբուբենով հյուսված ուշագրավ նմուշներ: Եվ եթե Դավ- թակ Քերթոզի մոտ Ա—Ք-ի ձգտող շարքը լոկ ձևական է, ապա Համամ Արևելցու մոտ տառերը բառային իմաստ ունեն և այդ

պատճառով էլ, թե՛ ձևով և թե՛ բովանդակությամբ, նրանք ձուլված են ընդհանուր խոսքին: Այստեղ թեկուզև անհիմն ձևով խոսք անգամ չի կարող առաջանալ նրանց թարգմանված լինելու մասին, որովհետև դրանք չափված են հայոց այբուբենի վրա: Ահա մի օրինակ.

Ողբ-Բենն է բաղադանել ի դէպ,
Ազգ-Գիմն է սերաւորելով ազգս,
Մարդ-Գայն է սեռաւորել զ՛սասարկաց զձայն...²¹:

Ինչպես բնվող հարցի առումով, այնպես էլ առհասարակ, որպես անտիպ նորություն, հարկ ենք համարում մեջ բերել Համամ Արևելցու Քերականության մի նոր հատվածը՝ պահպանված Մաշտոցյան Մատենադարանի № 836 (թերթ 83աբ) և 2152 (թերթ 210) ձեռագրերում.

«Ճարգ—Համամ՝ վասն առաջի գրոյն:

Պատասխանի — Այր, գիր առաջին և թէ առ ի քեզ և թէ ուսիր, երեք ոտս և շորս անդին, որ լինի եթև: Այս է շափ ամենայն գրոյս հայոց: Կերպարան երեքանգիւնի և ձև՝ առ շեղեայս, թափանցս, խորանակս, անանցեայս, բովանդակս, բաականս, ուղղածինս շորեքանգիւնիս, կէտտո՛մենանս, զարձաւորձեալս, կրկնապատս, կողածես, զարձաւոս, շողակոշտս:

Հարց—Ձի՛նչ, որ՝

Առաջին տանն երեքստեղնեալք ձևովք հաւասարք միմեանց,
Բ—զգլուխն խոնարհեցուցեալ
և զբազուկն տարածեալ բնդ արեմոտսս,
Նւ Գիմն թագ ածեալ
զգլխովն և անփոփեալ,
Դայն զէմս եղեալ
և ի թիկանցն շառակեղեալ,
Ելն ի վեր զսպեալ
և զգլուխն բարձրացուցեալ,
Ջայն թագ ածեալ
և զոտն արձակեալ:
Նւ որ ի կարգին է²²:

21 Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915, стр. 256.

22 Ձեռ. № 836, թերթ 83ա-բ:

Դրանք, աշակերտական վարժությունների համար գրված լինելով հանդերձ, յուրովի մեր այբուբենի առաջին զովքն են, երևույթ, որին երեք դար հետո միայն պիտի անդրադառնար ներսես Շնորհալին: Հանդերն էլ պակաս նշանակալից երևույթ չեն:

Մի այլ չափածո հատվածում, որի մասին նշվեց վերևում, հեղինակը քերականական առումով մտտենալով խնդրին, ըստ էության, տվել է «մարդ» հասկացողության («...քերգելով բան ազդողականաց... մարդս ասիմ») դովքը, որը փաստորեն առաջինն է մեր քնարերգության մեջ:

Ահա մի քանի տող այդ հատվածից.

Պատկեր եմ պատկերի
Նւ նմանութիւն նմանոյն,
Կենդանի և բանաւոր
Նւ երկուց կոշմանց տէր...
Ջի վեհոս եմ հոգւով,
Նւ երկնախոհ՝ զետական,
Նւ նմանականն հրեշտակի...
Նւ քերգելով գրեալս՝
Ըստ իմոյ անձին անունս՝ զձեռս՝
Ջուզիցն հրաշ...
Նւ կենդանի ըստ անմահիցն վեհական...
Նւ մահկանացուն լուծաւոյ,
Նւ զասական՝ յետ աստուծոյ և հրեշտակաց —
Ն՛ս, բանական
Ն՛ւ սպասաւոր, և՛ ազատ...²³:

Մարդու այս բնութագրականը շնայած շատ է կապված կրոնական ըմբռնումների հետ, սակայն և շնչում է ազատության որոշ գաղափարով.

Ն՛ս, բանական
Ն՛ւ սպասաւոր, և՛ ազատ...

23 Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915, стр. 258—260.

Մենք այստեղ որոշ բաներ գուրս ենք թողել ոտանավորի որոշ տողերից, որոնք զուտ բերականական նշանակություն ունեն:

Չմոռանանք, որ այստեղ խոսքը 9-րդ դարի մասին է։ Միաժամանակ հիշենք, որ այդ դարում մանավանդ Համամ Արևելցու օրերին, լարված պայքար էր մղվում արաբական լծից ազատագրվելու համար։

Նշելով Համամ Արևելցու որպես բանաստեղծի մի քանի բնութագրական գծերը, քննվող երկի՝ Քերականության կապակցությամբ, չենք կարող շասել, որ նա այստեղ միաժամանակ հանդես է գալիս ոչ միայն որպես քերական, այլև մանկավարժ։ Նրա ջանքերը՝ քերականության օրենքներն ու վարժությունները դնել գեղեցիկ, հեշտ հիշվող, անգիր արվող ձևի մեջ, նշանակում է, հոգալ աշակերտների մասին, աչքի առջև ունենալ նրանց։ Այս առումով ևս, ինչպես իր «բարեպաշտ» մականունով, Համամ Արևելցին հիշեցնում է Աղվանից աշխարհի իր անմիջապես (ոչ ժամանակի առումով) նախորդ թագավորին՝ Վաչագան Երրորդին, որը դեռևս 6-րդ դարի սկզբներին, այն է, շուրջ 370 տարի առաջ, անձամբ գասեր էր տալիս դպրոցներում։ «Նստեալ ինքն ի դպրոցատանն՝ զորդիս դիւթաց և քրմաց զինքեամբ կացուցանէր՝ զուրդայարար բակ առեալ բազմութեանն յոյժ, ոմանց գիրս և ոմանց պնակիտս ի ձեռին ունելով, և միաբան առհասարակ ամենեցուն մեծաձայն հրամայէր կարդալ, և ինքն ուրախ լինէր առաւել, քան թէ մեծագոյն ուրուք գտեալ աւար»²⁴։

Համամ Արևելցին նույնիսկ կարող էր ծանոթ լինել Մովսես Կաղանկատվացու այս տողերին և մասամբ ազդվել նաև նրանցից, մանավանդ այն գիտակցությամբ, որ ինքը վերականգնում էր Վաչագան Երրորդից հետո խզված թագավորությունը։

Հասկանալի է նաև, որ նա ուսուցանում էր և՛ քերականական օրենքներ, և՛ լեզու, և՛ բանաստեղծական արվեստ։

Նա իր քերականության ձեռնարկով, միաժամանակ մեծ ուշադրություն էր դարձնում Աղվանից եկեղեցու կրոնական ուղղության վրա, դավանաբանական խնդիրներին, որոնք, ինչ-

պես կտեսնենք ստորև, քաղաքական, հայրենասիրական ձեռնարկումների անբաժան մասն էին կազմում՝ այն ժամանակվա Աղվանքում և Հայաստանում։ Այս առումով խիստ է վարվել Գ. Զահուկյանը՝ Համամ Արևելցու քերականության այդ երանգը միակողմանիորեն քննադատելով²⁵։ Անշուշտ, նա նեղ առումով գուցե և ճիշտ է, սակայն յուրաքանչյուր ստեղծագործություն իր ժամանակի արդյունքն է և նրա պահանջների արտացոլքը։ Համամը ձգտել է անգամ քերականությունը ծառայեցնել երկրի և եկեղեցու շահերին, որն այն ժամանակվա փոթորկոտ օրերին մեծ դեր պիտի խաղար։

Համամ Արևելցու որպես բանաստեղծի, քերականի, մանկավարժի, շարական գրողի մասին խոսելիս, լավ կլինի շոշափել նաև նրա երաժշտական ընդունակություններն ու աշխատանքները։

Վ. Հացունին, անդրադառնալով այս հարցին, Մխիթար Այրիվանեցու վերահիշյալ վկայության հիման վրա («Համամ, որ և Յովհաննէս... եղ զվերջին զուրդայան ի զլուս սաղմոսացն»), գրում է, որ այդպես ասելով Մխիթար Այրիվանեցին «կիմանար, թե նա (իմա Համամը) յուրաքանչյուր կանոնի վերջին զուրդային մեծագույն կարևորություն մը տվալ, ինչ որ արդեն շափով մը ունեին Ե դարեն. և ինք հավանորեն ծանրացուց անոնց եղանակը»²⁶։

Մենք չգիտենք, Համամ Արևելցու նպատակն է եղել ամբողջ հայ եկեղեցու ժամերգության մեջ մուծել այդ նորությունը, թե՛ լուկ Աղվանից, բայց այն, ինչ որ արել է նա, առաջին հերթին, կապված է եղել իր տնօրինած երկրի առօրյայի հետ։ Ուստի նա իր այդ միջամտությամբ որոշ բարեփոխություն մտցնելով, միաժամանակ «ծանրացուց» վերջին զուրդաների եղանակը։ Իսկ դա նշանակում է, որ նա երաժշտական նուրբ գիտելիքներ և ունակություններ է ունեցել։

Այս առումով, որպես ուշադրավ վկայություն, կարելի է

25 Գ. Զահուկյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1954, էջ 198—202։

26 Վ. Հացունի, Պատմութիւն Հայոց աղօթամատոցին, Վենետիկ, 1965, էջ 222։

24 Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, 1912, էջ 60—61։

հիշել նաև մեր Մատենադարանի № 5128 ձեռագիրը, որ մի այլ առիթով նշել է պահպանող Աշ. Հովհաննիսյանը: Այդտեղ առաջին անգամ, հանդիպում ենք վկայության, որը կարող է օգնել մասնագետներին ավելի բան մտախիղճ ըմբռնելու Համամ Արևելացու աշխատանքը՝ գուրդաների կապակցությամբ: Ահա այդ վկայությունը.

«Յաղագս մեկնութեան արևելայ ասելոյն»

Պարտ է զիտել ուսումնասիրաց և բանայսիրաց անձանց, զի Ը կանոն սաղմոս՝ աստուածահօր մարդարէին Գալթի, և ամէն կանոն է գորդա է և զետին գորդայք ի մարդարէիցն առեալ մեծ վարժապետն հայոց Համամ Յոհաննէս աւծող թագաւորին Աշոտոյ Բագրատունոյ, և ետ ասել ի վերջ տան սաղմոսացն «Փառք յարութեան քո տէր» և զայլն ամենայն ըստ պատշաճի տօնին, որ ունի խորհուրդ զութեորդ հանդերձեալ աւուրն, և պարտ է ամենայն կարգաւորաց եկեղեցոյ կրկին արելու ասել ի մին տուն սաղմոսին և զիտաւորութիւն սաղմոսացն, որ ասէ զառաջինն արևելայ, որ թարգմանի արհնութիւն ի բարձունս, և միս բնկերն ասէ արևելայ, որ ասի Փա՛ռք քեզ աստուած...»²⁷:

27 Ձեռ. № 5128, թերթ 249ր: Տե՛ս նաև ձեռ. № 4913, 104ր: Այս վերջին ձեռագրում (թերթ 107ր) առկա է մի ուրիշ ստեղծագործություն՝ «Բանն ի Յովհաննէս Գառնեցոյ հոգիի վարդապետի վասն Գալթեանն Սաղմոսի, որ ոմանց երկրայս թուի» խորագրով: Այստեղ նշվում է, որ Սաղմոսները հիշտ չեն երգվում. «Եւ հայք ի բերան առեալ ասեն վայրապար և ծերատ քահանայք և ոմմիկք, մանկուք և կողոք, նաև կանայք ևս: Ուստի ինքք ստիպված հոգացել է այդ մասին, զնալով Հաղբատ Հովհաննես Սարկավազի մտո: «Այլ ևս նուստ Յովհաննէս Գառնեցի ծառայակից ձեր... Հանապարհ արարեալ զնացի ի մայրաքաղաքն մենաստանից ի Հաղբատ և զտի զրած ի թարգմանչացն Սաղմոսարան: Զոր առեալ սուրբ վարդապետին Յովհաննու, որ Սարկավազն կոչիր, այն որ զտումարն երևեցոյց զհին հային: Եւ նա սերմանեաց զայս ուղիղ և զուղորդ Սաղմոսս և զի ոմանց այլ և այլ թուի սա: Բայց ով սիրելի, ընկալ զայս զաղափար իբր բաղում երկամբ ըստուգեալ...» Կից Սաղմոսարան, նրա մեջ (122ա) «Քարոզ ...Իսահակայ... Մեծորդա... Վասն ի վերուստ...»:

Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք, Համամ Արևելացուն ավելի շատ գործ է վերագրված, քան գտնում ենք Մխիթար Այրիվանեցու մոտ. ուստի և նրա դերը նշված գուրդաների և երաժշտության հարցում ավելի մեծ է եղել:

Համամ Արևելացու հետաքրքրությունների այս կողմը ևս, առաջին հերթին, գնում է կապվելու Աղվանից եկեղեցու ամրապնդման և նրա հեղինակության բարձրացման անհրաժեշտության հետ: Հենարան, առանց որի դժվար թե դիմանար նրա ստեղծած քաղաքական իշխանությունը՝ այն ժամանակվա բարդ իրադրությունների մեջ:

Այս տեսակետից հատուկ կարևորություն են ստանում Համամ Արևելացու մեկնությունները՝ նվիրված Աստվածաշնչի տարբեր զրբերին: Վերջիններիս ընդհանուր միտքը նույնն է՝ հզորացնել կրոնական ոգին՝ հայ-աղվանական ավանդական ըմբռնումների համաձայն, չուրովի շաղկապելով իր օրերի իրադրությունների հետ: Այստեղ էլ առկա է ոչ թե սոսկ մեկնարան-աստվածարան հեղինակը, այլև ուսուցանող-մանկավարժ Համամ Արևելացին: Ըստ որում, Սողոմոնի Առակները դրա լավագույն ասպացույցն են, որոնք հենց սկզբից էլ հայ իրականության մեջ մուտք գործեցին մանկավարժական-ուսումնառական նպատակներով: Հորի Ո՞վ է դա-ի կորած մեկնությունը, ինչպես կարելի է ենթադրել Հորի այդ գործից, մեղ պիտի ծանոթացնենք նրա հեղինակի բնագիտական-տիեզերագիտական հայացքներին և իմացություններին:

Գրե՛լ է արդյոք Համամ Արևելացին պատմական երկ, զրժվար է ասել: Այդ մասին հին սկզբնաղբյուրներից մեկ կոնկրետ վկայություն՝ հայտնի չէ: Միայն պատմաբան Մ. Չամչյանի մոտ է առկա մի հիշատակություն այդպիսի գործի երբեմնի գոյության մասին²⁸: Վերևում տեսանք, որ Մխիթար Գոշն էլ՝ Մովսես Գասխուրանցու անունով իրեն հայտնի «Պատմութիւն Աղուանից» երկից զուրս՝ նման այլ գործ չի հիշում: Արդյո՞ք Մովսես Գասխուրանցին չի օգտվել իրենից մեկ

28 Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 689:

դար առաջ ապրած Համամի նշված գործից, եթե այդպիսին, իրոք եղել է, կամ արդյո՞ք «Պատմութիւն Աղուանից»-ի մեջ առկա արարական շրջանին վերաբերող նյութերը նրան չեն պատկանում, մնում է լոկ ենթադրելի: Սակայն, անկախ այդպիսի աշխատանքի լինելուց ու չլինելուց էլ, այն պատկառելի ցանկը, որ ունենք Համամ Արևելցու գրական ժառանգութեան մասին, լիուրի բավարար է ասելու, որ ի դեմս այս բազմաշնորհ, հայրենասեր ու զգալուն անձնավորութեան, Աղվանից աշխարհն ունեցել է մի մեծ առաջնորդ ևս, որի ռազմական հանճարով երկրի զգալի մասը փրկվել է արարական բռնապետութիւնից, իսկ մատենագրական հանճարով՝ այդ երկրի բնակչութիւնն ստացել է հոգևոր մշակույթի մի աննախընթաց դանձարան:

Շատ հավանական է, որ նա կյանքի վերջին տարիներին թագավորութիւնից հրաժարվել է ոչ թե ճգնավորական կյանք վարելու և մեղքերից ազատվելու նպատակով, ինչպես կարծում է Կ. Կոստանյանցը, այլ որպեսզի կարողանար ըստ ամենայնի դեկավարել նույնքան և էլ ավելի ծանր այն բնագավառը, որ կոչվում էր ժողովրդի հոգևոր կյանք: Մանավանդ, որ նա որպես գահի փոխանորդներ ուներ և՛ եղբորը՝ Փիպեին, և՛ որդուն՝ Ատրներսեհին, որոնց և միաժամանակ զիջեց նա իր քաղաքական-պետական իշխանութիւնը: Այսպիսով նա փաստորեն ուժերի համալրում և նոր տեղաբաշխում կատարեց, որպեսզի ավելի քան ապահովեր հայրենիքի հանգիստն ու անկախութիւնը:

Հայրենասիրութիւն, գիտութիւն, կրթութիւն, ավանդական սրբութիւններ, ահա թե ինչի մասին էր մտածում Համամ Արևելցին: Եվ դա ոչ թե լոկ իր և իր ընտանեկան ու արքունական միջավայրի համար, այլ ողջ երկրի, ընդհուպ Աղվանից կաթողիկոսութեանը ենթարկվող ամենահեռավոր ծայրագավառները: Իսկ ինչպես գիտենք, հոգևոր իշխանութեան սահմաններն այն ժամանակ շատ ավելի ընդարձակ էին, քան քաղաքականը: Այս առումով վերին աստիճանի ուշագրավ տողերի ենք հանդիպում նրա Քերականութեան մեկնութեան մեջ,

որտեղ նա գրվատելով այդ մեծարժեք գործը, միաժամանակ տալիս է նաև ցանկ այն միջավայրերի ու գործիչների, որոնց համար շարադրված է այդ մեկնութիւնը.

Այսոքի եղիցի ի մեզ
Առոգմանս գործի և քննութեանց զէն,
Եւ քերդողութեանց՝ զգետսր,
Եւ նախակրթութեանցն՝ սեղան,
Եւ խոկացն՝ բաժակ,
Եւ կարողացն՝ ճոխութիւն,
Եւ ճեմականացն՝ իմացական սանձը,
Եւ սիովնականացն՝ հետևումն ազնիւ,
Եւ եկեղեցականացն՝ վանդ լիարողոր սեղանականսր,
Եւ աստուածաբանականացն՝ մեկնոց փոքր,
Եւ համբակացն՝ վայելուչ զարդ,
Եւ մեզ՝ ստորապայծառ պատմունանք անզին...²⁹:

Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք, նա նկատի ունի և՛ նախակրթականներին, և՛ համբակներին, և՛ ճեմականներին, և՛ խոկուններին, և՛ սիովնականներին, և՛ քերթողներին, և՛ սեղանավորներին, և՛ եկեղեցականներին, և՛ աստվածաբաններին, ուստի և ողջ երկրի գաստիարակալական-կրթական բնագավառների, այն է՝ ամբողջ հոգևոր աշխարհի ներկայացուցիչներին: Իսկ դա համաժողովրդական այն ցանցն է, որ տարածվում էր ողջ երկրով մեկ և նրա սահմաններից դուրս:

Այստեղ այլևս ավելորդ է դառնում խոսք բացել այն մասին, որ հեղինակն ինքը և նրա նկատի առած վերոհիշյալ ողջ միջավայրը հայկական է: Ավելորդ է նույնպես նշել, թե Աղվանից երկրի պետական ու պաշտոնական լեզուն Համամի օրոք ևս նրա քաղաքական իշխանութեան սահմաններում և Աղվանից հոգևոր թեմերի ընդարձակագույն բնակավայրերում եղել է հայերենը:

Եվ եթե նախահամայն շրջանի գրական հուշարձանները, հիմնականում, իրենց շոշափած հարցերով վերաբերում

²⁹ Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянский: толкователи, Петроград, 1915, стр. 270.

էին Ազգանքի բնակութեանը, կրում էին աշխարհագրական որոշ սահմանափակութեան դրոշմ, ապա նույնը բնավ չի կարելի ասել Համամ Արեւելցու գրական ժառանգութեան մասին: Այն, ըստ ամենայնի, համահայկական բնույթ ունի, շնայած երկնվել է հատկապես Ազգանքից կոչված աշխարհի համար: Պատմականորեն նորորակ այս երևույթի հիմքում ընկած են այն իրադարձությունները, որոնց շնորհիվ ի վերջո Ազգանքից երկրի հայկական գավառների թագավորությունն անցավ այդ երկրի գարավոր տերերի՝ հայերի ձեռքը:

Մենք, այսպես ասելով, չենք մոռանում բուն ազգանքներին, որոնք սակայն էթնիկական առումով վաղուց արդեն տարրալուծվել էին քրիստոնյա և մահմեդական միջավայրերում: Երևույթ, որը պարտադրվեց նրանց մի կողմից 387 թվականի պայմանագրի շնախատեսված բնական հետևանքներով, իսկ մյուս կողմից՝ պարսիկների, հոների, հույների, արաբների և այլ ասպատակողների ու տիրողների երկարատև ու անընդմեջ բռնություններով:

* * *

Համամին ազգանքից գահի վրա հաջորդում են նրա եղբայրը՝ Փիպեն և որդին Ատրնեբսեհը: Վերջիններիս մասին կենսագրական տեղեկություններ չեն պահպանվել: Նրանց համատեղ թագավորության մասին ուղղակի վկայության ենք հանդիպում հայ մատենագրության մի մեծարժեք ստեղծագործության խորագրում. «Տիրաւեայ հայոց վարդապետի պատասխանի հարցմանց քաղաութեան Աղուանից Ատրեբսեհի և Փիպէի»³⁰: Որ այս Ատրնեբսեհը Համամ Արեւելցու որդին է, այդ մասին հիշատակում է, օրինակ, Անանիա Մոկացին, որը 10-րդ դարի կեսերին լինելով Ազգանքում, երբ արդեն թագավորում էր Համամի թոռը՝ Իշխանիկը. գրում է.

«Քանզի ունէր զաթոռ թագաւորութեան յայնժամ Իշխա-

³⁰ Տե՛ս ձեռ. № 3710, թերթ 325. 497, թերթ 415. 3006, թերթ 315. 6380, թերթ 291, 625, թերթ 76, 3824, թերթ 59:

նակ-որդի տեառն Ատրնեբսեհի, թոռն երանելոյն Համամայ բարեպաշտ թագաւորին Աղուանից»³¹:

Ատրնեբսեհի մասին արժեքավոր վկայության ենք հանդիպում նաև արաբ մատենագիր Մասուդիի «Մուրուջ» կոչված գործում՝ գրված 943-ին. «Սանարների թագավորությունից հետո գալիս է Շաքին, որի բնակիչները քրիստոնյաներ են, բայց նրանց թվում կան նաև մահմեդականներ... նրանց թագավորը ներկա ժամանակում, երբ գրվում է այս գիրքը՝ Համամի որդի Ատրնեբսեհն է»³²:

Ինչ վերաբերում է Փիպենին, ապա նրա մասին հայտնի է հետևյալ վկայությունը: Պատմաբան Ս. Բարխուդարյանը վերջերս Բարվի պետական թանգարանում պահպանվող հայկական հուշարձաններից մեկի մասին հրատարակեց մի փոքրիկ հաղորդում, որը պատմական մեծ նշանակություն ունի: Այդ հուշարձանը ոչ այլ ինչ է, քան այն տապանաքարը, որ Համամ Արեւելցին իր մյուս երկու եղբայրների հետ զրած է եղել իր իսկ ձեռքով զոհված եղբոր գերեզմանին: Այն մասամբ վնասված է, սակայն հմուտ գիտնականը կարողացել է վերականգնել նրա տապանագիրը.

1. Այս դիր... եղբար շլամամ իշխանի
2. Եւ տն Փղիպէի ևւ տն Սնպատա... զրկ-
3. եալ ի ճորտ հասակէ ելա յաշխարհէս. դառն թողի սուղ]զգիրս զայս

4. Մի որ իշխեսցէ մերձենալ ի սմա նզովեալ եղիցի ի Քէայ³³:

Ինչպես ճիշտ եզրակացրել է հետազոտողը, նշված Փղիպեն և Սնպատը Համամի եղբայրներն են. զոհվածի անունը չի

³¹ «Արարւած», 1897, էջ 131:

³² В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербенда, Москва, 1963, стр. 211.

³³ «Տեղեկագիր» ՀՍՍՌ ԳԱ, Երևան, 1964, № 1, էջ 63: Այս արձանագրության մասին ևս խոսում է Ձ. Բունիաթովը, սակայն չնշելով ոչ նրա հայերեն լինելը և ոչ էլ նրա մեջ հիշատակվածների հայ լինելը (Յ. Буннатов, Азербайджан в VII—IX вв., 1965, Баку, стр. 190):

պահպանվել: Այստեղ էլ պարզ է, որ վերևի խորագրում հիշատակված «Փիպէ»-ն նույն «Փղիպէ»-ն է:

Արդ, թե ինչպես են Ատրնեբսեհն ու այդ Փիպեն համատեղվել թագավորական նույն գահին, դժվար է ասել: Անհավանական չէ, որ նրանք տիրած լինեն Աղվանքի տարրեր մասերի վրա, փոխադարձ կապ պահպանելով միմյանց հետ: Գուցե և նույն գահին են բազմել, ինչպես որ ընդունված էր այն ժամանակ:

Ատրնեբսեհի կապակցությամբ վերևում այն իմացանք, որ Աղվանից թագավորությունը շատ շանցած (10-րդ դարի կեսերին) վիճակվել է նրա որդուն՝ Իշխանիկին: Անանիա Մոկացուց քաղված վկայության մեջ առկա են նաև այսպիսի տողեր՝ նույն Իշխանիկի վերաբերյալ. «էր դարձեալ յաղանդն քաղկեդոնի և մոտացեալ զհարցն դաւանութիւն»³⁴:

Դրան համապատասխան վրացական աղբյուրները հաղորդում են.

«Եվ Հերբում (Հերթում) սկզբներում՝ մինչ Իշխանիկի թագավորությունն բոլորը հերձվածող էին: Իսկ Իշխանիկը Գուրգեն իշխանաց-իշխանի քրոջ որդին էր. և նրա մայր Դինար թագուհին դարձրեց նրան ուղղափառ»³⁵:

Ն. Յա. Մառը, անդրադառնալով այս խնդրին, գրում է, որ Իշխանիկից հետո «հարյուր տարի անց... Հերթին ընդմիջա մտավ վրաստանի կազմի մեջ»³⁶:

Այս կարճ ու կցկտուր տեղեկությունների մեջ ամփոփված է մի ամբողջ պատմություն: Պարզվում է, որ Համամի որդի Ատրնեբսեհն ամուսնացած է եղել վրաց իշխանաց-իշխան Գուրգենի քրոջ՝ Դինարի հետ, որը քաղկեդոնական էր: Աղվանից արքունիքի դոները, որ Համամի ձեռքով այնպես ամուր փակված էին դավանաբանական հերձվածների առջև, այս եղանակով արդեն բացված ենք նկատում, ուր և թափանցելով

Դինար հարսնացուն, ծավալում է իր քաղկեդոնական գաղափարների տարածումը: Ըստ երևույթին, նրա ամուսինը՝ Ատրնեբսեհը կարողացել է զսպել նրան, սակայն հետագայում, հավանաբար Ատրնեբսեհի մահից հետո, Դինարը իշխել է իր որդու Իշխանիկի վրա և նրա օգնությամբ ողջ Հերթը դավանափոխել: Եվ, շատ շանցած, կրոնական այդ հեղաշրջումին էլ հաջորդել է ազգափոխությունը՝ իր բոլոր սովորական հետևյալներով: Ահա թե ինչից էր զուլանում Համամ Արևելցին, ահա թե ինչի դեմ էր ուղղված նրա զբաղված նրա զբաղված գործունեությունը: Իսկ նրանից առաջ նույն վտանգի դեմ այլ եղանակով պայքարում էին ուրիշները՝ օգնության կանչելով հայրց կաթողիկոս Եղիային:

Պարզվում է, որ դավանաբանական գրականության ուսումնասիրությամբ են զբաղվել նաև Ատրնեբսեհն ու Փիպեն՝ հետևելով Համամ Արևելցու օրինակին: Եվ հենց դրա վկաներից մեկն է վերևում հիշատակված հայոց Տիրան վարդապետի պատասխանիքը՝ նրանց հարցումներին:

Վերևում նշված ձեռագրերում այդ բնագիրը բովանդակում է 200 հարցի պատասխան³⁷: Ըստ որում, № 3710 ձեռագրի գրիչը նշել է, որ այդ 200-ն էլ դեռ լրիվ չէ. «Պակաս է ի բան առ բան հարցմանցը... դայս գտաք յաւրինակին»³⁸:

Հովհաննես արքեպիսկոպոստ վերջով 13-րդ դարում գրված այդ ձեռագրի գրիչը հետո, ինչ-ինչ աղբյուրներից, ճշտելով նշված հարց ու պատասխանների լրիվ պատկերը, ձեռագրի վերջին թերթերից մեկի վրա ավելացրել է այսպիսի տեղեկություն. «Տիրանուն կաթողիկոսն Աղուանից Շ բան են հարցել, պատասխանի է գրել, և ինքն Յեսուանց վանքն է թաղած»³⁹: Այստեղից պարզվում է, որ նշված հարց ու պատասխանիքը բաղկացած է եղել 500 կետից, որից 300-ը մեղ հայտնի չէ: Բացի դրանից, Տիրանուն հայոց վարդապետը այստեղ կոչվում

34 Անդ.
35 Լ. Մելիխոբ-Քեկ, Վրաց աղբյուրներ... Ա., 1934, էջ 203: Այստեղ հերձվածող են կոչվել հայ եկեղեցուն դավանողները:
36 Н. Марр, Аркаун, монгольское название христиан..., СПб., 1905, стр. 7.

37 № № 625 և 6280 ձեռագրերում առկա է միայն մի փոքրիկ հատված, իսկ մնացածներում 200-ական պատասխան:
38 Ձեռ. № 3710, թերթ 347ա:
39 Անդ, թերթ 377բ: Աստ՝ նաև Մովս. Գասխուրանցու մասին:

է Աղվանից կաթողիկոս. նման տվյալ կա նաև Մխիթար Այրիվանեցու մոտ⁴⁰: Մեզ համար այժմ դժվար է այս շփոթը ճշգրտել, սակայն անկախ դրանից էլ, այսպիսով ձեռքի տակ ունենք մի կարևոր հուշարձան, որը նոր լույս է սփռում Աղվանից երկրի ներսում 10-րդ դարում ծավալված դավանարանական արևելագիտության պատմության վրա:

Աղվանից թագավորների 500 հարցումները, ինչպես երեւում է պահպանված 200-ի պատասխաններից, ունեն դավանարանական, աստվածարանական բովանդակություն և վերաբերում են հին ու նոր կտակարանների զանազան գրույթներին: Դա ինքնին ցույց է տալիս, որ այդ հարցերով հետաքրքրվելու անհրաժեշտությունը պայմանավորված է եղել երկրի ներքին խռովություններով: Եվ հիրավի, Տիրան վարդապետի պատասխանների առաջարանում հատուկ խոսք կա այդ լարված և փոթորկոտ իրականության մասին: Ուրախ եմ, գրում է նա, «որ ի ժամու ալղչափ վտանգից մրրկաց բթացելոց և կուտակս յալեաց լեռնացելոց, հարուցելոց զկնի մի զմիւսոյ—հետադօտեալ բանիւքս այսոքիկ վերստին երկրորդեալ մխիթարէք»:

Ահա թե ինչպիսին է եղել Աղվանից երկրի իրականությունը՝ դավանանքի, իսկ նրա հետ էլ նաև առհասարակ տնտեսական և քաղաքական առումով: Երևում է նաև, որ անհանգիստ թագավորները դրանից առաջ էլ են հարցումներ կատարել, որոնց Տիրան վարդապետը պատասխանում է «վերստին երկրորդեալ»: Նայելով պահպանված պատասխաններին, տեսնում ենք, թե հարց տվողները որքան շատ են հետաքրքրվել կրոնական խնդիրների մանրունքներով, նրբություններով: Տիրան վարդապետն էլ նշելով դա, գովում էր նրանց գիտելիքներն ու ոճը. «ստացեալ զաւետիս բարեաց ի հեռաստանէ եկեալ անընչին կարատեխոյ, զի այնչափ անդուլ իմաստու-

⁴⁰ Սույն հարց ու պատասխանի մասին տե՛ս «Արարատ», 1876, էջ 93—96, ապա՝ Գ. Տ. Մկրտչյան, Հայկականք, Ա, 1894, էջ 21—26, ուր Տիրանն ուղղվում է Տիրանունով: Տե՛ս նաև Գ. Զարբանալյան, Հայկական հին դպրութեան պատմություն, Վենետիկ, 1897, էջ 793—794:

թեամբ և զանազան ընտրողութեամբ շարայարեալ էին յոճ ըստ կնրգի գրեալքս առ ի Զէնք»⁴¹:

Յավալի է, որ Տիրան վարդապետը՝ պատասխանելիս չի կրկնել իրեն ուղղված հարցերը: Ուստի և պահպանված նյութը բովանդակում է միմիայն պատասխանները: Սակայն տեղտեղ նկատելի են հարցումների որոշ հետքեր: Օրինակ, «ՃեԱ» կետն սկսվում է այսպես. «Երկոտասան լոտեխն, որ բարձին զողկոյզն». դա ըստ էության հարցն է, որին հետևում է պատասխանը. «Զողկոյզն Աբրահամ առակի...»: Այդպիսի կետերից է նաև «ՃեԳ»-ն. «Մաղաղեքայն սաղմոս—Մաղաղեթայն տեղի է, յորում հա՛ր հրեշտակն զգօրսն ասորոց...»: Ավելի լրիվ է թվում «ՃՂԳ» հարցը. «Ո՛ր է երբորդ օր, յորում եղեն հաւսանիքն Կանայ — Յորժամ լցաւ Խ օր, էջ տէր մեր առ Յովհաննէս. յետ անապատին և Խ աւուրն՝ երրորդ օրն հարսանեաց...»:

Սակայն նման կետերը բացառություն են. օրինաչափն այստեղ այն է, որ հարցումները դուրս են թողնված և ըստ նրբանց հերթական համարակալման շարադրված են պատասխանները: Ահա մի օրինակ.

«ՃեԸ». է և այլ սքանչելի խորհուրդ և զարմանալի մտաց քննութիւն, որ իբրև զձեզ մարբեալ լինի հոգւոյ ակն, զի տէր մեր զմարմինն հնձան արար...»:

Դա ցույց է տալիս, որ այս պատասխաններից օգտվելու համար Աղվանից թագավորները պիտի ձեռքի տակ ունենային նաև իրենց առաքած հարցումների ընդօրինակությունը:

Սույն վավերաթղթից միաժամանակ երևում է, որ հարցասերների տրամադրության տակ կար հարուստ գրականություն, որին հաճախ հղում է պատասխանողը: Այդպիսիներից են, օրինակ, հին ու նոր կտակարանները, Դիոնիսիոսի մատենագրությունը, Կյուրեղ Երուսաղեմացու Պարապմանց գիրքը, Եփրեմ Ասորու, Եղիշեի և շատ ուրիշների գործերը:

Ինչպես երևում է, այդ ժամանակ էլ Աղվանքում առկա են

⁴¹ Զեռ. № 3710, թերթ 325ր:

եղև նաև քրիստոնեութունը մերժող կամ հեզոզ հայացքների տեր այնպիսի ուժեր, որոնց հասցեին Տիրան վարդապետն ըստ «ԺԹ» հարցի պատասխանել է. «Ստեն, որք ասեն կաշեզործ էր աստուած»⁴²:

Այս հարուստ և բազմակողմանի հարց ու պատասխանին մի կողմից ցույց է տալիս Աղվանից թագավորների գրական, աստվածաբանական և առհասարակ գիտական իմացությունների հարստությունը, իսկ մյուս կողմից, որ կարևորն է, երկրում ծավալված դավանաբանական վեճերի սրվածությունը: Ըստ էության, այն գրականությունը, որ ունեին և զարգացնում էին Ատրնեբսեհն ու Փրիպեն, ոչ այլ ինչ էր, քան Համամ Արևելացու մատենագրության զարգացումը: Սակայն, ինչպես երևում է, քաղաքական ու տնտեսական հանգամանքները մեծապես խոչընդոտել են, որ այդ գրականությամբ քարոզվող գաղափարները ներգործեին Աղվանքի բոլոր գավառներում հավասար ուժով: Հասկանալի է, որ, դրան հակառակ, որոշ տեղերում, հատկապես Հերեթում, պիտի տարածված լիներ վրացական եկեղեցու դավանանքը քարոզող քաղկեդոնական գրականություն: Դա մի համառ ու հետևողական պայքար էր, որը, վերջին հաշվով, քաղաքական բնույթ ուներ և նշված տարածություն վրա ավարտվեց վրաց քաղկեդոնիկների հաղթանակով. Հերեթը հարեց Վրաստանին: Ճիշտ է, հետո Իշխանիկը

⁴² «ՃԿԹ» հարցի պատասխանն ուղարկվ է իր բանաստեղծականությամբ.

Մնաւ մայր իւր զՅովնան ի ծովն,
Եւ ծնաւ ծովն ի նաւ անդ,
Եւ ծնաւ նաւն ի փոր կիտին,
Եւ ծնաւ կիտուն զՅովնան ի ցամաք անդ ի Նինուէ՛.
Մնաւ տէր մեր ի ծոցոյ հօր յարդանդ կուսին.
Եւ ծնաւ կոյսն զնա ի Բեղզէ՛էմ,
Եւ ծնան արարածք ի փոր վիմին.
Եւ ծնաւ վէժն ընդ աչմէ հօր,
Ո՛ր է մահ յաղթութիւնք քո, նաբուզողունսօրո՛ւ.
Ե՛ւ զժոխք, և՛ Բաբելովն:

կրկին անցավ հայ եկեղեցու կողմը⁴³, սակայն դա այլևս չկանխեց գալիք ղեպքերի ընթացքը՝ Հերեթում:

Այդ ժամանակների դավանաբանական վեճերը Աղվանքից բացի, աստիճանաբար ընդգրկել էին նաև Սյունիքը: Ուստի դարի կեսերին ղեպի այդ վայրերն է ուղևորվում Հայոց կաթողիկոս Անանիա Մոկացին՝ կամենալով «մաքել զընծիղեալ աղանդ Քաղկեդոնի, որ յաշխարհս շայոց»⁴⁴: Անանիա Մոկացու այդ և հաջորդ ուղևորությունը նկարագրված է իր իսկ ձեռքով և կից թղթերով: Հայոց Արևելից կողմանքի գրականության պատմության համար դրանք մեծ նշանակություն ունեն: Մեզ համար այդ ամենից կարևոր են հատկապես մի քանի փաստեր: Դրանցից առաջինը վերաբերում է Աղվանից թագավորության սահմաններին: Ընդունված է ասել, թե Իշխանիկը թագավորում էր Հերեթի կողմերում, իսկ Հերեթ ասելով էլ հասկացվում է մոտավորապես Կամբեճանի գավառը: Անանիա Մոկացու տված տեղեկությունները գալիս են որոշակի ճշտում մտցնելու այդ կարծիքի մեջ, ցույց տալով նրա իշխանության ավելի քան լայն տարածումը: Այսպես, Անանիա Մոկացին խոսելով իր՝ ղեպի Աղվանք կատարած ուղևորության մասին, նշում է, որ այդ կողմերի թագավորն է Իշխանիկը, անցած քաղկեդոնական դավանանքի: Խոսում է նաև այն մասին, որ ինքն իջևանել է Խաչենում՝ Գրիգոր Իշխանի մոտ, ուր չնայած որոշ աշխատանք է կատարել ընդդեմ քաղկեդոնականության, բայց և այնպես շի կարողացել արմատական միջոցառումների դիմել: Դրանից շուրջ 17 տարի անց Անանիա Մոկացին հաղորդում է, որ վերջապես Աղվանքի թագավորն ու իշխանները, այդ թվում նրա և Խաչենի Գրիգոր իշխանի որդին, հրաժարվել են իրենց խոտոր դավանանքից և իրենց նորընտիր կաթողիկոսին՝ Դավիթ Խոտակերցուն ուղարկել Շիրակ՝ Հայոց կաթողիկոսից ձեռնադրվելու:

«Մագեաց ի սիրտս հզօրացն Աղուանից ի թագաւորն, որ կոչէր Իշխանակ՝ որդի տեառն Ատրնեբսէհի, և Սենեքերիմայ Աղուանից իշխանաց իշխանի, և նորին ամուսնոյ, և քեռ նս-

⁴³ «Արարատ», 1897, էջ 144:

⁴⁴ Անդ, էջ 132:

րին, և տեսան Սենեքերիմայ՝ որդոյ Գրիգորի հաշնան իշխանի և Տեսան Վաչագանայ Գորոզուաց իշխանի, և այլ բազում մեծամեծաց...»⁴⁵:

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ այն ժամանակ Աղվանից աշխարհ կոչված հասկացողութունն իր մեջ ընդգրկել է քաղաքական առումով նաև հաշնան, այսինքն Լեոնայի և Ղարաբաղը: Եվ Իշխանիկը թագավոր է համարվում այն բոլոր վայրերի, որոնց վրա իշխել են Սենեքերիմ իշխանաց իշխանը, Սենեքերիմ հաշնի իշխանը, Գորոզուա Վաչագան իշխանը, և այլն: Եվ եթև Իշխանիկի թագավորութունը տարածվում էր Կամրեճանի և հաշն-Գորոզու երկրների վրա, ապա հասկանալի է, որ նրանք պիտի կապված լինեին միմյանց հետ նաև միջանկյալ տարածութուններով:

Անանիա Մոկացու թղթերում առկա հաջորդ արժեքավոր տեղեկութունը կապվում է մեզ հետաքրքրող ամենագլխավոր խնդրի՝ գրականության հետ:

Հայոց կաթողիկոսն իջևանելով հաշնում, տեղի Գրիգոր իշխանի միջոցով առաքում է «լուր առ բոլոր սուրբ ուխտս, որ էին յաշխարհին Աղուանից»: Հավաքվում են՝ Գագիկ կաթողիկոսը, Գարդմանի՝ Պետրոս, Փառիսոսի՝ Դավիթ առաջնորդները, «Գրիգոր իշխանի կողմանէն» Աթախայ, Մաքենացոց, Երկաքարի, Գանձասարու, հաշնա, հանդին, և այլ վայրերի առաջնորդները, «Հայր Ստեփանոս, որ կոչէր Քերական և այլ բազում գլխավորք»: Առաջացած զավանաբանական վեճերը լուծելու նպատակով Անանիա Մոկացին ասում է. «Խնդրէաք ի նոցանէ զՊատմութիւնն Աղուանից՝ ուսանել զսկիզբն լուստորութեան նոցա, թէ զի՞նչ պատճառաւ»: Սակայն նրան մերժում են տալ այդ գիրքը. «Եւ ոչ հտուն մեզ տեսանել... գրաւեալ գաղէին զՊատմութիւնն Աղուանից»⁴⁶:

Հետո, մի այլ առիթով Գանձասարի եկեղեցապանը հայոց կաթողիկոսին է հանձնում կարգալու իրենց եկեղեցական գրք-

քերից մեկը. «Եկին քերին յեղակարծս գրքունս ինչ Յովհաննու Ոսկեբերանի կարգալով վասն զիշերոցն ժամու»: Անանիա Մոկացին ընթերցում է այն, և պարզվում է, որ ի զմաս այդ գրքի գործ ունի որոնված «Պատմութիւն Աղուանից»-ի հետ⁴⁷:

Ստեփանոս Օրբելյանն այսպես է պատմում այդ դեպքը. «Ի զիշերի պաշտամանն զնէ եկեղեցապանն Գանձասարու գիրք մի որպէս թէ Յովհաննու Ոսկեբերանի է. և մեծարեն զկաթողիկոսն չընթեռնուլ. զոր և բացեալ եղիտ զոր խնդրէրն, զի էր Պատմութիւնն Աղվանից»⁴⁸ Պատահաբար է լինում դա, թե եկեղեցապանն ուզում է օգնած լինել կաթողիկոսին, էական չէ. էականն այն է, որ այստեղ էլ միջավայրն ամբողջապես հայկական է, իսկ գրականութունը՝ հայերեն: Եվ հենց այդ պատճառով էլ Անանիա Մոկացին, խոսելով նաև Աղվանքի մասին, գրում է. «յաշխարհիս Հայոց»:

Պարզ է, որ այդ «Աղվանքը» լոկ աշխարհագրական հասկացողութուն էր, ինչպես, ասենք, «Մյունիք»-ն ու «Վասպուրական»-ը: Եվ այդ Աղվանքը ըստ էության ոչ այլ ինչ էր, քան պատմական Հայաստանի Ուտիք, Արցախ և Անդրկուրյան Հայք տարածութունների հանրագումարը:

* * *

Հայոց Արևելից կողմանց դպրության ծաղկման գործում, 9-րդ դարի վերջերին և 10-րդ դարի սկզբներին աչքի ընկնող դեր է կատարել նաև մի ուրիշ հայազն տոհմ: Այդ մասին «Պատմութիւն Աղուանից» երկում կարդում ենք. «Գրիգորի լինին որդիք հինգ, յորոց երէց որդին Ապուլի սպանանի յագագակցէն Սմբատայ. և միւս որդին Սահակ, որ և Սևադայ կոչեցաւ, այր բաջ և յաջող, սա առհասարակ տիրեաց Գարդմանայ և Քաւսայ և Փառնայ գաւառաց, այլ և աւաղակապետաց

⁴⁵ Անդ, էջ 144: Տե՛ս նաև Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 286:

⁴⁶ «Արարատ», 1897, էջ 134—135:

⁴⁷ Անդ, էջ 135—136:

⁴⁸ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 279:

Չորրօգետոյն բովանդակ եղև իշխան, և խնդրող իսկ գրագիտութեան, և դպրագետս ի տան իւրում կարգեաց»⁴⁹:

Ինչպես երևում է, Սահակ Սևադայի «խնդրող իսկ գրագիտութեան» լինելը և «դպրագետս ի տան իւրում» կարգելը, ժամանակին հանդիսացել է մեծ ու հիշարժան երևույթ, որին հատուկ նշանակություն է տվել հեղինակը: Իսկ որ այդ իշխանն էլ եղել է հայազն, դա երևում է նույն աղբյուրի լրացուցիչ տվյալներից: Այսպես, բերված վկայության մեջ ասված է, որ Սահակ Սևադան ուներ նաև եղբայր Ապուլի անունով՝ սպանված յուր աղբակից Սմբատի ձեռքով: Այդ մասին նման հիշատակություն կա նաև հիշված տողերից մի քանի էջ վերևում, ուր ասված է. «Իսկ յետ շորից ամաց, յորում տարեմուտն ի սրբումն հանդիպէր պասեքին օր, սպանանի Պօլի Աղուանից իշխանն Հայկազուն յիրմէ հարազատ է ի Սմբատայ»⁵⁰: Պարզ է, որ խոսքը վերոհիշյալ Ապուլի (= Պօլի) իշխանի մասին է, որն այստեղ հիշատակված է որպես «Հայկազուն» իշխան:

Նույն իրողությունը նույն աղբյուրում վկայված է նաև այլ եղանակով⁵¹:

Յավոք, Սահակ Սևադայի խրախուսած դպրության պտուղների, ինչպես և նրա համապատասխան միջոցառումների մասին այլ տեղեկություններ չեն պահպանվել:

Հայոց Արևելից կողմանց մատենագրության արժանահիշատակ դեմքերից մեկն է նաև 10-րդ դարի հեղինակ Մովսես Գասխուրանցին, «Պատմութիւն Աղուանից» երկի շարունակողը, որի մասին փոքր ինչ խոսվեց վերևում և դա առայժմ կարող է բավարար համարվել: Ավելացնենք միայն մի հանգամանք. եթե ոմանք, Մովսես Կաղանկատվացու մասին խոսելիս, փորձ էին անում նրա գրած պատմության բնագրի տակ տեսնել նախնական-աղվաներեն բնագիր, ապա այս հեղինակ

մի կապակցութեամբ նման կարծիք, բնականաբար, չեն կարողանում հայտնել, լուելյայն համաձայնելով նրա հայ լինելու իրողության հետ (բայց, իրենց բացատրության): Մեզ համար դա մի նոր փաստ է՝ հերքելու «Պատմութիւն Աղուանից» երկի աղվաներեն բնագրի գոյության մասին եղած կարծիքը, որովհետև Մովսես Կաղանկատվացին և Մովսես Գասխուրանցին նույն երկը շարագրել են նույն լեզվով և պատկանել են նույն ազգին: Այս առումով «Պատմութիւն Աղուանից»-ն անքակտելի միասնություն է:

Այս ժամանակամիջոցի Հայոց Արևելից կողմանքի գրականության զարգացման բարձր աստիճանի մասին անուղղակի վկայություն է պահպանված նաև Մատթեոս Ուռհայեցու մոտ: Մենք վերևում ծանոթացանք այս հեղինակի՝ Գավիթ Անհողինի մարտական որոշ գործողություններին վերաբերող տեղեկություններին: Այդ նույն տեղում, նույն 1040-ական թվականների հակատամարտերի կապակցութեամբ, ասված է, որ Գավիթ Անհողինը, զիմելով Աղվանից աշխարհի հոգևորականությունը, պահանջում է, որպեսզի «ամենայն ոք իւր զէն պատերազմի խաչ առցէ ի ձեռս իւր և միայն զաւետարանն Քրիստոսի»: Եվ քանի որ միայն եպիսկոպոսների թիվը հավասար էր «երկերիւր»-ի, ապա ամբողջ հոգևորականությունը պիտի որ կազմեր մի վիթխարի քանակ: Խաչով ու ավետարանով հայոց զորաբանակին միացած Աղվանքի հայերի այդ հեղեղը նկարագրելով, պատմիչն ասում է. «բանակն խաչ և Աւետարան դարձաւ»⁵²:

Ահա Աղվանից աշխարհի գրականությունը: Եվ դա՛ միայն Ավետարանների մասին: Իսկ եթե մասնակի շփազանցումները մի կողմ դնենք և մտովին պատկերացնենք նաև այդ թվին հարաբերաբար համապատասխանող մյուս գրականությունը, այն ժամանակ կստանանք մի վիթխարի մատենագրություն⁵³:

49 Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1912, էջ 389:

50 Անդ, էջ 383: Համապատասխան տարեթիվն է «հայոց երեք հարիւր քառասուն և երկու», ուստի սույն թվականը կլինի 342 + 4 + 551 = 897 թ.:

51 Անդ, էջ 388—389:

52 Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 81:

53 Հետաքրքրության համար, թույլ ենք տալիս կատարելու այսպիսի հաշիվ. եթե տվյալ դեպքում առկա է 200 եպիսկոպոս, ապա քահանաների

Այս հենքի վրա է ահա, որ հասկանալի է դառնում այն տառապալից որոնումների և ոգորումների աննպատակ լինելը, ուլքեր ցանկութուն ունեն վեր հանել Աղվանից աշխարհի գրականութունը և անտեսում են այս պերճախոս փաստերը:

Թիվը կարող էր լինել 7—10 անգամ ավելի մեծ, հասնելով շուրջ 1500—2000-ի: Ուստի՝ այդքան Ավետարան, իսկ եթե ամեն մի Ավետարանին հարաբերող մյուս գրականութան թիվը հաշվենք 10, ապա կտանանք 14,000-ից 20,000 ձեռագիր, ավելի քան առկա է մեր արդի Մատենադարանում: Եվ դա միանգամայն սովորական թիվ է՝ Աղվանից աշխարհի նման ընդարձակ երկրի բնակչության համար:

ԳՐՎԱԳ ԼԻՆԳՆՐՈՐԴ. 11—13-ՐԳ ԴԱՐԵՐ

Վերևում նշեցինք, որ հատկապես Համամ Արևելցու ժամանակներից և մասնավորապես նրա ստեղծած գրականությամբ Աղվանից աշխարհի հայ մատենագրութունը, մնալով հանդերձ առաջին հերթին որպես տվյալ երկրի գրավոր դպրութուն, միաժամանակ դուրս է գալիս այդ սահմաններից և ներկայանում նաև որպես համահայկական մատենագրութան մի անբաժանելի մաս: Հենց դրա փայլուն ապացույցներից են Համամ Արևելցու Շարականը՝ զետեղված Հայկական շարակնոցներում, Քերականության մեկնութունը՝ միահյուսված մյուս բոլոր հայ քերականների համապատասխան մեկնութունների ընդհանուր շղթային, Սաղմոսների գուրդաների վերակարգավորումը՝ մտած եկեղեցական արարողութունների մեջ և այլն: Եվ դրանք այնքան են համահայկական մատենագրության ոգուն ու բնույթին հարազատ, որ ցարդ իրավացիորեն քննվել են որպես հենց այդպիսին: Մեկ որ այդպիսին էր Աղվանքի մատենագրութունը, ապա դա նշանակում է, որ առանձին անջրպետներ չպիտի լինեին, որպեսզի մայր Հայաստանի ընդհանուր գրականութունը ծառայեր նաև Աղվանից երկրի բնակչության կրթական և գրասիրական ընդհանուր կարիքների բավարարմանը: Այլ կերպ էլ չէր կարող լինել: Ուստի հենց սկզբից էլ Աղվանից աշխարհը պիտի իր գրական պահանջները բավարարեր ոչ միայն տեղի, այլև առճաստակ

հայկական մատենագրության շնորհիվ: Այլ կերպ ասած, հայ գրականությունը՝ նաև Աղվանից աշխարհի գրականությունն էր: Ուստի, Աղվանից աշխարհի գրական կյանքն ուսումնասիրելիս, պիտի հաշվի առնել ոչ միայն բուն աղվանական, այլև ողջ հայկական մատենագրությունը:

Այստեղ է Աղվանից գրի և գրականության պոբլեմի իսկական գաղտնիքը:

Այն բնական կամուրջը, որ նետված է եղել Հայաստանի և նրա Արևելյան կողմերի հայ բնակչության միջև մատենագրության առումով, զնալով այնքան է լայնացել ու տարածվել, որ հետագայում այլևս ոչ ոքի մտքով չի անցել խոսք բացել նրանց աշխարհագրական սահմանների մասին: «Հայկական մատենագրություն» դարձվածքը եղել է մի այնպիսի համահավասար հասկացողություն, որի տակ նույնիմաստ են հնչել և՛ Աղվանքի, և՛ Սյունիքի, և՛ Այրարատի, և՛ Վասպուրականի, և՛ Հայկական մյուս երկրամասերի գրական-մշակութային բոլոր երկունքները:

Եվ միանգամայն բնական է, որ Կիրակոս Գանձակեցին, խոսելով հայ մատենագիրների մասին, գրում է. «Իսկ հայոց ազգի պատմագիրք յուղվք ցուցին աշխատութիւն», ապա Ազանգեղոսի, Խորենացու, Եղիշեի, Թովմա Արծրունու և այլոց անվանաշարքում, որպես «հայոց ազգի պատմագիրք» հիշատակում նաև Մովսես Կաղանկատվացուն. «...Թովմայ վարդապետն, պատմագիր տան Արծրունեաց... Մովսէս Կաղանկատուացի, պատմագիր Աղուանից...»¹:

Նման թվարկումներ կատարել են նաև ուրիշ մատենագիրներ, որոնք միշտ էլ Մովսես Կաղանկատվացուն զետեղել են հայ պատմիչների շարքը²: Ուշագրավ է, որ Մխիթար Այրիվանեցին նրան կոչում է «Մովսէս Աղուանեցի», ճիշտ այնպես, ինչպես ունենք Մովսես Խորենացի, Ստեփանոս Սյունեցի, Կիրակոս Գանձակեցի և այլն:

1 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 7:

2 Տե՛ս Ն. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, Ա, Երևան, 1959,

Իսկ որ այն ժամանակներում հայ հեղինակը կարող էր նաև «ողվանեցի» կոչվել, եթե այդ կողմերից էր, դա միանգամայն հասկանալի է, որովհետև նրանց հասկացած Աղվանքը՝ Հայաստան էր: Եվ հենց այդ իմաստով է, որ նույն ինքը Մովսես Կաղանկատվացին, Դիզափայտի նահատակների մասին խոսելիս, գրում է. «որոց բարեկօսութեամբ միշտ զթասցի աստուած Աղուանից աշխարհիս և Հայաստանեայց երկրի»³:

Հիշենք մի ուրիշ օրինակ. հայ մատենագրության խոշոր գործիչներից մեկը՝ Վարդան Արևելցին, իր երկերից մեկի խորագրում կոչվում է Վարդան Աղվանեցի. «Վասն բանին մասանց ի խնդրոյ բարեգարդ բահանայի Թորոս անուն կոչեցելոյ եղբարորդոյ տեառն Կոստանդեայ հայոց կաթողիկոսի Վարդանայ Աղուանեցայ՝ կարճառուս»⁴:

Իսկ որ այդ նույն հեղինակը հայ է և ինքն էլ իրեն համարում է հայ, դա երևում է նրա հենց նույն երկի հետևյալ տողերից. «...մերն Մեսրոբ ետ նոցա գիր: Եւ զՎարձիոյ խաչն, որ Մեսրոբ արհնել է և յաջ թեկն հայ գիր...»⁵:

Հայոց Արևելից կողմանց հայությունը, ՅՅ7 թվականից հետո, ապրելով արդեն Աղվանք կոչվող իր հայրենիքում, որդեգրվելով Աղվանից եկեղեցուն, միշտ էլ պահպանեց իր ազգային զիմագծերը, զարգացրեց իր հայկական մշակույթը, իրեն հավասարապես կոչելով և՛ «աղուանեցի», և՛ «հայ», և՛ «աղվան», և՛ «հայազն աղվան»՝ ընդհուպ մինչև 20-րդ դարի սկիզբը, եթե ոչ ավելի ուշ ժամանակները⁶:

Ըստ այդմ, այդ կողմերում կերտված գրականությունն

3 Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1912, էջ 134:

4 Ձեռագիր № 2544, թերթ 201ա:

5 Անդ, թերթ 62բ:

6 Տե՛ս Մ. Բաբլումյանց, Աղուանեց եզեր և զրացե. Թիֆլիս, 1893, էջ 131-ում Հովսեփ-Բեկի (1824—1862) տապանագիրք. նա համարվում է «կալուածատէր հայկազն տոհմին Ղազարեանց» և միաժամանակ՝ «հայասէր աղուանեան»:

էլ, իր տեղային առանձնահատկություններով հանդերձ, եղամբ մնաց հայ գրականության մի պատկառելի հատվածը՝ աստիճանաբար ընդունելով համահայկական բնույթ ու նշանակություն:

Տասնմեկից տասներեքերորդ դարերի համար այս երկվույթն էլ ավելի բացարձակ տեսք ունի: Նույնիսկ հարկ չի զգացվում փաստարկելու, թե մեզ հետաքրքրող աշխարհագրական վայրերի այն ժամանակվա գրականությունը համահայկական ժառանգություն է: Այստեղ նկատի ունենք Փառիսոսը, պատմական Ուտիքի Գանձակ քաղաքը և նրա մերձակայքը, որտեղից, 11-րդ դարից սկսած, հրապարակ եկան այնպիսի խոշոր դեմքեր, ինչպիսիք են Հովհաննես Սարկավազը⁷, Գավիթ Ալավկաորդին, Մխիթար Գոշը, Հովհաննես Վանականը, Վարդան Մեծը կամ Արևելցին, Կիրակոս Գանձակեցին և ուրիշներ՝ համապատասխան դպրոցներով:

Մատենագիրների այս բույլը և նրանց կրթական օջախները՝ կազմում են այն ժամանակվա հայ դպրության փառքը: Նրանց վերհանմանն ու ուսումնասիրությանն են նվիրված հայ և օտարազգի բանասերների բազմաթիվ մենագրություններ, առանձին հոդվածներ, ինչպես նաև բնագրային ճոխ հրատարակություններ, որոնց վրա հանգամանորեն ժանրանալը դուրս է ներկա մենագրության և՛ սահմաններից, և՛ հնարավորություններից: Միաժամանակ, այս ամենի կողքով անցնելն էլ միանգամայն հակադիր կլիներ մեզ հետաքրքրող հարցերի ճիշտ լուծման նպատակին, որովհետև դպրության այդ հատվածը՝ պերճախոս հանրագումարն է Հայոց Արևելից կողմանքի հոգևոր ժառանգության: Ավելին, այն, ժամանակի կիլիկիահայությունների վերընթաց դպրության հավասարազոր երկվորյակն էր՝ հայրենի բնաշխարհում: Եվ, ամենից առաջ, հենց այդ երկու խոշոր միջավայրերն էին, որ պատմական իրա-

7 № 3710 ձեռագրում հանդիպում ենք հետևյալ տողերին. «Սարկավազ վարդապետ Հաղբատ, ի զեղչէ Մանջար Գետեզ» (թերթ 377ր, ԺԳ դար): Որքան զիտենք այս վկայությանը գեո ոչ ոք չի անդրադարձել և այստեղից է, որ հայտնի է դառնում Հովհաննես Սարկավազի ծննդավայրի անունը:

դարձությունների շնորհիվ, գլխավորում էին հայ ժողովրդի մտավոր առաջընթացը, նշված դարերում:

Համամ Արևելցու և նրա հաջորդների թագավորության հետագա վիճակը, ինչպես հայտնի է, շատ հեղհեղուկ եղավ: Այդուամենայնիվ, 11—12-րդ դարերում ևս նշված վայրերի իշխանությունը, հիմնականում, մնաց հայ թագավորների ձեռքին: Այստեղ նկատի ունենք Կյուրիկյան թագավորական տան ներկայացուցիչներին և հատկապես Գավիթ Անհողինին, որոնց տիրույթը ձգվում էր մինչև պատմական Հերեթի հայկական զավանդերը:

Լեոն, հենվելով Մատթեոս Ուհայեցու վրա, գրում է. «Կյուրիկյան թագավորությունն այնքան առաջ էր մխվում Աղվանից երկիրը կազմող այդ նահանգի (իմա՛ Ուտիքի) մեջ, որ նրան նույնիսկ սկսում են անվանել Աղվանից թագավորություն»⁸:

Ուշագրավ է Գավիթ Անհողինի կողք՝ Աղվանից Հավսեկի կաթողիկոսին. «Արդ ժողովեա զամենայն եպիսկոպոսունսդ Հայոց աշխարհիդ, որ յԱղուանսն են և ի բանակ այսր հասիր, զի ընդ մեզ մեռանիջիք»⁹: Ըստ այդմ էլ կաթողիկոսի կողմ հավաքվում են երկրի ազատության համար մարտնչելու «զամենայն քահանայս Աղուանից աշխարհին և զսարկաւագունսն»¹⁰:

Նույն հեղինակը, նկատի առնելով իր ժամանակի քաղաքական իրադարձությունները, գրում է. «Արդ այս ամենայն խոտվութեանցս և հանդէս բարկութեանս ոչ կարաց մտանել յաշխարհն Աղուանից, որ ասի Խորին աշխարհ Հայոց»¹¹... Հայրապետութեամբ և թագաւորութեամբ մինչև ցայսօր ժամանակի, որ նստէին առաքելական աթոռովն ի քաղաքն Հայոց ի

⁸ Լեո, Հայոց պատմություն, Բ, Երևան, 1947, էջ 632:

⁹ Մատթեոս Ուռնայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վարդաշապատ, 1898, էջ 81:

¹⁰ Անդ:

¹¹ Նկատի ունի, հիմնականում, Հայկական Աղվանքը:

Պարտաւ, որ ասի Փայտակարան... էին և այլ թագաւորք Հայոց ի Գարբանդ աշխարհին, որ ասի Կապանք... սահմանակից Օզաց և Աղուանից... Վաչագան և Գոշակտակն՝ նորին որդին, Փիլիպէ որդի Գոշակտակին, Սեաղա որդին Փիլիպէի, Սենեբարիմ որդի Սեաղայի, Գրիգոր որդի Սենեբարիմայ, որ զեռկենդանի էր մինչև զրէաք զայս...»¹²:

Մի այլ առիթով նույն պատմիչը գրում է. «Դարձեալ ի թուականութեանն Հայոց ի յամի ԵԼ (1081) արքեպիսկոպոսն Շիրակայ... Տէր Բարսեղ, յարուցեալ զնայր յաշխարհն Հայոց ի յԱղուան գաւառի... առ թագաւորն Հայոց Կիրիկէ, որդի Անհողինին Դաւթի, և ինչրէր Բարսեղ առնել ձեռնադրութիւն կաթողիկոսութեան Հայոց: Զոր ժողովեալ թագաւորն Կիրիկէ զեպիսկոպոսոսն Աղուանից աշխարհին... ի վանքն, որ կոչի Հաղբաթ, ձեռնադրեցին զՏէր Բարսեղ կաթողիկոս յաթոս սրբոյն Գրիգորի՝ ի վերայ ամենայն աշխարհին Հայոց հրամանաւ Կիրիկէ Թագաւորին և Տեառն Ստեփաննոսի՝ որ ունէր զաթոս սրբոյ առաքելոյն Թաղէոսի»¹³:

Այստեղ ոչ միայն Աղվանքն է դիտված որպես Հայաստանի ամբողջութեան մաս, այլև այդ կողմերի թագավորն ու հոգևորական դասը՝ կաթողիկոսի գլխավորութեամբ: Խոսքն, անշուշտ, աշխարհագրական առումով, ոչ թե ողջ Աղվանքի մասին էր, այլ հիմնականում, Հայոց Արևելից կողմանքի: Հոգևոր իրավունքի առումով այդ սահմաններն ավելի ընդարձակ էին և ընդգրկում էին ողջ Աղվանքը:

Այս իրողությունը ավելի քան որոշակիորեն է փաստարկվում Մատթեոս Ուռհայեցու հետևյալ վկայությամբ: 970-ական թվականներին, երբ բյուզանդական ուժերը, Զմշկիկի հրամանով, ուզում են մտնել «յաշխարհն Հայոց», «Յայնժամ ամենայն քաղաւորազունքն Հայոց՝ ազատքն... ժողով արարին առ թագաւորն Հայոց Աշոտ Բագրատունի»: Այդ ժողովին մասնակցող հայոց թագավորներն էին. «Թագաւորն Կա-

պանին Փիլիպպէ և թագաւորն Աղուանից Գուրգէն, Արաս Կարուց տէրն և Սենեբերիմ Վասպուրականիս տէրն և Գուրգէն Անձևացեաց տէրն... զամենայն տունն Հայոց ժողովեալ ի մի վայր»¹⁴:

Այստեղ էլ Աղվանքը հայոց տան անբաժանելի և հարազատ անդամն է և դա՛ ոչ միայն ազգագրական առումով:

Հետաքրքրական է նաև նույն պատմիչի տված հետևյալ տեղեկությունը, որի մեջ նորից Աղվանքը իր վերոհիշյալ առումով Հայաստանի և հայ եկեղեցու մի մասն է.

«Ի նժ (961) թվին», «որդոյն Աշոտի Գագկայ» թագավոր օծելիս կոչեցին «զՏէր Յովհաննէս կաթողիկոսն Աղուանից աշխարհին և քառասուն եպիսկոպոսունք ընդ նմա... զՓիլիպպոս զթագաւորն Աղուանից՝ զայր աստուածային և զսուրբ, զորդին Գողգազակայ որդոյ Վաչագանայ, որք էին թագաւորք Աղուանից աշխարհաց»: Հետաքրքրական են նաև հաջորդ տողերը Աղվանից երկրի ներկայացուցիչների վերադարձի մասին: Այնուհետև, գրում է պատմիչը, «զթագաւորն Աղուանից զՓիլիպպէ և զկաթողիկոսն զՏէր Յովհաննէսն, զեպիսկոպոսունսն և զգօրսն, որ եկին զհետ թագաւորին և հաջապետին և յուղարկեցին մեծամեծ տրօք և սիրով յաշխարհն Աղուանից, որ էր աթոս սուրբ առաքելոցն Թաղէոսի և Բարդուղիմէոսի, որք են նահապետք առաջինք Հայոց Մեծաց»¹⁵:

Այսպիսով, ավելի քան որոշակիորեն ենք համոզվում, որ Մատթեոս Ուռհայեցու նկատի առած Աղվանքը ոչ այլ ինչ էր, քան մասն «Հայոց Մեծաց», այսինքն, Մեծ Հայքի: Կրկնում ենք, խոսքը ողջ Աղվանքի, ավելի ճիշտ բուն Աղվանքի մասին չէ, այլ՝ Հայոց Արևելից կողմանցի:

Ինքնին ավելորդ է դառնում կրկին հիշեցնել, թե Աղվանից վերոհիշյալ թագավորների նման հայեր էին նաև հոգևորականներն ու կաթողիկոսները: Այդ մասին խոսք կլինի ստորև, սակայն, կանխելով մեզ, հիշենք վերոհիշյալ փաստերի հետ

¹² Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 230—231:

¹³ Անդ, էջ 220—221:

¹⁴ Անդ, էջ 17:

¹⁵ Անդ, էջ 3—5:

սերտորեն առնչվող հետևյալ տողերը՝ դարձյալ նույն պատ-
Ճիւղից.

1038 (1036*) թվականին, Պետրոս Գետադարձին կաթո-
ղիկոսական գահի վրա վերահաստատելու և Գիսկորոսին
հրաժարեցնելու նպատակով, Անիում գումարվում է համա-
հայաստանյան մեծ ժողով: Այստեղ էլ, բնականաբար, ներկա
է Հայոց Աղվանքը՝ իր իշխաններով ու կաթողիկոսով. այն էլ,
որպես որոշակի գեր խաղացող ուժ.

«Եւ յայնժամ թագաւորն և իշխանքն Հայոց սարսեալք
յահէ անիծիցն, կամեցան զարձուցանել զՏէր Պետրոս յաթոռ
իր... և յայնժամ գրեաց թագաւորն թուղթ և ամենայն իշխան-
քըն Հայոց ի յԱղուանք և կոչեցին զկաթողիկոս Աղուանից
աշխարհին զՏէր Յովսէփ, զի գայցէ ի բարեխօսութիւն և ի
հաստատութիւն Տէր Պետրոսին ի քաղաքն Անի:

Եւ եղև ի թուականութեանս հայոց ՆՁԷ (տարբ. ՆՁԵ) լի-
նէր մեծ ժողով ի քաղաքն յԱնի եպիսկոպոսաց, հայրապետաց,
կրօնաւորաց և վարդապետաց, ազատաց և իշխանաց իբրև
չորք հազարաց, որ էր գլուխ ժողովոյն ծերունին Յովսէփ՝ կա-
թողիկոսն Աղուանից»¹⁶:

Փաստերի այս խումբը իր ամբողջութիւնամբ (նաև չհիշա-
տակվածները) ավելի քան հստակ լույս է սփռում 10—12-րդ
դարերի Աղվանքի կամ Հայոց Արևելից կողմանքի պատմական
իրականութեան վրա¹⁷:

¹⁶ Անդ, էջ 77:

¹⁷ Այս տեսակետից բնորոշ օրինակ կարող է համարվել Ստեփանոս Օր-
բելյանի հայտնի «Ողբ»-ի հետևյալ հատվածը, որ թվարկվում են հայոց
տան անվանի տոհմերն ու զավանները: Հեղինակը, գիմելով վշտամբո՞թ
էջմիածնին՝ որպես ողջ հայութեան մոր, գրում է.

Վա՛յ զքո երեցն՝ Արշակունին,
Վա՛յ զքո կրտսեր՝ Բագրատունին,
Վա՛յ զքո Սիւնին և զԱրծրունին,
Վա՛յ զՄամիկոնին և զԱղուանին,
Վա՛յ Շիրակայն զՎանանդին,
Վա՛յ զՏարօնայն և զՄոփային...

(«Ողբ»... Ստեփանոսի Սիւնեաց... Կալկաթա, 1846, էջ 25):

Այս առումով արժեքավոր է նաև հետևյալ վկայությունը, որտեղ ներսե՞

Ինչպես հայտնի է, Մատթեոս Ուոհայեցին իր այս երկը,
ժամանակագրական առումով հասցրել է մինչև 1133 թվակա-
նը, ուտտի նրա վերևում նշած թագավորներից վերջինը՝ այդ
ժամանակ «գեո կենդանի էր» և թագավորում էր Աղվանքում:

Բանասեր Ղ. Մովսեսյանը, Կյուրիկյաններին նվիրած
հատուկ ուսումնասիրության մեջ գրում է. «Այսպես Գուգարաց
և Ուտի նահանգները մնացին Հայոց իշխանութեան ներքև
մինչև Աշոտ Գ., որ իր որդին Գուրգեն զրավ թագավոր Աղվա-
նից երկրին՝ տալով անոր Տաշիր, Սևորդովքն Ձորագետին,
Կայեն, Կայծոն, Խորխոտունիք, Բազկերտ և ուրիշ շատ մը
բերդեր, որոնց Վիրք Սամխեթ ընդհանուր անունը կու տան:
Գուգարաց և Արցախի այս փոքրիկ իշխանությունը Դավիթ
Անհողնի ժամանակ և վերջին ասոր հաջորդին՝ Կյուրիկե Ա-
ի ատեն ավելի ընդարձակվեցավ և շենցավ և հընթացս ժամա-
նակի իրեն կցեց Տավուշ, Գարդման, Փառխոս, Կողթ, Զավե և
այլն վայրերն...»¹⁸:

Ուշագրավ են նաև «Կախեթի մեջ հայազգի թագավորներ
Կյուրիկյան տնեհն» ենթաբաժնի մեջ քննված փաստերը, որոնց
համաձայն 11—12-րդ դարերում Կախեթի թագավորներն էին
նույն Կյուրիկյան տան ժառանգները¹⁹:

Այս շրջանի հայկական թագավորությունների մասին հա-
րուստ վկայություններ են հավաքված նաև Մ. Չամչյանի կող-
մից, «Ի վերայ հայկազուն քաղաուրաց Աղուանից» ենթախո-
րագրի տակ որոնք, սակայն, հանգամանորեն չեն քննված²⁰:
Նշած հարուստ փաստերի գիտես անբավարար հետազո-

Շնորհալու մասին ասված է, թե նա ցանկանում էր եկեղեցիների միության
գաղափարը ընդունելի դարձնել «յամենայն Հայաստանեայս՝ սկսեալ յաթո-
ռոյն Աղուանից» (Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք, Անթիլիաս, 1951, էջ
442): Համանման փաստ կա նաև Լ. Խաչիկյանի հրատարակած հիշատակա-
րաններում (օրինակ, ԺԴ դ., էջ 194):

¹⁸ Ղ. Մովսեսյան, Լոթիի Կիրիկեան թագաւորներու պատմութիւնը,
Վիեննա, 1923, էջ 10—11:

¹⁹ Անդ, էջ 83—87:

²⁰ Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 1046—
1048:

տութիւնից անկախ, դարձյալ նրանց միջից հասակորեն երեւում է հայ թագավորութիւնների անընդմեջ գոյութիւնը Արցախ-Ուտիքյան գավառների վրա:

Ի վերջո քայքայման դատապարտված այդ թագավորութիւնները վեր են ածվում առանձին իշխանական տներին, որոնցով հռչակավոր է եղել, օրինակ, Խաչենը կամ Լեոնային Ղարաբաղը: 12—14-րդ դարերում վերջիններս, մասնավորապես Իվանե և Զարարե եղբայրների և նրանց հաջորդների օրոք, մեծ դեր են խաղում հայ իրականութեան մեջ:

Ահա մտաւորապես այդ ժամանակամիջոցումն է, որ հայկական դպրութիւնն ու մատենագրութիւնը, ինչպես նաև վանական շինարարութիւնը զարգացման մի նոր թափ է ստանում: Եվ հենց այդ շրջանի ծաղիկն են հանդիսանում վերևում հիշատակված հեղինակները:

Նպատակ շունենալով նույնիսկ քննութեան առարկա դարձնել Հովհաննէս Սարկավագին, Դավիթ Ալավկաորդուն, Վանականին և մյուսներին, կփորձենք մի քանի խոսք ասել միայն նրանցից մեկին՝ Մխիթար Գոշի կապակցութեամբ՝ որպես այդ շրջանի ներկայացուցիչ: Հատկապես այդ հեղինակին ենք ընտրում նախ այն պատճառով, որ նրա մասին ևս որոշ անձինք սխալ հայցաքննք են գրսեորել և ապա, այն պատճառով, որ նրա աշխատանքները յուրովի կապված են Աղվանից կոչված աշխարհի պատմագրութեան, գեղարվեստական գրականութեան, ինչպես նաև կաթողիկոսութեան ու այլ կարևոր խնդիրների հետ: Դրանց շնորհիվ նա հնարավորութիւն է տալիս՝ զարգացնել և ամփոփել մեր խոսքը՝ մեզ հետաքրքրող հարցերի առնչութեամբ:

Մխիթար Գոշի, հայ մատենագրութեան այդ կարկառուն ներկայացուցիչ մասին ևս որոշ անհատներ այն անհիմն կարծիքն են հայտնել, թե նա, ըստ էութեան, աղվան կամ նաև աղվան մատենագիր է: Այս սխալ հայացքը, ինչպես տեսանք, իր վերջին արտահայտութիւնն է ունեցել Զ. Բունիաթովի մատնանշած գրքում: Նրա փաստարկումներից մեկն այն է, որ Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» հրատարակող Վ. Բաս-

տամյանցը և ուրիշներ սխալ կերպով են կազմել «Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրը Հայոց» խորագիրը, այնտեղ ավելացնելով «Հայոց» բառը, որպիսին չկա ձեռագրում: Սակայն պետք է նկատել, որ Վ. Բաստամյանցի մշակած այդ խորագիրը վերաբերում է ոչ թե բնագրին, այլ իր աշխատասիրութեանը, որովհետև բուն բնագիրն ունի իր ուրույն գիտական ճշգրտված խորագիրը՝ «Դատաստանագիրը Մխիթարայ Գոշի», ուր չկա «Հայոց» բառը, ուստի և այդտեղ միտում կամ որեէ սխալ որոնելու հարկ չկա: Պետք է միաժամանակ նկատել, որ նման եղանակը խիստ անբավարար կլիներ մի խոշոր հեղինակ՝ իր գրական որոշակի ժառանգութեամբ ազգափոխել, ուստի Զ. Բունիաթովը նաև այն միտքն է հայտնում, թե այդտեղ ամեն ինչ աղվանական է, բացի մի տվյալից՝ լեզվից: Նախ պիտի ասել, որ այդ պարագան այնքան էլ երկրորդական չէ, որպեսզի մենք այն արհամարհենք, ինչպես առարկում է նա: Բայց արդո՞ք գրանով խնդիրը կարող է լուծված համարվել, այսինքն, Մխիթար Գոշը և նրա ժառանգութիւնը կդառնան աղվան կամ աղվանական: Իհարկե ոչ: Չնայած Մխիթար Գոշը չի կասկածել, թե կզա ժամանակ, երբ կվերանայվի իր աղգային պատկանելիութեան հարցը և այդ մասին հատուկ հիշատակութիւն չի թողել, սակայն, նրա երկերի ուշադիր ընթերցումից միշտ էլ կարելի է զգալ ու համոզվել, որ գործ ունենք հայ հեղինակի հետ, որը պայքարում է իր ժողովրդի ֆիզիկական ու հոգևոր գոյութեան, նրա մշակութի ծաղկման ու զարգացման համար: Բերենք մի քանի օրինակներ: Դատաստանագրքի երկրորդ մասի Ա հոդվածում, հիշելով Հայոց Արգար թագավորին, Մխիթար Գոշը գրում է. «Զի այգպէս մեռն աբճայ Արգարիոս կարգեաց զտուն թաղաւորութեանն Պարսից»²¹: Ազգով աղվան հեղինակը հայոց թագավորի մասին խոսելիս չէր ասի «մերն արքայ»: Նույն Դատաստանագրքի առաջին մասի ԿԾ հոդվածում, հեղինակը, հակազդվելով հունաց և վրաց եկեղեցիներին, պաշտպանում է իր

²¹ Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրը Հայոց, Վաղարշապատ, 1880, էջ 301:

աղղային եկեղեցու շահերը, տալով իր ազգի անունը. «Հուիցեն Յոնք և Վիրբ... ոչ Գանդրայն ժողովեալը և ոչ Նիկիայն Հայք էին, այլ յամենայն ազգաց»²²: Գատաստանագրքի հիշատակարանում, խոսելով իր ժողովրդի պետականազրկման մասին, հեղինակը հիշում է մնացած իշխաններին, որոնք խաչենի ու Կիլիկիայի ղեկավարներն են. «Իշխանաց ի կողմանս խաչենոյ... Հայթերբ... և կողմանց Կիլիկիայ...»²³: Պարզ է, որ հայեր էին ոչ միայն Կիլիկիայի և խաչենի նշված իշխանները, այլև իրեն նրանց ազգազավակ համարող հեղինակը: Հիշենք մի երկու օրինակ էլ «Թուղթ Մխիթար վարդապետին, որ Գոշն կոչիր» ստեղծագործությունից²⁴: Այս ամբողջ թուղթը նվիրված է հայ-վրացական հարաբերությունների առողջացման նպատակին: Որպես հայ ժողովրդի ներկայացուցիչ նա, դիմելով վրացիներին, գրում է «Մի՛, սիրելիք աստուծոյ, լսող լինիր թշնամեաց մերոց, զի չկայ ի Հայք հերձուած...»²⁵: Խոսքն ուղղելով Իվանե և Զաքարե սպասալարներին, Մխիթար Գոշը նույն թղթում գրում է. «Զի դուք իշխան էք հայոց և վրաց...», ձեռնարկ «ոչ թաքուցաք զմեր ազգիս» թերությունները և խնդրում է չկարծել, թե ինքը «վասն հայոց» սուտ տեղեկություններ է հաղորդում: Հիշելով վրաց Կյուրիոն եպիսկոպոսին, նա գրում է, որ Կյուրիոնը «նախանձեալ ընդ պատուոյ ամբողջն Սիւնեաց և Աղուանից, քան զիւրն որոշեցաւ ի մէնջ» և այլն:

Այս ամենը և բազմաթիվ նման նշումներ ցույց են տալիս, որ Մխիթար Գոշը ոչ միայն լեզվով ու գրով էր հայ, այլև իր ամբողջ էությունը²⁶:

22 Անդ, էջ 165:

23 Անդ, էջ 71—73:

24 «Արարատ», 1900, էջ 497:

25 Անդ, էջ 498:

26 Նույնը պիտի ասել նաև Կիրակոս Գանձակեցու վերաբերյալ, որի պատմության էջերում նույնպես առատորեն շաղ են տրված իր ազգային պատկանելիությունը վկայող բազմաթիվ արտահայտություններ: Այսպես, օրինակ. «Իսկ սուրբ վարդապետն Մեսրոպ, իբրև ելից զերկիրս Հայոց ուժամբ և թարգմանութեամբ... զնացեալ յԱղուանս՝ առէ և նոցա նշանագիրս. և վարդապետս թողեալ նոցա...» (Կիր. Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց,

Մխիթար Գոշը, հայ և համաշխարհային իրավարանական մտքի այդ հանձարեղ ծնունդը, իր եզակի նշանակության երկերով և գործունեությամբ մեզ է ներկայանում, ամենից առաջ, որպես Հայոց Արևելից կողմանց գործիչ: Բայց նա, լինելով հայ ժողովրդի զավակը, մտածում էր ոչ միայն այդ գավառների, այլև ողջ հայության ճակատագրի, նրա անելիքների և գոյատևման մասին: Դրա փայլուն արտացոլումն էր ահա նրա Գատաստանագրիքը, գրված պատմական Ուտիքի Գանձակ քաղաքից ոչ հեռու Գասնո անապատում, տեղի հայ հոգևորականության օժանդակությամբ և հորդորով: Ահա հեղինակի խոսքն այդ մասին.

«Բայց ձեռնարկութիւն մեզ յայսմ իրողութիւն եղև ի թուականութեանս հայոց ՈՂԳ և շրջանին երթալոյ ի բաց ՃԱ, որ կոչի Փոքր, իսկ հոռոմին նե, յամս անիշխանութեան թագաւորութեան մերոյ ի վաղնջուց, ի ժամանակի մնացելոց սակաւ իշխանաց ի կողմանս խաչենոյ, ընդ ժամանակս անուանելոյ Հասանայ կրօնաւորեցելոյ և որդույ նորա Վախտանգայ, ի զղեկին որ անուանի Հայթերբ, զիւրաւորի այլոց իշխանաց... ի դիտապետութեան տեառն Ստեփաննոսի տանս Աղուանից յաշխարհիս Առանայ, ի նահանգիս, որ կոչի մայրաքաղաքին Գանձակ, յանապատս և յեղբայրանոցս անուանեալ Գասնոյ, սկզբնաւորեալ ի լեռնակողմն մենաստանին կոչեցելոյ Հոռոմաշէն, ընդ հովանեաւ սրբոց եկեղեցեաց կուսաստանացն յիշեցելոց, ձեռնտուութեամբ հօր Յովսէփայ, և եղբօր Պաւղոսի յորդորմամբ յառաջարկութիւնս...»²⁷:

Տեղական բնիկ հայության այս հոգևոր միջավայրը, բնա-

երևան, 1961, էջ 30): Հիշենք թեկուզ այն տողերը, ուր նա, խոսելով Ազգանքի մասին, գրում է. «...Իսկ երկրորդ հատուածիս դիցուք զուխ զուսատրիչս կողմանցն Աղուանից, որպէս զազգայնոց և զհաւատակցաց մերոց, մանաւանդ զի և առաջնորդք նոցա հայալեզուք, հայերէնախօսք... Թագաւորքն հնազանդ թագաւորացն Հայոց... և ազգն ուղղափառութեամբ ընդ մեզ կացեալ» (Անդ, էջ 192) և այլն: Ավելորդ ենք համարում նույնը կրկնել նաև Հովհաննէս Սարկավագի և մյուս գործիչների վերաբերյալ:

27 Մխիթար Գոշ, Գատաստանագրիք Հայոց, Վաղարշապատ, 1880, էջ 69—74:

կանաբար, առաջին հերթին, շահագրգռված էր Ազվանից երկրի կարգ ու կանոնով, ինչպես որ այդ օրերից առաջ՝ Դավիթ Ալավկատրդին՝ իր կանոններով, որոնք միաժամանակ նաև դատաստանագրքային երանգ ու ուղղութուն ունեին: Վերջինս, խոսելով իր նպատակի մասին՝ արմատախիլ անել հասարակական շարիքը, գրում է. «Եւ այլ մեծագոյն շարիս, որով լցին զաշխարհս Աղուանից... վառեցաւ և տարածեցաւ ընդ ամենայն լեռնայինս, և դաշտայինս...»²⁸: Այդպիսի սահմաններ էր նկատի ունեցել նաև Ազվանից երկրի այն ժամանակվա կաթողիկոս Տեր Ստեփաննոսը, որ կամեցել էր հովանավորել Մխիթար Գոշին, թելադրելով հավանաբար նաև իր անձնական միտումների ավելի նեղ հաշիվները: Մխիթար Գոշը, սակայն, այդպես չէր մտածում. նրան մտահոգում էր ողջ հայութեան ճակատագիրն ու ապագան: Այդ առումով, ըստ երևութիւն, նրանք միմյանց լրիվ չէին հասկացել. հավանաբար, Մխիթար Գոշը չէր կամեցել լրիվ բացատրվել իր հովանավորին, այլպես կարող էր դատաստանագրքի շարադրման գործը տալավել: Ուստի Ազվանից կաթողիկոսը մի քանի անգամ է հոգևոր հարկ դնում Մխիթար Գոշի վրա. «Քայց եղև պատճառ գրելոյ զսա ի հարկելոյ զմեզ Տեառն Ստեփաննոսի Աղուանից կաթողիկոսի միանգամ և երկիցս. և ես պատճառեցի զանձինս տկարութիւն և զտղիտութիւն: Իսկ իբրև առաւել ստիպեաց, յանձն առի, մոռացեալ զիմ տկարութիւնս, զիտելով թէ պարտ է հնազանդ լինել հոգևոր հրամանի»²⁹:

Քայց Մխիթար Գոշն այստեղ արհեստականորեն մեծացնում է հոգևոր հովանավորի դերը, որովհետև, ինչպես ինքն է խոստովանում, զրանից զեռ շատ առաջ էր ինքը մտատանջվել դատաստանագիրք ստեղծելու հարցով.

«Ի բազում ժամանակաց տարակուսեալ լինէի վասն սո-

²⁸ «Դավիթ Ալավկատրդու կանոնները» («Էջմիածին», 1953, առանձնատիպ, էջ 44):

²⁹ Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք Հայոց, Վաղարշապատ, 1880, էջ 17:

րին իրաց՝ նախատելն զմեզ մերոց և օտարաց»³⁰: Այնուհետև նրան ստիպել ու հարկել են «աշակերտն սուրբ գրոց Պաղոսը» և ուրիշներ, բայց նա վախեցել է խանգարողներից, հալածողներից, մինչև որ հայտնվել է այնպիսի հզոր հովանավոր, ինչպիսին էր Ազվանքի կաթողիկոսը:

Այս առումով ուշադրության արժանի է նաև այն թուղթը, որ Մխիթար Գոշն ուղղել է իր հովանավորին և զետեղել Դատաստանագրքի նախադրության մեջ. «Օրինակ սակաւովասն զօրութեան գրոց և աղբսարանութիւն առ տէր Ստեփաննոս կաթողիկոսն Աղուանից—Աղաչեմ զքեզ, պատուական գլուխդ եկեղեցաց տանս Աղուանից, մի՛ վայրագար և թեթև գործ համարիր զհոգևոր հարկս, զոր եղիր: Քանզի պարտ է մեզ ցուցանել քեզ սակաւութ, թէ զի՞նչ է զօրութիւն գրոցս, զոր ձեռնարկեմքս. զի գիրս Դատաստանի զնմանութիւն Կանոնաց ունի...»³¹:

Այստեղ արդեն ավելորդ է ուշադրություն հրավիրել Ազվանից կաթողիկոսին առաքված խոսքի վրա, փորձելով ապացուցել, թե նրա լեզուն հայերենն է, ինչպես դա անում էինք վերևում, ասենք, Աբաս կաթողիկոսին Երուսաղեմից առաքված գրքերն ու գրությունները քննելիս: Այստեղ արդեն առաջնակարգ է Ազվանից աշխարհում երկնվող գրական մտքի թռիչքն ու խոչանքը զեպի համահայկական հրատապ պորբլեմները: Եվ այստեղ նորից երևան են գալիս հայ-աղվանական եկեղեցիների միջև ընկած դավանաբանական վեճերն ու տեղական ընդդիմադիր ուժերի շահերը՝ որպես ավանդական խոչընդոտներ: Ավելին, նրանց միանում են օտար իշխողների թշնամանքն ու հալածանքը:

Դատաստանագրքի 1-ին մասի 113-րդ հոդվածից պարզ երևում է, թե Մխիթար Գոշը, անկախ իր կամքից, շարադրության ընթացքում ներգրավվել է դավանաբանական վեճերի ոլորտը: Այլ կերպ էլ չէր կարող լինել, որովհետև խոսքը հասել էր «Յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ» կնճառոտ հարցին, այն է

³⁰ Անդ, էջ 16:

³¹ Անդ, էջ 18:

հռչակավոր «ինը դասին», որին բախվել էին հայ, վրաց և աղ-վանից եկեղեցիները դեռևս 7-րդ դարում: Ըստ էության, վի-ճարանության ընթացքում այդ հողվածք կամ կանոնը այնքան է աճել, որ ստացել է աստվածաբանական առանձին մեկնա-բանության տեսք: Երևում է նաև, որ մի ազդեցիկ անձնավո-րություն հակադրվել է հեղինակին, մղելով նրան նորանոր փաստարկումներին: Եվ ահա հեղինակն էլ, կրկին ու կրկին զարգացնելով իր միտքը, պատասխանում է նրան. «պատմեմք բուն հարցասիրութեանդ»³²: Իսկ երբ վերջինս շատ է համա-սում, Մխիթար Գոշը, իր խոսքին որոշ խստություն տալով, գրում է.

«Ա՛յս են ինն դասք երկնայինք և ա՛յս է գործ նոցա. աւե-լի քան զայս մի՛ ինչ իմաստուք, որպէս եղկելին Որոգինէս, որ աւելի քան զգրեալսն իմանալով՝ կործանեցաւ անկանգնե-լի...»³³:

Նշենք նաև, որ վեճի ծնունդ այս կետը հետո էլ հանգիստ չունեցավ. կաթողիկ գործիչները նրա մեջ կատարեցին աղաղա-կող հեղձումներ, որոնց մասին շատ խոսվեց մասնագիտական գրականության մեջ, սակայն խնդիրը լուծվեց միայն վերջերս, երբ մեր Մատենադարանի № 6398 ձեռագրում ի հայտ եկավ այդ կետի անաղարտ ընդօրինակությունը³⁴:

Թե ո՞վ է եղել Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի նշված 113-րդ կետի շուրջը վեճ ծավալող անանուն անձավորություն-

³² Անդ, էջ 240:

³³ Անդ, էջ 242—243 (ամբողջը՝ 234—272):

³⁴ «Գրական թերթ», 1963, փետրվար 8, նկատենք, որ այդ հարցը բննելիս, Մխիթար Գոշն օգտվել է նաև Մովսես Կաղանկատվացուց, գրե-լով. «այլ զի գիտասջբք եթէ այտորիք պարտին Հայք ի Հոռոմոց և ի փոան-կաց, որպէս Աղուանիցն ուսուցանէ Պատմութիւն» (էջ 270—271): Ինչպէս նշել է Վ. Բաստամյանցը, խոսքն այստեղ վերաբերում է Մովսես Կաղան-կատվացու հետևյալ տողերին. «Հայք ի հաւատոյ մասին... այստիկ յոյժ եղեն պարտեալ, զի ասացին Յոյնք, եթէ կարգաւորեաց Աստուած զեկեղեցի ինն դասուք» (Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Քիֆլիս, 1912, էջ 309): Ասենք նաև, որ այս վերջին աղբյուրում եղած տեղեկություն-ները՝ ինը դասերի մասին (անդ) նորից են հավաստում, որ ուրիշներն են եղծել Մխիթար Գոշի նշված կանոնը:

նը, բանասիրության մեջ պարզված չէ: Վ. Բաստամյանցը կարծում է, որ նման առիթ կարող էր տված լինել Զաքարիա ամիրսպասալարը³⁵: Սակայն դա ճիշտ չէ, որովհետև Գա-տաստանագիրքը վաղուց էր ավարտված, երբ Մխիթար Գոշն առիթ ունեցավ շփվելու Զաքարիա ամիրսպասալարի հետ: Բնական կլիներ մտածել, որ այստեղ էլ առկա է Աղվանից կաթողիկոսը, երկի հովանավորը, որովհետև այդտեղ շոշափ-վում էր հայ և աղվան եկեղեցիների դավանանքը, որի համար տվյալ դեպքում պատասխանատու էր Ստեփանոս կաթողիկո-սը: Ը՛իշտ է, այդ եկեղեցիները հիմնականում միասնական էին, բայց, ինչպես նշեցինք, շատ էին նաև նրանց միջև ծա-վալված վեճերն ու տարաձայնությունները: Պարզվում է, որ նման վեճեր կային նաև այդ օրերին, և նրանց զլխավորողը ոչ այլ ոք էր, քան նույն Ստեփանոս կաթողիկոսը: Այս առու-մով վերին աստիճանի կարևոր վկայության ենք հանդիպում Գրիգոր Տղայի թղթերից մեկում՝ ուղղված Հաղբատ-Սանա-հինյան հոգևոր առաջնորդներին և մասնավորապես Գրիգոր Տուտեորդուն: Գրիգոր Տղային բաղմաթիվ նամակներ են հա-սել Աղվանքից Ստեփանոս կաթողիկոսի բռնած թշնամական դիրքի կապակցությամբ, նույնիսկ առանձին անհատներ են այդ նպատակով ուղևորվել դեպի Կիլիկիա, հայոց կաթողի-կոսարանը: Ուստի Գրիգոր Տղան իր նամակում գրում է, որ Աղվանից Ստեփանոս կաթողիկոսը «ջանայ աղաւղել և խա-փանումն առնել... աթոռոյն սրբոյ..., զգրեանք և զայլ անօթք եկեղեցւոյ յանպէտս վատնէ և ցրուէ..., իրրև թշնամի...»³⁶:

Այսպիսին էր ահա այն օրերին Աղվանից կաթողիկոսի դիրքը հայ եկեղեցու նկատմամբ: Գուցե և այստեղ առկա լի-նեն շափաղանցումներ, սակայն, անկախ դրանից, անժխտելի է այն խոսվածք, որ լարել էր Աղվանից առաջնորդը հայ կաթո-ղիկոսության և եկեղեցու դեմ: Աղվանից եկեղեցու «գրեանք»-ի և «զայլ անօթք»-ի դեմ նրա բռնած թշնամական դիրքը, ոչնչ-

³⁵ Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք Հայոց, Վաղարշապատ, 1880, էջ 274—275 (տողատակ):

³⁶ «Արարատ», 1893, էջ 241:

չացնող ձեռնարկումները ինքնին մատնացույց են անում մի շատ կարևոր հանգամանք. դավանաբանական պայքար՝ նաև դրական ժառանգության նկատմամբ: Բնագավառ, որի մեջ էր մտնում նաև Մխիթար Գոշի Գատաստանագիրքը՝ դեռ խանձարուրում: Ուստի հասկանալի է, թե ինչու այն, նույնիսկ լույս աշխարհ չեկած, պիտի հալածվեր, և հալածվեր ամենից առաջ Ստեփանոս կաթողիկոսի կողմից, սրովհետև նրա հեղինակը համառորեն ամրապնդում էր հայ եկեղեցու ավանդական դավանանքն ու հեղինակությունը: Էլ չենք խոսում կաշառակերության, եկեղեցական կարգերի խախտման, կամայականությունների այն դեպքերի մասին, որոնք սանձազերծված էին հատկապես Աղվանքում՝ նույն Ստեփանոս կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ³⁷, և որոնց դեմ արգելքներ էր հարուցում Մխիթար Գոշի Գատաստանագիրքը:

Հալածանքը չի հապաղում. Ստեփանոս կաթողիկոսը չի բավարարվում իր հոգևոր իշխանությունը հասու պատժական միջոցներով, որոնք կարող էին ուզած արդյունքը շտալ, ուստի նա դիմում է մասձեղական բռնակալության ներկայացուցիչների օգնությանը: Կիրակոս Գանձակեցին, խոսելով այդ մասին, գրում է. «Եւ ապա նեղեալ (իմա՛ Մխիթար Գոշը) ի տաճկաց՝ ի սաղրեյոյ կարողիկոսին Աղուանից Ստեփաննոսի, և եկեալ նորա յաշխարհն հաչենոյ առ Վախթանկ, իշխանն Հաթերքոյ, և առ եղբարս նորա, որք բազում պատուով պատուեցին զնա, և անդ դադարեալ ամս ինչ»³⁸:

Մխիթար Գոշն ինքն էլ Գրիգոր Տղային գրած նամակում նշում է, որ հալածվել է «ի խնդրողէն զԳատաստանացոյ, գիրք»³⁹, իսկ մի այլ առիթով՝ անդրադարձել իր կրած ծանր տառապանքներին, որոնք տակն ու վրա են արել ոչ միայն նրա հոգու անդորրը, այլև մարմնի առողջությունը: «Բազում հնչեաց ի վերայ մեր փորձութիւնք՝ ներքոյ և արտաքոյ, յորմէ յողողղեցաք... տկարացաք...»⁴⁰:

³⁷ Անդ:

³⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 209:

³⁹ Զ. Ոսկյան, Մատենադրական քննություններ, Վիեննա, 1926, էջ 149:

⁴⁰ Անդ, էջ 186:

Իրերի ներկա դրության մեջ թերևս գտնվեն որոշ անհատներ, որոնք փորձեն ի դեմս Ստեփանոս Աղվանից կաթողիկոսի տեսնել ոչ թե հայազգի, այլ աղվան գործչի: Նման անհարկի շփոթությունները կանխելու նպատակով ասենք, որ նա Աղվանքի բնիկ հայերից մեկն էր, հայալեզու և հայերենախոս, որին Գրիգոր Տղան հիշում է «իբրև զազգականակից և զաշտիճանակից և զեղբայր...»⁴¹, իսկ մասձեղականները հալածում են, որպես հայի, ստիպելով, որ նա էլ հեռանա Գանձակից իր իսկ հալածած Մխիթար Գոշի հետքերով՝ «ի կողմանս հաչենոյ»⁴²: Այստեղ էլ աստանդական կարճատև կյանքից հետո մեռնում է նա: Մահից առաջ Վահանավանքում նա թողել է մայրենի լեզվով շարադրված և իր կողմից հորինված հետևյալ հիշատակարանը.

«Ես տէր Ստեփանոս Աղվանից կաթողիկոս նեղեալ ի տաճկաց եկա եւ հանդեայ աստուածասէր թագուհեայ Շահանդիստին եւ Կատարին շինած եկեղեցոյս զալթիս...»⁴³:

Որքան էլ նա ներքին ու արտաքին հանգամանքների զրբդումով պայքարեց Մխիթար Գոշի դեմ, սակայն ի վերջո չկարողացավ խուսափել բնոջանուր թշնամու հալածանքից և իր հայրենակիցների վիճակից ու ճակատագրից:

Այստեղ էլ, ինչպես տեսնում ենք, Տեր Ստեփանոսը, որպես Աղվանից եկեղեցու առաջնորդ, որոնել է համապատասխան անկյուն, Վահանավանքը, որտեղ «կան ի շիրիմ բազում թագաւորք և թագուհիք Աղուանից և Բաղաց...», և որտեղ մի ժամանակ ապաստանում էին հայ եկեղեցուն հակադրվող Աղվանից երկրի առաջնորդները⁴⁴:

Ավելորդ չէր լինի ասել, որ Աղվանից երկրի մեծամեծներից այդտեղ հանգչում էին նաև թագավորազարմ Շահան-

⁴¹ «Արարատ», 1893, էջ 240:

⁴² Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 178—181:

⁴³ «Գիվան հայ վիմագրության», կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, 11, 1960, էջ 139:

⁴⁴ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն ևահանգին Սիսական, Քիֆլիս, 1910, էջ 238—241, 282—287:

դուխտն ու իր քույրը, որոնք նույնպես թողել են մայրենի լեզվով շարադրված արձանագրություններ.

«Ի ՇԼԸ թվականիս ես Շահանդուխտ դուստր Սեւադաի Աղվանից թագաւորի և ամուսին իմ Գրիգոր թագաւորի որդո Աշոտկա, վասն ոչ գոլո մեր ի մասին ժառանգ [ը]ստ մարմնո, ես և քույրս իմ Կատայս շինեցաք զսուրբ Աստուածածինս փոխարեն գթոց նորա...»⁴⁵:

Այստեղ են նաև նրանց մոր և այլոց հիշատակները:

Աղվանից աշխարհի վերոհիշյալ Ստեփանոս կաթողիկոսը 1181 թվականին թողել է մի այլ արձանագրություն ևս, որը մեջ ենք բերում ամբողջապես. «Ի թվ. ՈԼ. ես տէր Ստեփաննոս Աղուանից կաթողիկոս եղէ միաբան սուրբ ուխտիս Այրիվանաց յառաջնորդութեան հարն Գրիգորի և ետու զԱնդրէի առաքելոյ նշխարհն և սուրբ նշան և ծննդոց Յովհանն և բնակիչք տեղւոյս խոստացան ինձ զտան փոխման Տիրամարն Գաւուրսն յամենայն եկեղեցին պատարագել զՔրիստոս»⁴⁶:

Պարզ է, որ այստեղ գործ ունենք ոչ թե օտարազգի բրիտոնյալի, այլ հայազգի հոգևոր առաջնորդի հետ:

Այս արձանագրությունները մեզ միտք են տալիս անդրադառնալու Աղվանից աշխարհի հայերեն հնամենի արձանագրություններին ևս, որոնք սփռված էին ու դեռ սփռված են այդ երկրով մեկ, ընդհուպ մինչև Գերբենտ, և որոնց մի մասը հավաքված է Ս. Զալալյանի և Մ. Բարխուտարյանցի հատորներում⁴⁷: Սակայն դա մեզ կարող էր հեռուն տանել, մանավանդ, որ գեթ այդ քարեղեն համատարած փաստերի-դեմ առարկություններ չեն կարող լինել: Բացի դրանից, մենք վերելվում, այլ հարցերի կապակցությամբ, արդեն բավականաչափ անդրադարձանք նաև դրանց:

⁴⁵ «Գիվան հայ վիմագրության», կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, 11, 1960, էջ 138:

⁴⁶ «Материалы по археологии Кавказа», вып. XIII, Москва, 1916, стр. 19.

⁴⁷ Այժմ այդ արձանագրություններն առավել լրիվ հավաքումով պատրաստվում են հրատարակության Ս. Բարխուդարյանի կողմից:

Կցանկանայինք, սակայն, ուշադրություն հրավիրել Ստեփանոս Աղվանից կաթողիկոսի հետ կապվող մի այլ հանգամանքի վրա: Տեսանք, որ նրա հայ ու հայախոս լինելը վեր է ամեն տարակուսանքից: Իսկ վերևում տեսանք, որ այդպիսիք էին նաև Աղվանից մյուս կաթողիկոսները: Ըստ երևույթին, կաթողիկոսական գիծը Աղվանքում, գուցե որոշ ընդհատումներով, կրել է ժառանգական բնույթ: Այս առումով ուշագրավ է հետևյալ փաստը: Վերոհիշյալ Ստեփանոս կաթողիկոսի մահից հետո, երբ Աղվանքում նոր կաթողիկոս են ձեռնադրում (նախ գիմելով հայոց եկեղեցուն), Գանձակի Օմար ամիրը, տեսնելով ձեռնադրվողի մանկահասակ լինելը, զարմանալով աշայես է դիմում մյուս հոգևորականներին. «Կարի մանուկ է տիօք. դուք, որ կատարեալքդ էք հասակալ՝ ընդէ՛ր ո՛չ լինիք կաթողիկոս»: Նրան պատասխանում են. «Վասն զի սա է յագգէ կարողիկոսացն, և սմա անկ է աթոռն»⁴⁸:

Այս փաստը մի ավելորդ անգամ ապացուցում է, որ ոչ միայն տեր Ստեփանոսը, այլև նրա տոհմն ու նրա նախորդ կաթողիկոսներն էին հայեր: Դա մեզ յուրովի տանում է դեպի ամենամաղ շրջանները, երբ աղվանները Հայաստանից խնդրեցին և ստացան Գրիգոր Լուսավորչի թոռանը՝ որպես հոգևոր առաջնորդ: Այս առումով ցայտուն օրինակ է հանդիսանում Համամ Արևելցու օրերին Աղվանից կաթողիկոսական գահին բազմած տեր Հովնանը: Ինչպես Հովհաննես Դրասխանակիրտցին և ուրիշներն են վկայում, նա ոչ միայն հայ էր, այլև Հայաստանի հայերից, հայոց կաթողիկոսարանի հոգևորականներից: Երբ Հայոց կաթողիկոս Գեորգ Երկրորդը գերվում է արաբների կողմից, իսկ Աղվանից կաթողիկոսը՝ մեռնում, Հայոց կաթողիկոսարանից այդ Հովնանը մեկնում է Աղվանք և ձեռնադրվում Աղվանից կաթողիկոս: Համամի օժանդակությամբ գերությունից ազատված Գեորգ Գառնեցի հայոց կաթողիկոսն իմանալով տեր Հովնանի արարքը, փորձում է կարգալուծ անել նրան, սակայն Համամ թագավորը և այլ իշխաններ

⁴⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 181—

խնդրում է նրան՝ հրաժարվելու այդ մտքից: Եվ շուրջ ինք տարի տեղի Լուսնանը վարում է իր պաշտոնը՝ Աղվանից հոգևոր գահի վրա: Այդ մասին «Պատմութիւն Աղուանից»-ում հետևյալ տողերին ենք հանդիպում.

«Տէր Յովնան, ամս ութ և կէս: Սա էր դրան եպիսկոպոս Հայոց. և մինչդեռ ի գերութեան էր Գէորգ, սա գայ յԱղուանս, և անդէն ձեռնադրի առանց կամաց տեառն Գէորգայ: Եւ իրրև գնեցին դտէր Գէորգ իշխանքն Աղուանից, լուծանէ զնա ի պատուոյն. բայց աղաչեալ զնա իշխանացն Աղուանից վասն հրախտեացն որ առ նա՝ կրկին ձեռնադրէ զնա»⁴⁹:

Եվ հայոց կաթողիկոսի գծգոհությունն էլ ըստ էության ոչ թե այն բանի զեմ է եղել, որ ձեռնադրված կաթողիկոսը Հայաստանից էր եկած եղել, այլ այն, որ առանց իր համաձայնության է եղել դա, այսինքն, անտեսվել է հայոց կաթողիկոսության գերիշխանությունը՝ Աղվանից եկեղեցու վրա: Ուստի և նա բավարարված է զգացել իրեն՝ կրկին ձեռնադրելով նույն անձնավորությանը՝ նույն գահի վրա:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ օտար բնակալները կարողացել են իշխել միայն տնտեսական և քաղաքական առումով. նրանց իրավունքը չի տարածվել հավատքի վրա: Ծիշտ է, նրանք համառ պայքար են տարել նաև այդ ուղղությամբ, սակայն այդ բնագավառում, սովորաբար, տեղական կրոնը գեթ ձևականորեն ազատ է համարվել: Այդպես է եղել նաև Աղվանքում: Չնայած այդտեղ հերթով իշխել են պարսիկները, հույները, արաբները, երբեմն նաև լեռնային ցեղախմբերը, սակայն Աղվանից աշխարհում պետական համընդհանուր կրոնը եղել է քրիստոնեությունը⁵⁰: Եվ այն՝ հայ եկեղեցու դավանակցությամբ, նրա գերիշխանությամբ: Իսկ դա հենց սկզբից էլ հնաբավոր է դարձրել հայ հոգևոր իշխանության ղեկավար

դերը: Դրան մի կողմից նպաստել է հայությունն որպես միաձուլյալ զանգվածի անհամեմատ մեծությունը՝ Աղվանքում, իսկ մյուս կողմից, հայ գրի և գրականության ծնունդը: Եվ եթե փաստերը թույլ են տալիս ասելու, որ Աղվանից կաթողիկոսությունը սերնդաբար վիճակվել է հայերին, ապա դա միանգամայն հասկանալի է ու բնական⁵¹: Այլ բան էր քաղաքական իշխանության և թագավորության հարցը, որն էլ իր հերթին ի վերջո բացարձակապես անցավ հայության ձեռքը:

Պատմական իրադրությունները հետագայում, սակայն, ինչպես մայր հայրենիքում՝ Հայաստանում, այնպես էլ Աղվանքում ճակատագրական ու ծանր հարվածների տակ ընկան: Ե՛վ մեկում, և՛ մյուսում խորտակվեցին վերականգնված թագավորությունները, և երկրի բախտը տնօրինեցին միջին ասիական տափաստաններից կովկաս և մանավանդ Աղվանք ու Հայաստան ներխուժած քոչվորական կործանարար ցեղախմբերը: Հատկապես 13—14-րդ դարերից սկսած առաջացան մեծ տեղաշարժեր, էթնիկական, քաղաքական, աշխարհագրական, դավանաբանական նորանոր փոփոխություններ, որոնց անդրադառնալը դուրս է մեր ծրագրից: Նշենք միայն, որ այս նոր պայմաններում ևս Աղվանքի հայ զանգվածները հակառակ բնաջնջող, տեղահանող և այլասերող բոլոր խորշակներին, կարողացան պահպանել իրենց գոյությունը, լեզուն, կրոնը և ազգային հնամենի ավանդները: Նրանք առանձնապես լավ դիմացան լեռնային Ղարաբաղի անանց բարձունքներում և կիրճերում:

51 Այս հարցի կապակցությամբ ընկության է արժանի 12—13-րդ դարերի Աղվանից կաթողիկոս Բենիկի (Հովհաննես) կյանքն ու հարուստ մատենագրությունը. դրանցից են. ա) «Աղօթք աստուածահաճոյ և բան մաղթանաց... ասացեալ տեառն Բենիկ վարադպետէ յԱղուանից կաթողիկոսէ» (Ձեռ. № 38, թերթ 1ր, ընդօրինակված՝ Գանձասարում), բ) «Տեսիլ Բենիկ վարդապետի Վանանդեցոյ մինչ էր ի Գանձակ շահաստանի և յամենայն վերին աշխահին» (Ձեռ. № 9, թերթ 38ա):

49 Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Քիֆլիս, 1912, էջ 395:

50 Այս առումով ուշագրավ է հատկապես Դաշտային Ղարաբաղը կամ Առանը (նեղ առումով):

ԱՄՓՈՓՈՒՄ ԵՎ ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այսպիսով կարող ենք ասել, որ 387 թվականից հետո Աղվանից երկրի և՛ աշխարհագրական, և՛ էթնիկական պատկերը էպպես փոխվում է՝ նրան կցված հայկական գավառների և այդ գավառներում ապրող հայ բնակչության շնորհիվ: Այստեղ, կողք-կողքի, մի ընտանիքում ապրող աղվաններն ու հայերը շարունակում են զարգացնել իրենց մշակույթը՝ ամենմեկն ըստ իր ազգային ավանդությունների ու հատկանիշների: Ըստ այդմ էլ, Մեսրոպ Մաշտոցը Աղվանից աշխարհում հիմնում է երկու գիր և երկու դպրություն. ա) Հայկական — հայերի համար, բ) Աղվանական — աղվանների համար:

Հենց սկզբից էլ հայկական գիրն ու դպրությունը ստանձնել են պաշտոնական դեր: Աղվանականը, սակայն, պատմական կոնկրետ իրադրությունների պատճառով, որոշ ժամանակ զուգահեռաբար գոյատևելուց հետո, աղվանական էթնոսի վերացման պատճառով, դադարում է գոյատևելուց և մատնվում մոռացության:

Որոշ մասնագետներ, հստակ չպատկերացնելով իրերի այս դրությունը, սխալմամբ, Աղվանից կոչված ողջ աշխարհի, այդ թվում նաև հայկական գավառների համար, ընդունում են մեկ գիր ու մեկ դպրություն և այն՝ աղվաներին: Դրանով էլ, ահա, մի կողմից առեղծվածի է վերածվում առհասարակ Աղվանից աշխարհի դպրության հարցը, իսկ մյուս կողմից՝ յուրովի անտեսվում, իսկ երբեմն էլ անհիմն վեճի առարկա է դառնում Հայոց Արևելից կողմանց դպրության պատմությունը:

Այսօր զբաղվել Աղվանից կոչված ողջ աշխարհի դպրության պատմությամբ, նշանակում է հավասարապես զբաղվել

վերահիշյալ երկու ուղղություններից թե՛ մեկի և թե՛ մյուսի հետազոտությամբ:

Ներկա մենագրության մեջ մենք նախ կանգ առանք բուն աղվանական գրի և գրականության հարցերի վրա, սահմանափակվեցինք եղածի վերահիշումով, անհլով մի երկու դիտողություն:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ իրոք, Մեսրոպ Մաշտոցը աղվանների համար, գարգար-աղվանների լեզվական ատաղձի վրա, ստեղծել է հատուկ այբուբեն՝ բաղկացած 52 հնչյունից: Եվ հենց այդ այբուբենն է, որ գտնված է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 7117 ձեռագրում: Անհիմն պիտի համարել որոշ բանասերների այդ հարցի նկատմամբ ցուցաբերած ժխտական դիրքն ու առանձին վերապահումները: Այս առումով արժեքավոր գործ է կատարել Ա. Աբրահամյանը՝ հայկական, վրացական և աղվանական այբուբենների համագիր հետազոտությամբ՝ իր հիշատակած, «Дешифровка...» աշխատության մեջ:

Աղվանական գրի և դպրության երբեմնի գոյության հղոր փաստերից են հատկապես Մինգեշաուրի պեղումներից երբևիցե եկած արձանագրությունների բեկորները, որոնց վերծանման գործը գտնվում է մասնագետների ուշադրության կենտրոնում:

Անհավանական չէ, որ աղվան հոգևորականները ձեռնամուխ եղած լինեին անգամ Աստվածաշնչի թարգմանությանը: Նրանք իրենց ներքին հարաբերությունների մեջ, անշուշտ, կիրառած պիտի լինեին իրենց մայրենի լեզուն ու այբուբենը: Գոյություն պիտի ունեցած լիներ նաև աղվաներեն այլ բնույթի գրականություն: Այսօր, սակայն, փաստերի չգոյության պատճառով, որոշակի խոսք ասել այդ մասին անհնարին է: Զափազանցված պիտի համարել որոշ մասնագետների կարծիքը՝ աղվաններն դպրության համակովկասյան և նույնիսկ միջազգային նշանակության մասին: Նրանց վկայակոչած փաստերը և հատկապես հայոց Բաբգեն կաթողիկոսի՝ Պարսկաստան առաքած երկու թղթերը ոչ մի հիմք չեն տալիս դրա հա-

Տար: Այդ թղթերը գրված են եղել ոչ թե հայերեն, վրացերեն և աղվաներեն, ինչպես կարծում են, այլ «պարսկերէն և հայե-րէն»:

Այն մեծ հետաքրքրությունը և համառ հետազոտությունները, որ իրավացիորեն ծավալված են ողջ աշխարհով՝ աղվաներեն գրի և դպրութեան հետազոտման ուղղությամբ, անշուշտ, դեռևս շատ անելիքներ ունեն և դեռ շատ զաղտնիքներ կարող են լուծել այդ բնագավառում: Հիմնական խոսքը նորից մնում է պեղումներին և նորանոր հիշատակների հայտարարմանը:

Գալով մեր ներկա աշխատանքի հիմնական առարկային, Աղվանից աշխարհի հայ դպրութեան պատմությունը, կկամենայինք ասել հետևյալը: Հաշվի առնելով այդ երևույթի հետ կապված և վերևում կատարված հիմնական եզրակացությունները, այստեղ, մեզ կրկնած չլինելու և հարցի լուսաբանությանն ավելի ևս օգնած լինելու նպատակով, հարկ ենք համարում տալ այդ դպրութեան ուրվագիծը՝ համապատասխան կոպիտ խմբավորումներով:

Ինչպես չուրաբանչուր երկրի գավառի, շրջանի, այնպես էլ Հայկական Աղվանքի դպրությունը մեր առջև ենրկայանում է երկու խոշոր հատվածով. ա) անգիր, բ) գրավոր:

Ներկա աշխատանքում անգիր դպրության առնչությամբ քննված նյութերի մեջ առանձին տեղ են գրավում Արա Գեղեցկի և Շամիրամի, Աստղիկ դիցուհու և Թազուհի նահատակուհու, Անահիտ աստվածուհու և հայկական դիցաբանության պանթեոնին պատկանող այլ աստվածությունների հետ կապված վկայությունները՝ Արևելահայոց անցյալի իրականության մեջ: Այս բնագավառից դատ, անգիր դպրության մի ծանրակշիռ փաստախումբ ունենք 19—20-րդ դարերում ժողովրդից գրի առնված նյութերի մեջ, որոնց մասնակի հետազոտությանը զբաղվել են անվանի ազգագրագետներ Ե. Լալայանը, Ստ. Լիսիցյանը և ուրիշներ:

Գալով Արևելից Հայոց գրավոր դպրությանը, որը և մեր հետազոտության բուն առարկան է, ապա քննված հա-

մապատասխան ողջ նյութը կարող ենք բաժանել հետևյալ խմբերի. ա) արձանագրություններ, բ) մատենագրություն:

Արձանագրություններ.— Այստեղ նկատի ունենք.

ա) Երուսաղեմի աղվանական վանքերի և նրանց այլևայլ հուշարձանների վրա եղած արձանագրությունները, որոնք բնույթով դարի ակնաստես հեղինակ Անաստաս վարդապետի, գրված են եղել հայերեն և հայկական տառերով:

բ) Երուսաղեմի աղվանական Պանտա վանքի փլատակներից գտնված «Եսվազան»-ի խճանկարային հայերեն արձանագրությունը, որը հավանաբար Աղվանից աշխարհի Եսվազեն թագավորի (5-րդ դ.) հիշատակներից է:

գ) Մինգեչաուրի պեղումներից հայտաբերված հայերեն արձանագրության բեկորները, որոնք պատկանում են 7-րդ դարին, եթե ոչ ավելի վաղ ժամանակների:

դ) Մոզսես Կաղանկատվացու վկայած և 7-րդ դարում Արցախում և Ուտիքում կատարված պեղումներից ի հայտ եկած մասունքների հայերեն, ասորերեն և հունարեն արձանագրությունները:

ե) Աղվանից աշխարհի Վաչագան թագավորի (5—6-րդ դդ.) հայերեն տապանագիրը՝ վերանորոգված ՉԼԵ (1286) թվականին՝ Աղվանից Սիմեոն կաթողիկոսի ժամանակ:

զ) Աղվանից աշխարհի հայ իշխան Հովհաննեսի արձանագրությունը 853 թվականից:

է) Աղվանից երկրի թագավոր Համամ Արևելցու և նրա եղբայրների՝ իրենց սպանված եղբոր գերեզմանին դրած տապանաքարի հայերեն արձանագրությունը 870—880-ական թվականներին:

ը) Աղվանից աշխարհի կաթողիկոս տեր Ստեփանոսի, ինչպես նաև Աղվանից աշխարհի թագավորի զավակների արձանագրությունները՝ Վահանավանքում (12—13-րդ դդ.):

թ) Ի վերջո բուն Աղվանքի և Հայոց Արևելից կողմանքի համարյա բոլոր մասերում սփռված հայկական արձանագրությունները, որոնք մասամբ միայն հավաքվել են Ս. Զալալանի, Մ. Բարխուտարյանցի, Ս. Բարխուդարյանի և ուրիշների կողմից:

Այս է Աղվանից աշխարհի հայութեան թողած գրավոր դպրութեան վկայութիւններն մի ամբողջ հատվածը, որի ապուստոսները թաղված են Մեսրոպեան ժամանակների խորքում:

Այդ կողմերի գրավոր դպրութեան հաջորդ խոշոր և անհամեմատ նշանակալից հատվածը՝ մատենագրութիւնը, նպատակահարմար ենք գտնում ներկայացնել հետևյալ խմբերով.

ա) Գրականաբանական գրականութիւնը.— Գրականութեան այս տեսակը, թերևս Աղվանից աշխարհի հայ գրականութեան ամենազարգացած ճյուղն է եղել: Այս առումով կարելի է հիշել հայոց Գյուտ կաթողիկոսի երկու թղթերը, Թովմաս վարդապետի՝ Երուսաղեմի Պանդա վանքում ստեղծած թարգմանական գրականութիւնը, զանազան թղթերը, Աղվանից Վաչագան Գ թագավորի անվան հետ կապված գործերը, «Գիրք թղթոց»-ում և «Պատմութիւն Աղուանից» երկում պահպանված բազմաթիվ թղթերը, ներսես Բակուրի և հայոց Նդիա կաթողիկոսի հետ առնչվող գրագրութիւնները, գրավոր միջոցառումները, ներսես Բակուրի զավանաբանական գրագրանքը՝ հանձնված Թարթառ գետի ալիքներին, Համամ Արևելցու, Ատրնեքսեհի, Փիպեի (Փիլիպպե) և հայոց Տիրան վարդապետի հարց ու պատասխանները և այլն:

Եթե հաշվի առնենք նաև այդ գործերում մատնանշված համապատասխան բնույթի գրականութիւնը, որին ծանոթ են եղել Աղվանից երկրի հայ գործիչները կամ որը հանձնարարվել է նրանց, կտեսնանք ոչ այլ ինչ, քան հայ մատենագրութեանը հայտնի ողջ զավանաբանական գրականութիւնը:

բ) Իրավաբանական գրականութիւնը.— Իր դերով և նշանակութեամբ բնութեան առարկա գրականութեան հաջորդ խոշոր հատվածն է դա: Փաստերը ցույց տվին, որ Աղվանից երկրում ևս գործածվել են այն բոլոր կանոնները, որոնք հայ իրականութեան մեջ Հովհան Օձնեցու ձեռքով կազմեցին «Կանոնադիրք Հայոց» ժողովածուն, հետագայում ևս շարունակելով հարստանալ:

Աղվանից եկեղեցին էլ, հայ եկեղեցու հետ միասին, սովորութիւն է ունեցել հաճախ վերանայել, վերահաստատել այդ կանոնները և հարկ լինելիս նոր կանոններով լրացնել նր-

րանց ամբողջութիւնը: Այս առումով մեծարժեք հուշարձաններ են Վաչագան թագավորի կանոնները, Աբրահամ Մամիկոնից եպիսկոպոսի՝ նույն թագավորի խնդրանքով մշակված կանոնները, Տեր-Միքայելի կորած, ներսես Բակուրի ոչնչացված կանոնները, Միմեոն Աղվանից կաթողիկոսի կանոնները, Պարտավի կանոնները (հայտնի նաև հայոց Միոն կաթողիկոսի անունով)՝ ընդհուպ մինչև Դավիթ Ալավկաորդու կանոնները և Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը: Վերջինս, համահայկական ձեռնարկ լինելով, հավասարապես ընդգրկում էր նաև Աղվանից աշխարհի հայութեան շահերն ու հետաքրքրութիւնները:

գ) Պատմագրութիւնը, ժամանակագրութիւնը.— Աղվանքի պատմութեանն առանձին հատորով անդրադառնալու անհրաժեշտութիւնը ծնվեց 7-րդ դարում՝ ջիվանշիրյան բարենպաստ տարիներին՝ ի դեմս «Պատմութիւն Աղուանից» երկի: Որպես օրինակալի երևույթ, այն իր ուրույն տեղն ունի հայ մատենագրութեան շղթայում, որը ձգված է հատկապես Խորենացուց մինչև Թովմա Արծրունի, Ստեփանոս Օրբելյան և ուրիշներ: «Պատմութիւն Աղուանից»-ը տոհմական մատենագրութեան ճյուղին պատկանելով, միաժամանակ բոթուկային բնույթ ունեցող ստեղծագործութիւն է, ուր իր արժանի լուծան է մուծել 10-րդ դարի հեղինակ Մովսես Դասխուրանցին: Հետագայում այն յուրովի «լրացնելու» փորձ է արել Մխիթար Գոշը, առավել լուրջ աշխատանք խնդրելով Գրիգոր Տղայից: Սկզբնական շրջանում այդ «Քոթուկի» մեջ իր լուծան է մտցրել նաև Վիրո կաթողիկոսը («Ես Վիրոյ՝ Աղուանից և Լիփնաց և Չողայ կաթողիկոս, թողում ասել զայլ ամենայն պէսպէս զաղրալիս...»)¹: Երկի այս բնույթը մեզ հիշեցնում է ոչ միայն Թովմա Արծրունու տոհմային պատմութիւնն առհասարակ, այլև այն, որ այդ երկն էլ, իրավացիորեն, հետո շարունակվել է անանուն պատմիչի կողմից²: Ենթադրվում է, որ Աղվանից աշխարհի պատ-

1 Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1912, էջ 189:

2 Արծրունիների տան պատմութիւնը «Քոթուկային» ձևով թողնելու այս եղանակը յուրովի շարունակվել է նաև Սեբաստիայում՝ մանր ժամանակագրութիւնների կարգով:

մությանն անդրադարձել է նաև Համամ Արևելցին: Հավանաբար նաև ուրիշներն են այդ գործին մասնակցել:

Հայոց Արևելից կողմանց պատմագրութեան մասին խոսելիս շարժի մտանալ Կիրակոս Գանձակեցուն, որը իր «Համառոտ պատմութիւն ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցլեթին աւուրս քաղցեալ...» խորագրով հատորում անդրադառնում է նաև «կողմանցն Աղուանից, որպէս զազգայնոց և զհաւատակցաց»³:

Այստեղ նկատի պիտի ունենալ նաև քաղաքական այն ամբողջ նյութը, որ առնված է հայ մատենագրութեանից և գետեղված «Պատմութիւն Աղուանից» հատորում: Այս եղանակով մատնանշված քաղաքագրութեանը դարձել է ոչ միայն «Պատմութիւն Աղուանից» երկի, այլև Հայոց Արևելից կողմանքի դպրութեան անբաժանելի և օրգանական մասը:

Պատմական բնույթի երկերից, համապատասխան լրացումներից բացի, պատմութեան բնագավառին վերաբերող վիթխարի նյութ կա արձանագրութեանների և ձեռագրային հիշատակարանների ձևով, որոնք նույնպես կարող են մտնել նաև այս բաժնի մեջ:

դ) Գեղարվեստական գրականութիւնը.— Մեզ հետաքրքրող գավառներում ևս, բնականաբար, պիտի զարգանար արվեստավոր խոսքը՝ ոչ միայն տարբեր բնույթի երկերի մեջ, այլև առանձին ստեղծագործութեաններով: Մեր քննութեան ընթացքում այս առումով ուշագրավ եղան մի շարք գործեր: Դրանցից մեկը հայոց Գյուտ կաթողիկոսի թուղթն է՝ առաքված Վաչագան Երկրորդ թագավորին: Գեղարվեստական խոսքի մեծարժեք նմուշ է Զիվանշիր իշխանի աղոթքը: Իր ժամանակի հայ բանաստեղծութեան եզակի նմուշներից է Դավթակ Քերթողի Ողբը՝ հայկական այբուբենը հոգող պարոստիքոսով: Նշանակալից պիտի համարել, որպես գրական երևույթ, Սայի Աբու Մուսեի պատասխանը՝ Բուղա ոստիկանին: Բացառիկ նշանակութեան ունի Համամ Արևելցու շարականը՝ «Համամ» պարոստիքոսով:

³ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութեան Հայոց, Երևան, 1961, էջ 192:

տիքոսով: Պակաս ուշագրավ չեն նույն հեղինակի քերականական աշխատութեան շարժած էջերը, երբեմն էլ՝ կանոնավոր հանգավորմամբ: Ավելորդ կլինէր խոսել Հովհաննես Սարկավազի որպես բանաստեղծի մասին, որովհետև նա արդեն համահայկական նշանակութեան խոշորագույն հեղինակներից է: Նույն պատճառով անհարկի ենք համարում անդրադառնալ նաև Մխիթար Գոշի առակներին և առհասարակ նրա և նրա անմիջապես նախորդն ու հաջորդը հանդիսացող գրողներին, մատենագիրներին: Սակայն շնորհանք արձանագրել, որ այս բնագավառում իր մատողաշ ծիլերով առկա է նաև գեղարվեստական արձակը՝ խանձարուրային և նախնական վիճակով: Վերոհիշյալ գործերից Գյուտ կաթողիկոսի նշված թուղթը, Զիվանշիրի աղոթքը, Սայի Աբու Մուսեի պատասխանը և մասնավորապես Մխիթար Գոշի առակները դրա լավագույն օրինակներից են: Քիչ չեն նաև համապատասխան հատվածները «Պատմութեան Աղուանից» երկում, հիշենք թեկուզ «Յաղագս սրբակերոն առն Իսրայէլի... վիպասանումն զրուցատաբար» գլուխը, ուր ի դեմս վերջին բառերի ունենք շարադրանքի բնութագրութեանը: Ահա մի քանի տող այդ գործից. «Այլ քանզի աղբիւր ուղիւսն ի շիր էր այրն երջանիկ, և ի յորդահոս քաղցրը վտակաց իրոց յոգունց արբուցանէր...»⁴: Պակաս պերճախոսութեամբ և արվեստով չի շարադրված Զիվանշիրին և Ուխտանես կաթողիկոսին առաքված թուղթը՝ «Ուղիւսն հոգեճաշակ համբուրի...»⁵:

Առանձին ուշագրութեան արժանի են Վաչագան Գ թագավորի կազմած ծիսական թագարի նկարագրութեանը⁶, Զիվանշիրի գովքին ու նրա նկարագրութեանը⁷ նվիրված էջերը և շատ ուրիշ հատվածներ, որոնք առանձին վերցրած գեղարվեստա-

⁴ Մովսես Կազակատվացի, Պատմութեան Աղուանից, Թիֆլիս, 1912, էջ 245:

⁵ Անդ, էջ 238—241:

⁶ Անդ, էջ 77—78:

⁷ Անդ, էջ 227—229: Ուշագրավ են նաև «Ճ տառի կրկնութեամբ հարուստ հետևյալ տողերը. «Պերնագարզն նեմոզն նեպոզն և նախալացն...» (229):

կան արձակի ընտիր նմուշներ են: Մեծ արժեք ունի ժողովրդից գրի առնված առակը՝ կորեկի մասին⁸ և այլն:

Է) Քերականական — Ինքնին հասկանալի է, որ դպրոցների հիմնադրման տարիներից ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Հայոց Արևելից կողմանքում պիտի գործածություն մեջ դրվեին Գիտնիսիոս Թրակացու քերականության թարգմանությունը, ապա նաև համապատասխան մեկնությունները: 9-րդ դարում Աղվանից թագավոր Համամ Արևելցին իր ժողովրդին տալիս է նաև այդ գործի սեփական մեկնությունը՝ պատշաճեցված տեղի իրադրություններին: Պետք է նկատել, որ այստեղ քերականագիտական ուսուցումից զատ, ավելի քան գործնականորեն հոգ էր տարված բանաստեղծական արվեստի մասին:

Գավթակ Քերթողի վերաբերյալ Մովսես Կաղանկատվացու դրվատանքից երևում է, որ նույն Արևելից կողմերում դարգացած է եղել նաև ճարտասանական, վերժանական արվեստը, որն այն ժամանակ կապված էր քերականական գիտելիքների հետ:

Հայոց Արևելից կողմանց դպրության պատկերը լրիվ չի կարող լինել, եթե մենք չհիշատակենք նաև համահայակական ողջ մատենագրությունը, առանց որի չէր կարող ապրել և ստեղծագործել հայ ժողովրդի արևելյան այդ հոծ զանգվածը: Իրերի ներկա գրություն մեջ հարցի այս կողմը կարիք ունի ոչ թե ողջ հայ մատենագրական միավորների թվարկման, այլ համապատասխան իրողությունը փաստարկելու: Խնդիր, որը բավարար հիմնավորման արժանացավ մենագրության մեջ՝ ս. Գրքի, ավիտարանների, կանոնագրքերի, պատմական, մեկ-

նողական և այլ բնույթի գրական հուշարձանների կապակցությամբ գրված էջերում:

Մասնագետների խնդիրն է հանգամանորեն վերհանել և ուսումնասիրել այդ ողջ գրականությունը, որպեսզի նրա օգնությամբ ավելի քան հստակ պատկերացում կազմենք հայ ժողովրդի մի խոշոր հատվածի՝ Հայոց Արևելից կողմանց, ինչպես և ողջ Աղվանից աշխարհի կյանքի և մշակույթի պատմության մասին:

⁸ «Եւ եղև ի նորին ատրս Վարազ Տրդատայ սով անտանելի յԱղուանից սահմանս. վասն որոյ առասպելաբանիւր չոմանց եթէ. «Եւ կորեակ ի Շակաշէն գաւառի ծածկեալ կայի ի վայրին Կակուայ, և զանց առնէին զինև բազմութիւնք զնոզաց և ոչ զնէին զիս. եկն ծամ րարի, որ եղբայրն իմ Սով տիրանայր. և ահա զտայ նս երևելի ի սեղանս Վարազ Տրդատայ իշխանի և Եղիազարու կաթողիկոսի: Եւ որք կերանն զիս՝ արինարերք եղեն, անմեղադիր լիբութ» (Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1912, էջ 357—358):

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Մ Ն Ե Ր

Ա. ՈՒՏԻՔ ԵՎ ՈՒՏԻՆԵՐ

Վերևում քանիցս անդրադարձանք և՛ Ուտիքին, և՛ ուտի-
ններին՝ որպես Հայաստանի և հայ ժողովրդի հատվածների:
Անշուշտ, ինչպես ուրիշ դեպքերում, այնպես էլ այստեղ գործ
ունենք պատմական անհամեմատ բարդ երևույթների հետ:
Խոսքը վերաբերում է ուտիների էթնիկական և ծագումնաբա-
նական հեռավոր ժամանակներին: Ովքե՞ր են եղել նրանք՝
նախքան հայ ժողովրդի կազմավորման երևույթի մեջ ներ-
գրավվելը: Այս խնդրին մենք մեր բուն խոսքի մեջ չանդրա-
դարձանք, ինչպես շանդրադարձանք նաև հայ ժողովրդի մյուս
հատվածների նախնական կամ ավելի շուտ նախահայկական
շրջանների պատմությանը: Եվ դա միանգամայն բնական է,
որովհետև մեզ զբաղեցնող հարցերը իրենց բուն էությունը
դրա կարիքը չունեն: Այստեղ, սակայն, կկամենայինք տալ
նաև մի երկու բացատրություն ուտիների մասին:

Ամենից առաջ պիտի ընդգծենք, որ մասնագետները
սխալվում են, երբ ուտիներին մտցնում են Ստրաբոնի հիշա-
տակած աղվանական 26 ցեղախմբերի մեջ: Այդպիսի մոտե-
ցումը ճիշտ չէ, որովհետև ինքը՝ Ստրաբոնը աղվանների և ու-
տիների միջև դնում է որոշակի տարբերություն, դիտել տալով

նրանց որպես առանձին միավորներ: Այսպես, օրինակ, նա,
խոսելով Վրկանա ծովի հարավ-արևմտյան լեռնալանջերի
բնակչության մասին, թվարկում է. «ամարդներ, անարիակ-
ներ, կատիշներ, աղվաններ, կասպեր, վիտիներ (ուտի-
ներ)...»¹: Մի այլ առիթով ևս նա մոտավորապես նույնն է
կրկնում՝ աղվաններին և ուտիներին դիտելով որպես տարբեր
ցեղախմբեր, նախ հիշելով «աղվաններին և հայերին», ապա
թվարկելով՝ «գելեր, կատիշներ, ամարդներ, ուտիներ և անա-
րիակներ»²: Հեղինակի համար նրանց միջև եղել է այնպիսի
տարբերություն, ինչպիսին եղել է, ասենք, աղվանների և հա-
յերի կամ հայերի և ամարդների միջև:

Սակայն միաժամանակ չպիտի մոռանանք, որ Ուտիքի
բնակչությունը այդ ժամանակ, հիմնականում, խոսում էր հա-
յերեն և գտնվում էր Հայաստանի կազմում³: Պարզվում է, որ
բուն Ուտիքից դուրս ուտիները ապրել են նաև Կասպից ծովի
ափերին՝ և՛ հյուսիսում, և՛ հարավում: Կնշանակի, այն ժա-
մանակ նրանք աշխարհագրական առումով մի ամբողջություն
չէին կազմում, հետևապես, ենթադրելի է նախնական ամբող-
ջության կոտորակում: Այդ կոտորակումն էլ կապվում է տե-
ղաշարժերի հետ, այլապես նույն ամբողջության մասերը միմ-
յանցից հեռու ընկնել չէին կարող: Եվ քանի որ նրանց որոշ
բնկորներն են միայն հիշատակվում Կուր գետից հյուսիս ըն-
կած լեռնամասերում, իսկ բուն զանգվածը՝ Կուր գետից հա-
րավ, մնում է ենթադրել, որ տեղաշարժը կատարվել է հարա-
վից-հյուսիս:

Այս առումով վերին աստիճանի ուշադրավ են ն. Մառի,
Ի. Մեշչանինովի, Ս. Բարխուդարյանի, Լ. Մելիքսեթ-Բեկի և
ուրիշների հետազոտությունները, որոնց համաձայն ուտիները
Կովկասի հնագույն բնակիչներից են՝ ապրած Սևանի ավազա-
նից մինչև Ախալբալաքի, Ալաշկերտի շրջանները ձգված տա-

1 Страбон, География, 1964, XI. VIII. 8.

2 Անդ, XI. VII. 1:

3 Հիմք՝ Ստրաբոնի և Մ. Խորենացու վերևում քննված վկայություն-
ները:

րածությունների վրա և հիշատակված դեռևս 8-րդ դարի (նախ-
մ. թ.) ուրարտական արձանագրություններում՝ գտնված Վանի
և Սևանի շրջակայքում:

Ուտիները, բոտ Ն. Մառի, հանդիսանում են իր ժամ-
նակին Կովկասում ապրող մի մեծ ժողովրդի մնացորդները,
որոնք բնակված էին էտիունի (Eti-uni) երկրում, հետագայում
պատմականորեն ծանոթ հույներին որպես o-te-ne..., իսկ
հայերին՝ u-ti-q: «Այդ ուտիները հին Հայաստանում կազ-
մում էին նրա գավառներից մեկի բնակչությունը, որը հայտնի
է u-te. ուղղ. հույով Uti-q» անունով⁴:

Այդ կարծիքը պաշտպանում է նաև Ի. Մեղչանինովը: Ու-
շագրավ է, որ նրանցից շատ առաջ աղբրեջանցի գիտնական
Ա. Բակիխանովը գրել է. «Ուղիները... Հայաստանի հին բնա-
կիչների մնացուկներից են, որոնք հետզհետե հասել են Շա-
քի, Շիրվան, Ղուբա և այլն»⁵:

Առանձին ուշադրության արժանի է Ս. Բարխուդարյանի
այդ հարցին նվիրած մեծարժեք ուսումնասիրությունը, որտեղ
նա ի մի է բերում ուրարտական բոլոր արձանագրությունների
(գտնված Վանում, Պողոս-Պետրոսի եկեղեցում, էլառում,
Սևանում և այլն) վկայությունները՝ էտիունիների-ուտինների
մասին, ցույց տալով նրանց աստիճանական տեղաշարժերը
հարավից՝ Սարիղամիշ — Կարս — Արագածոտն — Կոտայք —
Սևան ճակատով մինչև Կուր գետի ավազանը, այսինքն, Ու-
տիք: Ուշագրավ է նաև Ստ. Բյուզանդացու վկայությունը, թե
Կուրի մոտ ապրում են օվարացիք և ուտեացիք, որ Հայաստա-
նի նշանավոր (=նշանակալից) մասերն են կազմում⁶:

810—733 թվականներին էտիունիները մի քանի ան-
գամ ենթարկվել են իրենց հարավային հարևանների՝ ուրար-
տացիների հարձակմանն ու ստիպված տեղաշարժվել դեպի

հյուսիս: Մեծ արժեք ունեն նաև էտիունիների երկրագործական
նստակյաց կյանքի մասին եղած տվյալները. «էտիունի երկիրը
ռոտգվող» է, ասված է Արգիշտիի արձանագրություններից մե-
կում: Եվ իրավացի է Ս. Բարխուդարյանը, երբ իր ուսում-
նասիրությունն ավարտում է հետևյալ եզրակացությամբ. «Հայ
ժողովրդի կազմի էթնիկական բաղկացուցիչ տարրերից մեկը
ուղիներն են. նախ և առաջ բաղմացեղ էտիունիները»⁷:

Ահա այն վաղ ժամանակներում, երբ Հայկական բարձր-
վանդակում տարբեր էթնիկական միավորների վերածուլմամբ,
կազմավորվում և հզորանում է հայ ժողովուրդը, իրենց բնաշ-
խարհում, հայացման պրոցեսի մեջ են մտնում նաև ուտիները՝
թերևս որպես արյունակից ցեղեր:

Ինչ վերաբերում է Կուր գետից հյուսիս ընկած նրանց
զանգվածներին, ապա նրանք ապրեցին մի այլ կյանքով և
փոքրիկ բեկորներով հասան մինչև մեր օրերը: Այն հանգա-
մանքը, որ սակերի Հայաստան ներխուժելը և Ուտիքում Շա-
կաշեն հիմնելը տեղի է ունեցել 7-րդ դարում (ն. մ. թ.), ցույց
է տալիս, որ Ուտիքի համապատասխան տարածությունները
դեռ այն ժամանակ Հայաստան են համարվել⁸: Ուտի և ու-
տինների հայացման հիմնական ժամանակաշրջանը տեղադր-
վում է հայ ժողովրդի կազմավորման նախնական դարերի
սահմաններում:

Այսպես մոտենալով խնդրին, տեսնում ենք, որ ճիշտ չեն
այն մասնագետները, որոնք ուտիններին մտցնում են աղվա-
նական ցեղախմբերի մեջ և նրանց գոյությունը Կուր գետից
հարավ՝ ցույց տալիս ընդհուպ մինչև 7—10-րդ դարերը: Դրա-
նով էլ նրանք Ուտիքը համարում են Աղվանք, ուտիններին՝ աղ-
վաններ, մի բան, որը միանգամայն սխալ է:

Ուտեցիների պատմությունը բավականին բարդ ու նուրբ
ժալքեր ունի: Նրա տարրալուծման երևույթը ամբողջական բը-

⁴ Н. Я. Марр, Языковая политика (Избр. работы, том V, Мо-
сква—Ленинград, 1935, стр. 523—524).

⁵ Համապատասխան նյութերի անհամեմատ լրիվ ցանկն ու օգտագոր-
ծումը տե՛ս Լ. Մ. Մելիքսեթ-Քեկովի «К истории удин» հոդվածում, տպա-
գրված «Труды Тбилисского Гос. университета», XXIII, 1942, стр. 25—
55.

⁶ Զ. Հյուրչման, Հին Հայոց տեղոյ անունները, Վիեննա, 1907, էջ 107:

⁷ Ս. Բարխուդարյան, Նյութեր հայ ժողովրդի էթնիկական կազմի մասին.
Ուղիների ծագումը (տե՛ս Տեղեկագիր ՀՍԽՀ Պատմության և գրականության
ինստիտուտի, գիրք 2, 1937, էջ 195—221):

⁸ Տե՛ս վերևում, էջ 33: Տրաբոն, География, 1964, XI. VIII. 4. Տե՛ս
նաև—XI. VII. 2: «...в Сакамене и Араксене — в Армении».

նույժ չի ունեցել: Ուստի չի կարելի այժմ ամենուր որոնել միատարր ուտիներ, զանց առնելով նրանց կյանքի կարևորագույն դրվագները՝ կապված Հայաստանի և հայ ժողովրդի հետ:

Երևում է նաև, որ Մովսես Խորենացու հաղորդումը՝ Առան նախնու և ուտիների մասին՝ ունի իր պատմական հեռավոր հիմքերը: Եվ եթե յոթերորդ դարի պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացին հավատացած կրկնում է այդ զրույցը, կնշանակի նա ոչ մի անհավանական բան չի նկատել դրա մեջ: Իսկ զա ցույց է տալիս, որ յոթերորդ դարում ուտիները ոչ միայն հայ էին համարվում, այլև՝ սերված հայազգի Առան նախնուց՝ հեռավոր անհիշելի ժամանակներում:

Այժմ է միայն հասկանալի դառնում, թե ինչու 3—2-րդ դարերում (նախ. մ. թ.) Երվանդ — Արտաշեսյան ընդհարումների առաջին կենտրոնը Հայաստանի Ուտիք գավառն էր:

Թե որն է եղել Ուտիքի այն հեռավոր ժամանակների ճշգրիտ սահմանը, այժմ դժվար է ասել: Սակայն հետագա պատմիչների մոտ այն մերթ ավելի ընդարձակ, իսկ մերթ էլ համեմատաբար փոքր տարածություններով է հիշատակվում: Բուն էտիոնիների համար հնագույն տեղեկությունները հավաստում են, որ նրանք մեղացիներից բաժանվում էին Արաքս գետով, և սփռված էին մինչև Կուր գետի սահմանները⁹:

Այս ամենից հասկանալի է, որ էտիոնիները — ուտիները — օտենները Հայոց բնաշխարհի հնագույն ժողովուրդներից մեկն էին, ինչպես ուրարտացիները և ուրիշներ, որոնց էթնիկական հիմքի վրա էլ հզորացավ կազմավորվող հայ ժողովուրդը: Եթե նրա որոշ բեկորները ինչ-ինչ պատճառներով դուրս էին եկել իրենց բնաշխարհից և ապրել առանձին կյանքով, դա բոլորովին այլ հարց է՝ կարոտ այլ գնահատման:

⁹ էտիոնիների մասին մի արժեքավոր դիտողություն է արել նաև Գր. Ղափանցյանը: Նա, անդրադառնալով Մառի և Օրբելու 1916 թվականին վանում զտած ուրարտական արձանագրությանը, գրում է, որ այնտեղ «էտիոնի երկրի քաղաքների թվում... կարդացվում է ir-ma-a-ni քաղաքի անունը, որը կարող է արտաբերվել և Er-ma-ni (=Ermani)»։ տես Գր. Капанцян, Хайаса—колыбель армян, Ереван, 1948, стр. 180—181.

Այս կապակցությամբ արժե հիշել նաև սակերին կամ սակասներին: Ինչպես հայտնի է, նրանք սկյուֆական ցեղեր էին, որոնք մի ճյուղով մտան Հայաստան և որոշ օջախ թողին Ուտիքում, կամ ինչպես Ստրաբոնն է ասում՝ Հայաստանում: Բնականաբար այն հին ժամանակներում սակերն էլ տարբերվում էին աղվաններից, ինչպես, ասենք, կատիշները: Այս առումով արժե հիշել Արիանի հետևյալ տողերը, որոնց մեջ հիշատակվում են Աղեքսանդրի կողմն անցած տեղական ցեղերի գորբերը. «մեղացիների հետ միասին էին կատիշները, աղվանները և սակասները»¹⁰: Մի այլ առիթով ևս նա հիշում է՝ «այնուհետև աղվանները և սակասները»¹¹:

Ուշագրավ է նաև ինքը «շակաշեն» կամ «սակաշեն» բառը, որը հայկական առումով, թերևս զալիս է Աղեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակներից: Եվ քանի որ վերոհիշյալ դիպքերը զուգընթաց էին հայ ժողովրդի կազմավորման բուռն թափին, ուստի սակերի Ուտիքում մնացած մասն էլ աստիճանաբար հայացավ՝ նախաքրիստոնեական դարերում: Գեթ Ստրաբոնի ժամանակ, Հայաստանում նրանց հիշատակությունը կապված է եղել հեռավոր ժամանակների այնպիսի հուշերի հետ, որոնց համաձայն նրանք այս նոր երկրում թողին լոկ իրենց անունը կրող մի գավառ՝ Սակաշեն կամ Շակաշեն:

Հասկանալի է, որ ճիշտ չի լինի Հայաստան մտած այդ օտար ցեղերին վերջին հաշվով «մտցնել» աղվանական ցեղերի մեջ և դրա հիման վրա ևս նրանց գրաված տարածությունները (Շակաշեն) համարել աղվանական: Առավելն, կարելի է այդպես վարվել միայն բուն Աղվանքում հանդրվանած սակերի հետ:

Համապատասխան ճշգրտումի կարիք ունի նաև զարգարացիների հարցը: Հին վիկյուֆյունների համաձայն, զարգարացիները ապրել են Կովկասյան լեռների բարձրադիր լանջե-

¹⁰ Арриан, Поход Александра, 1962, III. IV. 4.

¹¹ Անդ, III. XI. 4.

րին՝ ամադոնուհիների հարեանությամբ¹²։ Հայկական որոշ սկզբնաղբյուրների համաձայն, Կուրի ափերին է ցույց տրվում նրանց բնակավայրը և «դաշտն Գարգարացուց»։ Մասնագետներն այս հակասության մասին հայտնել են տարբեր կարծիքներ։ Բանասեր Հ. Համբարյանը գտնում է, որ այդ դաշտաբլանակ գարգարները՝ գուգարներն են¹³։ Չնայած, իսկապես, հին մատենագիրների մոտ կան դրա համար որոշ հիմքեր (օրինակ, Ագաթանգեղոսի Պատմության ձեռագրերը «Գուգարացուց»-ի դիմաց ունեն նաև «Գարգարացուց» ձևը)¹⁴, բայց առավել համոզիչ է մեծանուն հայագետ Հ. Հյուբշմանի կարծիքը։ Վերջինիս համաձայն պիտի, ամենայն հավանականությամբ, գարգարների «բնակավայրը Ուտիի քովերը, բայց Կուրի արևելակողմը՝ Շաքիի և Շիրվանի կողմերը փնտռել»¹⁵։ Գրանով, անշուշտ, չեն հերքվում գարգարների դեպի հյուսիս ձգվող սահմանների մասին եղած հնագույն տեղեկությունները։ Այս առումով ուշագրավ են Մովսես Կաղանկատվացու վկայությունները։ Նա մի դեպքում հաստատում է, որ Մաշտոցը «ստեղծ զնշանադիրս կոկորդախօս, աղխալուր, խժական, խեցբեկագունի լեզուին Գարգարացուց»¹⁶, իսկ մի այլ դեպքում՝ գրում, Մաշտոցը «ձգէր զբարոզութիւն աւետարանին յաշխարհն Ուտիացուց, և յԱղուանս և ի Լփինս և ի Կասպս և ի Դուռն Չորայ և յայլ ազգի ազգիսն, զորս գերութեամբն էր ածեալ Աղեքսանդրի Մակեդոնացուց և նստուցեալ զմեծ լեռամբն Կովկասու. զԳարգառսն և զԿամիճիկ Հեփթաղսն... առաքեալ... սարոտանեացն լինելով ըստ նոցին բարբառոյ զըպրութեան առնէր զնոսա ծանօթս»¹⁷։ Այս տեղեկության համա-

ձայն գարգարները նորից տեղադրվում են Ստրաբոնի ցույց տված վայրերում։ Սակայն Մովսես Կաղանկատվացին ևս մեղ համար որոշակի չէ այդ հարցում, որովհետև այս «սարոտանեաց» համար Մաշտոցի մշակած դպրությունը այլ է՝ այն գարգարների դպրությունից, որը մշակվեց աղվանների համար։

Այս խնդրի հետ կապվում են նաև ուրիշ հարցեր, որոնց ամբողջական քննությունն այլ գործ է, սակայն, այդ ամենի ամփոփման հիման վրա գալիս ենք այն եզրակացության, որ բնդունելի համարելով Հ. Հյուբշմանի կարծիքը, պիտի ավելացնել, թե նրա նշած վայրերը («Շաքիի և Շիրվանի կողմերը») գարգարների հարավային սահմաններն են հանդիսացել։

12 Страбон, География, 1964, XI. V. 1.

13 «Հանդէս ամսօրեայ», 1910, էջ 241—242։

14 Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1909, էջ 414։

15 Հ. Հյուբշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, Վիեննա, 1907, էջ 111—112։

16 Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1912, էջ 132։

17 Անդ, էջ 104։

**Բ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՅՈՒՍԻՍ-ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԳԱՎԱՌՆԵՐԻ
ՀԻՇԱՏԱԿՈՒՄԸ ՍՏՐԱԲՈՆԻ ՄՈՏ**

Մեր աշխատության նախորդ էջերից երևաց նաև Հայաստանի պատմական աշխարհագրության բնագավառում առկա մի շարք կարևոր հարցերի ուսումնասիրության անբավարար վիճակը: Պիտի նկատել, սակայն, որ այդ անբավարարությունը պայմանավորված է ոչ այնքան փաստերի բացակայությամբ, որքան եղած նյութերի ոչ հանգամանալից ուսումնասիրությամբ:

Այս կապակցությամբ անհրաժեշտություն է դառնում ուշադրություն հրավիրել Ստրաբոնի այն վկայությունների վրա, որոնք վերաբերում են Հայաստանի հյուսիս-արևելյան սահմաններին և հատկապես Փավենե (Փավենեն¹); Կոմիսենե և Օրբիստենե գավառներին, որովհետև մյուսները տեղադրված են:

Մեր կարծիքով ուսումնասիրողները սույն հարցում մոռացության են մատնել մի հանգամանք. դա Ստրաբոնի այն մեթոդն է, որով նա առաջնորդվում է գավառները և աշխարհագրական այլ միավորները թվարկելիս: Այդպիսի դեպքերում նա, բնականաբար, թվարկում է մի որոշ սիստեմով, որի նպատակն է սպառել աշխարհագրական տվյալ միջավայրը և անցնել հաջորդ տարածություններին: Պարզ է, որ նման դեպքերում, որքան էլ հեղինակը հմտորեն դասավորի իր թվարկում-

ները, դարձյալ թռիչքներ կլինեն, սակայն միշտ էլ այդ թռիչքները հեռավոր չեն լինի և կպատճառաբանվեն:

Բերենք մի օրինակ. Ստրաբոնն՝ Աղվանքը նկարագրելիս, հանկարծ, կարծես անսպասելիորեն, անցնում է Հայաստանին: Քաղաքական-վարչական հասկացողությամբ շատ ճաշակարճաբանի տղ այս թռիչքը, սակայն, պատճառաբանվում է աշխարհագրական անմիջականությամբ, որովհետև հեղինակը գտնվելով քարտեզի առջև և հասնելով հաջորդ բնագծին, չի կարող նրա մասին շոտսել, թեկուզ և այն պատկանում է ուրիշ պետության: Այսպիսի դեպքերում նա հետապնդում է աշխարհագրական առումով տվյալ կողմերի լրիվ թվարկման նպատակը, ուստի և կատարում է նկարագրական թռիչք՝ վարչա-քաղաքական առումով: Այլ կերպ ասած, նրա համար հաճախ կարևոր է դառնում տերիտորիալ լրիվ թվարկման, համապատասխան կողմերի հետ հաշիվը լրիվ «մաքերելու» պարագան:

Չմոռանալով այս հանգամանքը, փորձենք հասկանալ նրա հեռեկալ տողերի իմաստը, ուր նա թվարկում է Հայաստանի մեղ հետաքրքրող գավառները.

«Հայաստանի ներսում կան շատ լեռներ և շատ լեռնադաշտեր, որոնց մեջ խաղողի այգին հեշտությամբ չի աճում. նաև շատ հովիտներ, ումանք չափավոր, ումանք էլ շատ բերրի, ինչպես Արաքսների դաշտը, որով Արաքս գետն է հոսում մինչև Աղվանքի ծայրը և թափվում է Կասպից ծովը, և սրա հետ Շակաշենը՝ սահմանակից Աղվանքին և Կուր գետին, հետո Գուգարքը: Ամբողջ այս երկիրը լիքն է հացահատիկներով, պտղատու և մշտադալար ծառերով. կա նաև ձիթենի: Հայաստանի գավառներից են նաև Փավենե (կամ Փավենեն²), Կոմիսինե և Օրբիստենե՝ որ հայթայթում է մեծաքանակ պատերազմական ձի: Խորձենե և Կամբյուսենե՝ Հայաստանի ամենահյուսիսային գավառներն են և շատ ձյունառատ, որովհետև մոտ են Կովկասյան լեռներին և Վրաստանին ու Կողքիսին...»:

¹ Ստրաբոն, Քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան, Երևան, 1940, էջ 55—57:

Ինչպես տեսնում ենք, անկախ այն հանգամանքից, որ հեղինակն իր խոսքն սկսեց Հայաստանի լեռներից ու դաշտերից, նա իր նկարագրության տեսադաշտի տակ առավ պատմական Հայաստանի հյուսիս-արևելյան դավառների խումբը, թվարկումն սկսելով արևելքից: Ըստ որում, թվարկման մեջ ընդգրկեց հետևյալ 8 դավառները.

1. Արաքսենն
2. Շակաշեն
3. Գուգարք
4. Փավենն (Փավենեն*)
5. Կոմիսենն
6. Օրխիստենն
7. Կամբյուսենն (Կամբեճան)
8. Խորձենն

Նա նույնիսկ, որոշ առումով, տվեց նաև աշխարհագրական այն մոտավոր սահմանները, ուր պիտի որոնել նրանց. այդպիսիք են, օրինակ, Արաքսեննի համար՝ Արաքս գետը՝ մինչև Կասպից ծովն ու «Աղվանքի ծայրը», Շակաշենի համար՝ Աղվանքի հարավային սահմանն ու Կուր գետը, Կամբյուսեննի և Խորձեննի համար՝ Վրաստանի սահմանները, Կովկասյան լեռների բարձրադիր լանջերը և այլն:

Նկատելի է, սակայն, որ Ստրաբոնը նման օժանդակ տեղեկություններ չի տալիս այդ դավառներից այն երեքի համար, որոնց տեղադրման գործն էլ հենց այդ պատճառով դժվարացել է: Ուշադիր նայելով մտածողության այս եղանակին, նկատում ենք, որ նշված դավառները բաժանվում են երկու խմբի, մի խմբի սահմանների մասին տվյալներ կան, իսկ մյուսի համար՝ ոչ: Ըստ որում, այն դավառները, որոնց սահմանների մասին խոսք կա, բոլորն էլ ծայրամասային են և հեղինակը տալիս է նրանց ու օտար երկրների շփման սահմանագծերը: Այդպիսիք են և՛ «Աղվանքի ծայրը», և՛ Կուրն ու Աղվանքը, և՛ Վրաստանն ու Կողքիսը, և՛ Կովկասյան լեռները: Ինչ վերաբերում է այդ դավառների այն սահմաններին, որոնցով նրանք

հարավից, արևելքից և արևմուտքից շփվում են հայկական մյուս դավառներին, ապա Ստրաբոնը նրանց այդ սահմանների մասին այստեղ չի խոսում: Այլ կերպ ասած, նա նշում է հայկական գավառների արտաֆին և չի նշում ներֆին սահմանները:

Քանի որ վերևում թվարկված 8 դավառներից 5-ը արտաքին սահմաններ ունեն և այդ սահմանները նշված են, ուստի մասնադետները ոչ մեծ դժվարությամբ կարողացել են մոտավոր ճշտությամբ գտնել նրանց տեղերը՝ քարտեզի վրա և բնության մեջ:

Նույնը չի կարելի ասել Փավենն (Փավենեն*), Կոմիսենն և Օրխիստենն դավառների մասին: Նրանցից և ոչ մեկի որևէ սահմանը չի նշված, կնշանակի, նրանցից և ոչ մեկը արտաքին սահման չի ունեցել: Եվ հիրավի, մյուս 5 դավառների տեղադրումով Հայաստանի արտաքին սահմանները հյուսիսում և հյուսիս-արևելքում սպառվում են: Բայց այն հանգամանքը, որ շտեղադրվող 3 դավառները թվարկված են այդ հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան 5 դավառների հետ, ցույց է տալիս, որ նրանք էլ գտնվում են նույն կողմերում, միայն թե՛ այդ 5 դավառներից հարավ՝ նրանց անմիջական հարևանությամբ:

Արդ, ո՞ւր տեղադրել այդ 3 դավառները:

Այս հարցի պատասխանը հեշտությամբ կարելի է գտնել քարտեզի առջև կանգնելիս: Հատկապես Արցախն ու Սյունիքը, ինչպես նաև Ուտիֆի մի մասը (ոչ Շակաշենը)², որոնց անունները շկան Ստրաբոնի մոտ, բայց փաստորեն պիտի լինեին, գալիս են օգնելու հարցի լուծմանը: Եթե ըստ ումանց Փավենիսը կարող է Սավենիս կարդացվել, չհամապատասխանելով Սյունիքին, ապա տվյալ դեպքում, Փավենն (Փավենեն) անունը կարող է փոխարինել Փավենիսին և ընդունվել Սյունիքի փոխարեն: Օրխիստենն անունն էլ թերևս Արցախի փոփոխված բառադարձումն է: Ս. Տ. Երեմյանի կազմած որոշ քար-

2 Դրանով վերստին կապացուցվի, որ ուտիները հարավից են շարժվել հյուսիս:

տեղներում, մեր կարծիքով, միանգամայն իրավացիորեն, Օր-
խիստենեն տեղագրված է Արցախում³:

Անդրադառնալով Հ. Հյուբշմանի «Փավնիտիս»-ը՝ «Սավ-
նիսիս»-ով (Սյունիք) փոխելուն, պիտի ասել, որ դա բոլորո-
վին սխալ է, որովհետև Սյունիքը Հայաստանին կցված նոր
զավանեերից չէր: Ուստի մնում է Փավնիտիսի տեղը որոնել
ուրիշ կողմերում: Դրա համար ևս մոտավոր որոշիչը Սարա-
րոնի մեթոդն է: Հետևելով այդ եղանակին, կարող ենք մո-
տավորապես ճշտել նաև նրա գրաված տեղը: Այստեղ նա
առաջնորդվում է հարևան երկրների անուններով և ապա
նրանց գավառները թվարկելով: Մարերից խլված հողերի մա-
սին նա գրում է. «Մարերից՝ Կասպիանեն, Փավնիտիսը և Բա-
սորոպեդան»: Մասնագետները, համարյա միաձայն, ընդու-
նում են, որ Կասպիանեն Կազբբ գավառն է, ընկած Կասպից
ծովի ափերին, իսկ Բասորոպեդան—Վասպուրականը: Հասկա-
նալի է, որ թվարկման այս եղանակը ենթադրել է տալիս մի
տարածություն, որը պիտի գտնվեր բուն Հայաստանից դուրս
և միջին տեղը գրավեր Կազբբ-Վասպուրական տարածության
վրա: Այս ուղղությամբ ուր էլ որ տեղագրվելու լինի այն, միև-
նույնն է, չի կարող նույնացվել Սյունիքի հետ, որովհետև
Սյունիքն էլ Արցախի հետ միասին արդեն հիշատակված են
որպես Հայաստանի բնաշխարհի մասեր:

Այնուհետև, շպիտի մոռանալ, որ Հ. Հյուբշմանը ոչ մի
գիտական փաստարկ չի բերել Փավնիտիսը Սյունիքի հետ
նույնացնելու համար: Բացի դրանից, նույն եղանակով մի այլ
նշանավոր հեղինակ Փավնիտիսը նույնացրել է, օրինակ, Ա-
պահունիքի հետ, որը նույնպես գիտականորեն չի հիմնավոր-
ված: Եվ հենց այս անորոշ իրազրույթյունների մեջ է, որ
Հ. Հյուբշմանը գրել է. Փավնիտիսի «մեջ Մարբարա (Eran.,
108) կուզե Տուրուբերան նահանգին Ապահունիք... գավառը
տեանել, որ Վանա լճին հյուսիսակողմը Արածանվո... վրա
էր... բայց հայերենի սկզբան ապա-ն հուն. φα-ին հետ չի հա-

մաձայնիր և երե հարկ է սրբագրություն մ'ընել, ես մետ եմ
Փասնու-ը Տունուց կամ Տունուց ընել և այս նոր անվան մեջ
Սյունիք նահանգը տեանել, երե հարկ չկա ենթադրելու, քե
Սյունիք Արտաշեսի նախնական երկիրներուն կարգեն եղած
Ըլլա»⁴:

Հենց այս ծայրահեղ զգուշավորությունը պահանջում էր
մասնագետներից նորանոր որոնումներ և ոչ թե անվերապահ
հետևում: Այստեղ ուշագրավ է այն պարագան ևս, որ մեծա-
նուն գիտնականը նույնիսկ մտածել է, որ Սյունիքը կարող էր
Արտաշես Առաջինի «նախնական երկրներուն կարգին...»
պատկանել: Եվ, ինչպես տեսանք, ճիշտը դա է:

4 Հ. Հյուբշման, Հին Հայոց տեղոյ անունները, Վիեննա, 1907, էջ 17
(ընդգծումները մերն են—Ա. Մ.): Ուշագրավ է Գր. Ղափանցյանի նշումը՝
ուրարտական «uni» վերջածանցի մասին, որը պահպանվել է նաև Siuni,
Bagratuni՝ հասկացութուններում (Տե՛ս Хаїаса—колыбель армян, Ере-
ван, 1948, стр. 212).

³ С. Т. Еремян, Атлас к книге «История армянского народа»,
часть I, Ереван, 1952, карта «Армения во II—I вв. до н. э.».

Յ Ա Ն Կ Ե Ր

ՅԱՆԿ ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐԻ

Ա) ՏՊԱԳԻՐ

- Աբել արքեպիսկոպոս, Տիրան վարդապետ, «Արարատ», 1876, էջ 93—96:
Աբելյան Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, Ա, Երևան, 1944:
Абрамян А. Г., Дешифровка надписей Кавказских агван, Ереван, 1964.
Աբրահամյան Ա. Գ., Մինգչաուրում գտնված հայատառ բեկորների վեր-
ծանութունը, «Էջմիածին», 1956, № 4—5, էջ 66—72:
Абуладзе И., К открытию алфавита Кавказских албанцев, Тбилиси, 1938.
Ագարանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, Տիրիս, 1909:
Адоиц Н., Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908.
Адоиц Н., Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петро-
град, 1915.
Աղոնց Ն., Պատմական ուսումնասիրութիւններ, Պարիս, 1948:
Ալիշան Ղ., Հայագատում, Վենետիկ, 1901:
Ալիքյան Ն., Թուղթ Մակարայ Բ. Երուսաղէմի հայրապետի առ Վրթանէս
եպիսկոպոսապետ Մինեաց, յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ, «Հանդէս
ամսօրեայ», 1930, էջ 509—578:
Ալիքյան Ն., Մկրտիչ եպիսկոպոս Աղանունի, Միարանք և այցելուք Երու-
սաղէմի Երուսաղէմ..., 1929 (գրախոսական), «Հանդէս ամսօրեայ»,
1930, էջ 366—369:
Ալիքյան Ն., Մովսէս Դասիրտանցի (կոչուած Կաղանկատուացի) և իր
պատմութիւնն Աղուանից, «Հանդէս ամսօրեայ», 1953, էջ 552—596:
Ալիքյան Ն., Վրթանէս վարդապետ Քերթոզ և իր երկասիրութիւնները
«Հանդէս ամսօրեայ», 1910, էջ 37—46:
Ալիքյան Ն., Ս. Մաշտոց վարդապետ, Վիեննա, 1949:

- Անտոյան Զ., Աղվանից գիրը, «Տեղեկագիր» ՀՍՍՌ ԳԱ-ի, 1941, № 3—4
(8—9), էջ 3—11:
Անտոյան Զ., Հայոց անձնանունների բառարան, Բ, Երևան, 1944:
Անտոյան Զ., Հայոց անձնանունների բառարան, Գ, Երևան, 1947:
Անտոյան Զ., Հայոց անձնանունների բառարան, Ե, Երևան, 1962:
Ամատունի Ս., Հին և ետր պարականոն կամ անվաներ շարականներ, Վա-
ղարշապատ, 1911:
Անանիա Մոկացի, Տեանն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի յաղագս ապրու-
տամբութեան տանն Աղուանից, որ ընդ ժամանակս ժամանակս լեալ
իցէ ձեռնադրութիւնն արտաբոյ սուրբ Լուսաւորչի աթոռոյն, «Արա-
րատ», 1897, էջ 129—144:
Անասյան Զ. Ս., Հայկական մատենագիտություն, Ա, Երևան, 1959:
Арриан, Поход Александра, Москва, 1962.
Բարխուդարյան Ս., Նյութեր հայ ժողովրդի էթնիկական կազմի մասին.
Ուղիների ծագումը, «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ Պատմության և գրականու-
թյան ինստիտուտ», գիրք 2-րդ, Երևան, 1937:
Բարխուդարյան Ս., Տապանագիր Համամ իշխանի անունով, «Տեղեկագիր»,
ՀՍՍՌ ԳԱ-ի, Երևան, 1964, № 1, էջ 61—64:
Բարխուդարյանց Մ., Աղուանից երկիր և դրացիք, Թիֆլիս, 1893:
Բարխուդարյանց Մ., Արցախ, Բագու, 1895:
Бартикян Р. М., Армянские источники для изучения истории пав-
ликианского движения, „Палестинский сборник, выпуск 4-
(67). 1959, стр. 133—146.
Буниатов З. И., Азербайджан в VII—IX вв., Баку, 1965.
Буниатов З. И., Обзор источников по истории Азербайджана, Ба-
ку, 1964.
Гам К., Известия древних греческих и римских писателей о Кав-
казе, I, Тифлис, 1884.
«Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901:
Գյուլեւերդ Կ., Հռովմէական Հայաստան և հռովմէական սատրապութիւն-
ները Գ—Ձ դարերում, Վիեննա, 1914:
Գրիգոր Տղա, Հարցումն իրատուց, զոր խնդրեալ է կաթողիկոսն Հայոց
Գրիգոր Տղայն կոչեցեալ ի մեծապատի վարդապետէն Գրիգորէ որ-
դոյ Տուտեայ..., «Արարատ», 1893, էջ 238—243:
«Դավիթ Ալավկատրդու կանոնները», «Էջմիածին», 1953, № 1—3 (նաև ա-
ռանձնատիպ):
«Գրվան հայ վիճադրության», կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, II, Երևան,
1960:
եղիշն, Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին, աշխատութիւնք Ե. Տեր-
Մինասյանի, Երևան, 1957:
Еремян С. Т., Атлас к книге „История армянского народа“, I, Ере-
ван, 1952, карта „Армения во II—I вв., до н. э.“.

Еремян С. Т., Идеология и культура Албании III—VII вв., „Очерки истории СССР (III—IX вв.)“, Москва, 1958, стр. 323—330.
Երեմյան Ս. Տ., Հայաստանի ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963:
Еремян С. Т., Моисей Каланкатуйский о посольстве албанского князя Вараз-Трдата к хазарскому хакану Алп-Илитверу. „Записки института Востоковедения АН СССР, Ленинград, 1939, том 7, стр. 129—155.
Զարբանալյան Գ., Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն, Վենետիկ, 1897:
«Րնտիր էջեր», կազմեցին Կ. Մելիք-Օհանջանյան և ուրիշներ, Երևան, 1946:
Քովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, ՍՊՐ, 1887:
ժամկոչյան Հ. Գ., Արահմայան Ա. Գ., Մելիք-Քալաթյան Ստ. Տ., Հայ ժողովրդի պատմություն, Ա, Երևան, 1963:
Латышев В. В., Известия древних писателей, I, СПб, 1893.
Լեռ, Հայոց պատմություն, Բ, Երևան, 1947:
Խաչիկյան Լ., ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950:
Խաչիկ վարդ. Դադյան, Մովսէս Կաղանկատուացու Աղուանից պատմութեան Երկաթագիր (Ա խումբ) օրինակից մի պակաս հատուած, «Արարատ», 1897, էջ 161—163:
Խաչիկ վարդ., Դադյան, Մովսէս Կաղանկատուացոյ Աղուանից պատմութեան Մայր Աթոռոյ մատենադարանում գտնուած ձեռագիր օրինակներ, «Արարատ», 1895, էջ 323—348:
«Կանոնագիրը Հայոց», Ա, աշխատասիրությամբ Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1964:
«Կանոնք Պարտաւի ազգային ժողովի», աշխատասիրությամբ Ա. Ղլտնյանի, Վաղարշապատ, 1905:
Капанцян Гр., Хайаса-колыбель армян, Ереван, 1948.
Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961:
Կոստանյանց Կ., Համամ Արևելցի, Վաղարշապատ, 1836:
Կոչլուն, Վարդ Մաշտոցի, Երևան, 1941:
Крымский А. Е., Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (классической Албании), „Сборник статей—Сергею Феодоровичу Ольденбургу“, Ленинград, 1934.
Համարչյան Հ., Գարգարացի'ր թէ զուգարացիք, «Հանգէս Ամսօրեայ», 1910, էջ 241—242:
Հացունի Վ., Պատմութիւն Հայոց ազօթամատոյցին, Վենետիկ, 1965:
Հերում պատմիչ րարարաց, Վենետիկ, 1842:
Հյոսիսյան Հ., Հին հայոց տեղւոյ անունները, Վիեննա, 1907:

Հովհաննէս Գրասխանակեւոցի, Պատմութիւն Հայոց, Քիֆլիս, 1912:
Հովհաննէս Երասաղեմի եպիսկոպոս, Այս թուղթ Յոհաննու Երասաղեմի եպիսկոպոսի է առ Արաս Աղուանից կաթողիկոս, «Արարատ», 1896, Հավելված, էջ 252—256:
Հովհաննէսյան Աշ., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Ա, Երևան, 1957:
Հովսեփյան Գ., Յիշատակարանը ձեռագրաց, Ա, Անթիլիաս, 1951:
Պապար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, Տիգրիս, 1904:
«Ճարագ», 1860, Տետրակ Ե, էջ 79—83 (Դավթակ Քերթող):
Մանանդյան Հ., Արմավիրի հունարեն արձանագրութիւնները նոր լուսաբանությամբ, Երևան, 1946:
Մանանդյան Հ., Տիրքան Երկրորդը և Հոմեր, Երևան, 1940:
Մանանդյան Հ., Քննական տեսութիւն հայ ժողովրդի պատմության, Բ, Երևան, 1957:
„Материалы по археологии Кавказа“, вып. XIII, Москва, 1916.
Մատրեոս Ռոմայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898:
Մատիկյան Ա., Արայ Գեղեցիկ, Վիեննա, 1930:
Март Н. Я., Избранные работы, V, Москва—Ленинград, 1935.
Март Н. Я., Аркауи, монгольское название христиан., СПб, 1905.
Меликшвили Г. А., К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959.
Меликсет-Бекоев Л. М., К истории удин, „Труды Тбилисского Гос. университета“, XXIII, 1942, стр. 25—55.
Մելիքսեթ-Քեկ Լ., Վրաց ազրյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Ա, Երևան, 1934:
Մելիքսեթ-Քեկ Լ., Վրաց ազրյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Բ, Երևան, 1936:
Մեւր. վրդ. Մազիստրոս, Յուցակ ձեռագրաց (անտիպ. պահպանվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրերի բաժնում):
Մинорский В. Ф., История Ширвана и Дербенда, Москва, 1963.
Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860:
Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրը Հայոց, Վաղարշապատ, 1880:
Մխիթար Գոշ, Թուղթ Մխիթար վարդապետին որ Գոշն կոչիր, «Արարատ», 1900, էջ 497—504, 562—568 նկ:
Մնացականյան Ա., Մխիթար Գոշի Դատաստանագրի մի կզակի ընդօրինակություն, «Գրական թերթ», 1963, փետրվար 8:
Մովսէս Կաղանկատուցի, Պատմութիւն Աղուանից, Քիֆլիս, 1912:
Մովսէս Խորենացի, Աշխարհացոյց, Վենետիկ, 1831:
Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Տիգրիս, 1913:
Մովսեսյան Ղ., Լոսիի Կիրիկեան թագաւորներու պատմութիւնը, Վիեննա, 1923:

Мурадян П., Не опубликованная статья Н. Я. Марра об „Арк’ауне“, «Տեղեկագիր», ՀՍՍՐ ԳԱ-ի, 1964, № 12, էջ 49—59:

Юшков С. В., К вопросу о границах древней Албании, „Исторические записки АН СССР“, I, 1937, стр. 132.

Շահխարուեյանց Հ., Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացի Արարատայ, Բ, էջմիածին, 1842:

Շанидзе А., Криптографическая запись в одной армянской рукописи из Мюнхенской коллекции, «Տեղեկագիր» ՀՍՍՐ ԳԱ-ի, 1960, № 9, էջ 96—97:

Շанидзе А., Новоткрытый алфавит Кавказских албанцев и его значение для науки, Тбилиси, 1938.

Ներսես Շնորհալի, Բանք շափաւ, Վենետիկ, 1928, էջ 550:

Ոսկյան Հ., Մատենադարանի բնութիւններ, Վիեննա, 1926:

Ռիստանես Եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871:

Չամչյան Մ., Պատմութիւն Հայոց, Բ, Վենետիկ, 1785:

Չամչյան Մ., Պատմութիւն Հայոց, Գ, Վենետիկ, 1786:

Пигулевская Н., Сирийские источники по истории народов СССР, Москва—Ленинград, 1941.

Плутарх, Сравнительные жизнеописания, Москва, 1963.

Ջալալյան Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Բ, Տիֆլիս, 1858:

Ջանուկյան Գ., Քերականական և ուղղագրական աշխատութիւններ հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1954:

Սամվիլ Աննջի, Հաւարմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893:

Սարգիսյան Բ., Աբրահամ Մամիկոնէից եպիսկոպոսն և իւր առ Վաչագան գրած թուղթն, Վենետիկ, 1899:

Սարգիսյան Բ., Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Միտթարեանց ի Վենետիկ, Բ, Վենետիկ, 1924:

Սեբեոս, Պատմութիւն ի Հերակլն, Թիֆլիս, 1913:

Ստեփանոս Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, ՍՊԲ, 1885:

Ստեփանոս Օրբելյան, Ողբք և հառաչանք ի դիմաց մօրս մեր սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի, Կալկաթա, 1846:

Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910:

Страбон, География, 1964.

Strabo, The Geography of Strabo with an English Translation by Horace Leward Jones, vol. V, London, 1954, p. 322—324.

Ստրաբոն, Քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան, Երևան, 1940:

Վաւրդան վարդապետ, Հաւարումն պատմութեան, Վենետիկ, 1862:

Տաշյան Հ., Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ, Վիեննա, 1898:

Տեր-Հովհաննեսյանց Ա. Տ., Ժամանակագրական պատմութիւն Ս. Երուսաղէմի, Ա, 1890:

Տեր-Սիւրշյան Գ., Հայկականք, Ա, 1894:

Треввер К. В., К вопросу о культуре Кавказской Албании, Москва—Ленинград, 1960.

Треввер К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, Москва—Ленинград, 1959.

Փալլատոս Բալզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912:

Յովաննյան Մ., Ազգապատմութիւն, Ա, Պեյրոթ, 1959:

Орманян М., Армянская церковь, Москва, 1913.

Բ) Ձեռնագիր (Մաշտոցի անվան Մատենադարան)

1. № 9. Բենիկ Վանանդեցու «Տեսիլ»-ի կապակցութիւնը:
2. № 38. Բենիկ Վանանդեցու «Աղօթք»-ի կապակցութիւնը:
3. № 497. Աղվանից թագավորներ Ատրնեքսեհի և Փիպիի հարցմունքների և Տիրան վարդապետի պատասխանների կապակցութիւնը (նաև ձեռ. № № 625, 3006, 3710, 3824, 6380):
4. № 625. Տե՛ս 3-րդ կետ (№ 497):
5. № 836. Համամ Արեւելցու Քերականութիւն կապակցութիւնը (նաև ձեռ. № 2152):
6. № 993. Հովհաննես Երուսաղեմի եպիսկոպոսի «Ներբողանի» կապակցութիւնը (նաև ձեռ. № 2124):
7. № 1151. Համամ Արեւելցու՝ Սողոմոնի առակների մեկնութիւն կապակցութիւնը:
8. № 2121. «Յաղագս պատմութեան սուրբ... իւղոյն... լԱղուանի գիրս...» նյութի կապակցութիւնը:
9. № 2124. Տե՛ս 6-րդ կետ (ձեռ. № 993):
10. № 2152. Տե՛ս 5-րդ կետ (ձեռ. № 836):
11. № 2544. Վարդան Արեւելցու «Վասն բանին մասանց...» երկի կապակցութիւնը:
12. № 2678. Վրաց և Աղվանից գրերի կապակցութիւնը (նաև ձեռ. № 3527):
13. № 2679. Աղվանից Վաչագան Գ թագավորի տված հարցերի և Պետրոս Սյունեցու պատասխանների կապակցութիւնը (նաև ձեռ. № № 3074, 4381, 6228):
14. № 2966. 1) Վրթանես Քերթովի՝ Աղվանից հոգևորականների թղթին գրած պատասխանի կապակցութիւնը (նաև ձեռ. № 3062)
2) Վիրո և Միքայել Աղվանից կաթողիկոսների գրվածքների կապակցութիւնը (նաև ձեռ. № 3062):
3) Հայոց Եզիա կաթողիկոսի կապակցութիւնը:
4) Գլուտ կաթողիկոսի առ Վաչե Աղվանից թագավոր գրած թղթերի կապակցութիւնը (նաև ձեռ. № 3062):
15. № 3006. Տե՛ս 3-րդ կետ (ձեռ. № 497):

16. № 3062. Տե՛ս 14-րդ կետ (ձեռ. № 2966):
 17. № 3074. Տե՛ս 13-րդ կետ (ձեռ. № 2679):
 18. № 3527. Տե՛ս 12-րդ կետ (ձեռ. № 2678):
 19. №3710. 1) Տե՛ս 3-րդ կետ (ձեռ. № 497):
 2) Հովհաննես Սարկավազի ծննդավայրի կապակցութիւնը:
 20. № 3824. Տե՛ս 3-րդ կետ (ձեռ. № 497):
 21. № 4284. Ստեփանոս Այունեցու կապակցութիւնը:
 22. № 4381. Տե՛ս 13-րդ կետ (ձեռ. № 2679):
 23. № 4913. 1) Համամ Արևելցու «Վասն զորոզայից»-ի կապակցութիւնը
 (նաև ձեռ. № 5128):
 2) Հովհաննես Գառնեցու «Վասն Դաւթեան Սաղմոսի» վկայ-
 ւութեան կապակցութիւնը:
 24. № 5128. Տե՛ս 23-րդ կետ (ձեռ. № 4913):
 25. № 6228. Տե՛ս 13-րդ կետ (ձեռ. № 2679):
 26. № 6362. Գիտնիսիոս Արիսպագացու երկերի՝ Համամ Արևելցուն վերա-
 գրված մեկնութեան կապակցութիւնը (նաև Փարիզի ազգ. Մատե-
 նադարանի՝ № 60 ձեռագիրը):
 27. № 6380. Տե՛ս 3-րդ կետ (ձեռ. № 497):
 28. № 7117. Ազվանից այբուբենի կապակցութիւնը:

ՅԱՆԿ ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ՝

Աբաս կթղղ.—105—112, 231	Աղոնց Ն.—40—41, 45, 61, 68—
Աբաս, Կարուց տեր —223	69, 80, 190, 192, 196—197, 203
Աբգար թագ.—15, 227	Աղբրեղան (աղբրեղանցի) —10,
Աբել (ածշ)—189, 195	17, 167, 191
Աբելյան Մ.—36—37, 90, 129,	Աթախա —212
167, 169	Աթանաս Աղեքսանդրացի —179—
Աբիկաղ երեց —131՝	180
Աբլ-Աբաս —128	Ալագան —49—50
Աբուլածե Ի.—9	Ալանաց (ալանական, ալաններ) —
Աբու-լ-Ֆարաջ —83:	65, 92
Աբրահամ (ածշ)—209	Ալաշկերտ —251
Աբրահամ կթղղ.—135, 138—139	Ալիշան Ղ.—61, 98—103, 169,
Աբրահամ, Մամիկոնեից եպ.—	176
119—124, 130, 245	Ալ-Մակդիսի —83
Աբրահամյան Ա. Գ.—8, 10—11,	Ախալքալաք —251
15, 37, 139—141, 241	Ակիլիսենե (եկեղիք) —24
Ազաթանդեղոս —39—40, 47, 63,	Ակինյան Ն.—9, 14, 17, 88—89,
65—66, 93, 174, 218, 256	110, 112, 114, 124, 150, 154
Ադամ (ածշ)—127	Ակնեք —193

1 «Հայաստան (հայեր)», «Հայոց Արևելից կողմանք», «Ազվանք (աղ-
 վաններ)» հասկացութիւնները չեն ընդգրկված սույն ցանկում, որովհետև
 փաստորեն նրանց մասին է խոսվում համարյա բոլոր էջերում: Ուսումնա-
 սիրութեան մեջ անունները հանդիպում են Ա՛ հին, Ա՛ նոր ուղղագրութիւնը:
 այստեղ, միօրինակութեան համար, նրանք տրված են միայն նոր ուղղա-
 գրութիւնը:

Ազավնո գետ —128
Աղեքսանդր Մակիդոնացի —26,
151, 255—256
Աղուն —131
Անառլան շ.—9, 11, 104—105,
184—186, 189, 259
Ամազոնուհիներ —256
Ամարաս —76, 100—101, 112,
136—137
Ամարդներ —29, 251
Ամբակում եպ.—111
Այրարատ —52, 218
Աչրիվանք —236
Այրմանուշանք —46
Անահիտ (Անահիտյան, զից.) —
62—63, 242
Անանիա Մոկացի —47, 204, 206,
211—213
Անանիա Շիրակացի —126
Անանիա բորեպ.—131
Անանուն պատմիչ (Արծրունի) —
245
Անանուն պատմիչ (վրաց) —52
Անասյան շ.—8, 11, 218
Անաստաս վրդ.—97—103, 107,
112, 243
Անարիակներ —29, 251
Անդրե առաքյալ —236
Անդրկովկաս —27, 194
Անդրկուրյան շալք —48—50, 56,
58—60, 62—63, 67, 71, 75,
80, 86—87, 111, 213, 242
Անի —224
Անտիոք —109, 179
Անտիտավրոս —24
«Աշխարհատիկին» (Վալազան Գ-ի
կինը) —133
Աշոտ Ա Բագրատունի —185—187,
200
Աշոտ Գ Բագրատունի —222, 225
Աշոտիկ —236

Ապահունիք —262
Ապրասմեն —79
Ապուլի (Պուլի) —81, 213—214
Ապուսեթ, որդի Ատրնեբսեհի —81
Աջճա, պատվիրակ Պարսկաստա-
նից —13
Առան —44, 75, 152, 164—165,
229, 238
Առան նախնի —30, 42, 254
Առանշաչիկ (Նոանշաչիկ) տոհմ —
20, 72—84, 242
Առավանից վանք —100
Առատան —131
Ասիդ («Ասիթ», ածղ) —128
Ասորեստան —12—13
Ասորի (ասորական) —13, 16, 24,
147—149, 209, 243
Ասպրակոս —131
Աստղարուր (Աստեղի ըլուր) —65
Աստղիկ (զից.) —65, 242
Ավետարանոց գլուղ —115
Ատատ ետրիստունի —59, 71
Ատ-Տաբարի —191
Ատրնեբսեհ, որդի Գրիգորի —81
Ատրնեբսեհ, որդի Համամի —58,
81, 83, 190—191, 202, 204—
211
Ատրնեբսեհ, որդի Սահլի —79
Ատրպատական —32, 69
Արարներ (արարական) —11, 16,
20, 58, 76, 84, 98, 159—160,
164, 181, 187, 198, 202, 204,
237—238
Արագածոտն —252
Արա Գեղեցիկ —60—62, 242
Արածանի —265
Արաքս —27, 32, 254, 259—260
Արաքսենե —253, 259—260
Արգիշտի —253
Արևելից կողմանք (աշխարհ,

դուռ) —5, 15, 39, 64, 71, 84—
86, 169, 170, 248
Արիան —258
Արծրունիք (Արծրունիներ) —218,
224, 245
Արմայել —74
Արմեն —46
Արշակ Թագ.—68
Արշակունիներ —19—20, 40, 67—
70, 129, 134, 224
Արշես —131
Արսեն Սափարացի —52
Արսվաղեն (Նսվաղեն, Էսվաղեն,
Վաղեն) —89, 92—93, 97,
104—105, 130, 243
Արտաշատ —62
Արտաշես Առաջին —22—26, 31—
32, 35—39, 43, 48, 67, 254,
263
Արցախ —17—45, 60—64, 67—
70, 75, 77, 80, 84, 86—88,
100—101, 111—112, 122, 131,
146—149, 171—173, 213, 226,
243, 261—262
Արուսեայ տոհմ —143
Արքատներ —9, 51
Արքուզեա —46
Ափշին —187
Բաբամյան արքեպ.—168
Բարդեն կթղկ.—11—12, 241
Բարեխոն —210
Բարեկ (Բարան) —76, 83—84
Բարիկ —129—130
Բագրատունիներ —83, 224, 263
Բազկան —44
Բազկերտ —225
Բակիրանով Ա.—252
Բակ իշխան —42
Բակտրիա —33
Բակուր —131
Բաղդադ —76
Բաղք —235
Բասորպեղա —24, 262
Բաստամյանց Վ.—226—227,
232—233
Բարդուղիմեոս առաքյալ —223
Բարթիկյան շ.—161
Բարխուզարյան Ա.—77, 205,
235—236, 243, 251—253
Բարխուտարյանց Մ.—42, 118,
219, 236, 243
Բարկուշատ —128
Բարսեղ կթղկ.—222
Բարսեղ Կեսարացի —179
Բարսո —205
Բեղղեհնմ —210
Բենիամին —89, 92—93
Բենիկ Վանանդեցի —239
Բերդակուր —46
Բերդատեղի —46
Բերդո վանք —46
Բերձոր —46
Բյուզանդիա (բյուզանդացիներ,
բյուզանդական) —18, 69, 145,
162—163, 191
Բնոտ —106
Բոթիբոթներ —128
Բրտի Այրլաց անապատ —171
Բուզա —77—78, 86, 181—182,
246
Բունիաթով Ջ.—17, 83, 163—165,
181—183, 191, 205, 226—227
Գաղիկ —46
Գաղիկ կթղկ.—212
Գաղիկ, որդի Աշոտի —223
Գաղիկ, որդի Ներսեհի —79
Գահնամակ —39, 41
Գայանե —122
Գայլավան —46
Գանգրա —228

Գան Կ.—33
 Գանձակ —220, 229, 237, 239
 Գանձասար —212—213, 220, 229, 235, 239
 Գարգարեներ (գարգարացիներ, գարգարական) —17, 23, 67, 92—94, 101, 107, 140, 150—151, 241, 255—257
 Գարդման (Գարդմանաձոր) —38, 40—42, 52, 72—75, 78, 80, 93, 111—112, 144, 157, 162, 213, 225
 Գեհն —127
 Գեղամա գավառ —171
 Գեղք (գեղեր) —29, 76, 127, 132, 237—238, 254
 Գեորգ Գառնեցի կթղկ.—186—187, 237—238
 Գեորգիոս նահատակ —76
 Գեորգ, Ոստանի եպ.—177
 Գեորգ Բարունի —194
 Գերմանացի —55
 Գերմանոսան —132
 Գիս —38, 75, 147—148
 Գլխո վանք —148
 Գլուտական —46, 122
 Գլուտերոզ Կ.—68
 Գլուտ կթղկ.—114—116, 244, 246—247
 Գողարենե (Գուգարք) —24, 32, 39, 69, 88, 225, 256, 259—260
 Գոթեր —150
 Գոշակտակ —222
 Գորիզուխտ —144
 Գորոզու —212
 Գրիգոր, Ալրիվանքի առաջնորդ —236
 Գրիգոր եպ.—110
 Գրիգոր թագ.—236
 Գրիգորիկ —46
 Գրիգոր իշխան —211—212

Գրիգոր իշխան, հայր Ապուլի —213
 Գրիգոր Լուսավորիչ —40—41, 47, 63, 65—66, 93, 96, 98, 122, 136, 161, 222, 237, 246
 Գրիգոր կթղկ.—112
 Գրիգորիս կթղկ.—122, 132, 136
 Գրիգոր Համամ —101. տե՛ս նաև Համամ Արենցի
 Գրիգոր Նարեկացի —182, 193
 Գրիգոր, որդի Ատրենքսեհի —81
 Գրիգոր, որդի Սահակ Սեաղայի —81
 Գրիգոր, որդի Սենեքերիմի —222
 Գրիգոր Տղա —175—176, 233—235, 245
 Գրիգոր Տուտուորդի —233
 Գուգարք — տե՛ս Գողարենե
 Գուրգեն, Անձևացյաց տեր —223
 Գուրգեն, իշխանաց-իշխան —206
 Գուրգեն, որդի Աշոտ Գ-ի —223, 225
 Գանիկ Մարգարե —179
 Գասնո անապատ —229
 Գաստակերտ —46
 Գավթակ Քերթոզ —46, 84, 165—171, 195, 246, 248
 Գավիթ Ալավկաորդի —220, 226—230, 245
 Գավիթ (Անհաղթ) —126
 Գավիթ Անհողին —215, 221—222, 225
 Գավիթ Գարեջևի —51
 Գավիթ հոտակերցի —211
 Գավիթ կթղկ.—177—178
 Գավիթ մարգարե —179, 200
 Գավիթ, որդի Սահակ Սեաղայի —81
 Գավիթ, Փառխոսել առաջնորդ —212

Գարահեչ (Գարահալու) —122
 Գարբանդ (Գերբենտ) —60, 236
 Գարբանդ (Կապանք) — տե՛ս Կապանք
 Գիզափայտ —218
 Դինար —52, 206—207
 Դիոնիսիոս Արիսպազացի —193, 209
 Դիոնիսիոս Թրակացի —192, 248
 Դիոն Կասիոս —34, 58, 62
 Դիոսկորոս Սանահնեցի —126, 224
 Դվին —177
 Դրագարկ —193
 Եզեկիել մարգարե —179
 Եզր (ածշ) —178
 Եկեղիք — տե՛ս Ակիլիսենե
 Եղիազար կթղկ.—155, 157, 248
 Եղիս կթղկ.—106, 157—159, 161—164, 207, 244
 Եղիշե —115, 126, 153, 174, 209, 218
 Եղիշե առաքյալ —97, 117, 140
 Եղրգուտ —15
 Եռանշահիկ — տե՛ս Առանշահիկ
 Եսայի Աբու Մուս —77, 83, 181—183, 246—247
 Եսայի, Գողթան եպ.—177
 Եսայի մարգարե —103, 179
 Եսայի մարգարեի վանք —103
 Եսվազան —103—104, 246 հ.մ.մ.
 Արսվազան (Եսվազեն, էսվազեն)
 Եսվազեն — տե՛ս Արսվազեն
 Եվագր —128
 Եվազոբոս —108
 Եվքսիկյան Պոնտոս —32
 Երակ — տե՛ս Հերակլ
 Երեմիա կթղկ.—89—93, 113
 Երեմիա մարգարե —166, 179

Երեմյան Ս.—16, 19, 57, 68, 156, 165, 261—262
 Երեցո վանք —46
 Երիթով —128
 Երվանդակերտ —35
 Երվանդ «վերջին» —35—36, 39, 254
 Երվանդունիներ —36—37, 39
 Երուսաղեմ —97—112, 147—149, 159, 171, 231, 243—244
 Եփեսոս —123
 Եփրեմ Ասորի —209
 Զավե —225
 Զարբանավան Գ.—129, 208
 Զարմիշրական տոհմ —76
 Զարմիշր Առանշահիկ —73, 83
 Զաքարիա ամիրսպասալար —226, 228, 233
 Զաքարիա Հաեար —44, 151
 Զեյա —63
 Էլլաո —255
 Էլմիածին —90, 102—103, 132
 Էսվազեն — տե՛ս Արսվազեն
 Էտիոնի (էտիոնիներ) —252—254. հ.մ.մ. ուտիներ
 Թագուհի —65, 242
 Թաղես առաքյալ —15, 223
 Թաղեսու Փոքր —123
 Թալիս կթղկ.—179
 Թավրիզ —168
 Թարթառ — տե՛ս Տրտու
 Թեոդորոս Ռշտունի —52
 Թոմա Էրեց —131
 Թովմա Արծրունի —78, 181—182, 218, 245
 Թովմաս (Թումաս) վրդ.—106—112, 244
 Թորգոմ —40
 Թորոս —219

Քոնզեր — 52
 Քրակիրա — 71
 Քուրքեր (Քուրքական) — 16, 191
 Ժամկոչյան Հ. — 37
 Իրաս — 106
 Իրերիա (Իրերներ) — 24—25, 32—34, 49—50, 54—55, 69. տե՛ս Վիրք
 Իլիոն (Ղիոն) — 173
 Իշխանիկ (Իշխանակ) — 51—52, 78, 81, 204—207, 210—212
 Իորա — 50
 Իսա Իրն Ստեփանոս — 191
 Իսմայելյան — 188, 195. տե՛ս նաև արաբներ
 Իսրայել կրոնավոր — 146—157, 247
 Իվանն ամիրսպասալար — 226, 228
 Լալայան Ե. — 242
 Լատինական — 16
 Լատիշև Վ. Վ. — 34
 Լեո — 77, 221
 Լիսիցյան Ստ. — 242
 Լուկուլոս — 34
 Լփիեր (Լփեաց) — 39, 151, 161, 245, 256
 Լալիբներ — 24
 Լաղիտաղ — 39
 Լանդին — 212
 Լաչին — 212, 226, 228—229, 233—234
 Լաչինի բերդ — 46
 Լալիկյան Լ. — 225
 Լալիկ վրդ. Դադյան — 76, 169
 Լոսզյան — 132
 Լոսրովանուշ — 144
 Լոսրով թագ. — 39, 68, 71
 Լոսրովիկ — 126—127
 Լորին աշխարհ Հայոց (Լորին

Հայր) — 5, 221
 Լորխոունիք — 225
 Լորձեն — 24, 49, 259—260
 Լորեն* («Լորենին» անապատ) — 193
 Լովարազմացիք — 52
 Լուի — 45
 Լուծատուն — 12—13
 Լուևարերձ — 147
 Լուրս — 132
 Ծավղեր — 40—41, 47
 Ծոփք — 224
 Կախեթ — 225
 Կակարածե Ս. — 51
 Կակուս — 251
 Կաղանկատուաց վանք — 100, 112
 Կամրեճան (Կամրյունեն) — 48—56, 64, 211—212, 259—260
 Կամիճիկի Հեփթաղ — 151, 256
 Կամսարական — 39
 Կաչին (ածշ) — 127, 189, 195
 Կաչին զավատ — 225
 Կաչձոն — 225
 Կանա (ածշ) — 209
 Կապադովկիա — 32, 63
 Կապադակ (Քաղավակ) — 56
 Կապանք — 222—223
 Կասպիանն (Կաղքք, Կասպ) — 24, 39—40, 48, 65, 67, 151, 251, 257, 262
 Կասպից ծով — 19, 27, 29, 32, 48, 57, 60, 63, 254, 259—260, 262
 Կատաններ — 24
 Կատա, բույր Շահանդուխտի — 236
 Կատիշներ — 29, 251, 255
 Կարդուստ — 151—152
 Կարենիտիս — 24
 Կարո — 252

Կեսարիա — 40—41
 Կիլիկիա — 193, 228, 233
 Կիրակոս Գանձակեցի — 96, 104—105, 165, 173, 218, 220, 228, 233—234, 237, 246
 Կյուրեղ Երուսաղեմացի — 209
 Կյուրիկե — 222, 225
 Կյուրիկյաններ — 221, 225
 Կյուրիոն կթղկ. — 138, 228
 Կոլխեր — 55
 Կոլխիզա — 32, 49
 Կոզթ — 38, 225
 Կոզքիս — 259—260
 Կոմիսենն — 49, 55, 258, 260—261
 Կոմիտաս կթղկ. — 136, 195
 Կոստանդինոս կայսր — 64, 85
 Կոստանդին կթղկ. — 219
 Կոստանդինուպոլիս — 156
 Կոստանյանց Կ. — 183—190, 202
 Կովկաս — 7, 10—11, 56, 75, 91, 132, 150, 159, 183, 239, 241, 251—252
 Կովկասյան լեռներ — 19, 33, 37, 49—50, 52, 56, 58, 63, 151, 255—256, 259—260
 Կոտայք — 252
 Կորդուք — 32
 Կորճեր — 45
 Կորյուն — 7, 10, 89—92, 153
 Կվադրատ — 34
 Կարիճ — 78
 Կրիմսիկ Ա. Ե. — 27—29
 «Կուզք» զավատ — 112
 Կուր — 19, 23—34, 37—38, 42, 44, 48—50, 52, 56, 59—60, 62—63, 71, 251—254, 256, 259—260
 Հազկերտ R — 70
 Հաթերք (Հայթերք) — 228—229, 233

Հալոյեն (Հալոցեն) — 14
 Հակոբ Երեց — 131
 Հակոբիկներ — 127
 Հակոբյան Վ. — 120, 180
 Հադրատ — 200, 222, 233
 Համազասպ Կամսարական — 97, 99
 Համամ Արևելյի (Քազրտունի, Համամ Հովհաննես) — 61, 80—81, 83, 86, 181—210, 217, 221, 237, 243—244, 246, 248
 Համրարյան Հ. — 256
 Հայկ նահապետ — 61
 Հայոց ձոր (Սոմխիթի ձոր, Փորք ձոր) — 52—53
 Հայր իշխան — 41
 Հառաչումն Պետրոսի (վանք) — 112
 Հասան իշխան — 229
 Հավախաղացի բերդ — 46
 Հացունի Վ. — 199
 Հեզուս Խոսրով — 79, 144
 Հեթում պատմիչ — 14
 Հեովանց վանք — 207
 Հեսու Նավյա (ածշ) — 178
 Հերակլ — 140
 Հերթ — 51—53, 206—207 210—211, 221
 Հերթ — 12
 Հեփթաղ — տե՛ս Կամիճիկ Հեփթաղ
 Հին եկեղեցի — 75
 Հյուրշման Հ. — 55, 252, 256—257, 262—263
 Հոք (ածշ) — 179, 193, 201
 Հոհանիկ եպ. — 46, 111
 Հոնազուր — 129
 Հոնատան (հոներ) — 20, 59, 67, 72, 147, 150—151, 155, 159, 204
 Հոռոմաշեն — 229

Հոտոմիկ — 46
 Հոտոմներ — 145, 149, 229, 232
 Հովելի եպ. — 131
 Հովհան — 236
 Հովհան Մայրավանեցի — 52—53, 162
 Հովհան Օձնեցի — 119—120, 130, 244
 Հովհաննես Արքայադրայր — 207
 Հովհաննես Գառնեցի — 200
 Հովհաննես Գրատրանակերտցի — 58, 77—78, 85—86, 158, 176, 186—187, 237
 Հովհաննես եպ. — 157
 Հովհաննես Երզնկացի — 192, 200
 Հովհաննես իշխան — 77, 243
 Հովհաննես կթղկ. — 110, 124, 223
 Հովհաննես Մկրտիչ — 127, 209
 Հովհաննես Ոսկերերան — 213
 Հովհաննես պատրիարք — 106—109
 Հովհաննես Սարկավազ — 200, 220, 226, 229, 247
 Հովհաննես Սենեքերիմ — 81
 Հովհաննես Վանական — 123, 220, 226
 Հովհաննիսյան Աշ. — 185, 200
 Հովնան (ածշ) — 210
 Հովնան կթղկ. — 237—238
 Հովսեփ Արցախեցի (Գեղամիցի) — 171—172
 Հովսեփ-Քեկ — 219
 Հովսեփ Երեց — 131
 Հովսեփ կթղկ. — 221, 224
 Հովսեփ կրոնավոր — 229
 Հովսեփյան Գ. — 186, 225
 Հոփսիմ — 65, 122
 Հոտմեական (Հոտմեացիներ) — 27—28, 30, 33—34, 50, 55, 57, 63, 67—69, 88, 173
 Հոտմիկ եպ. — 111

Հոտմ (ածշ) — 178
 Հրեական — 16
 Հուլիանոս Աղիկառնացի — 109
 Հույներ (Հունական, Հունարեն) — 16, 27—28, 30, 33—34, 55, 98, 100, 108, 145, 149, 154—159, 204, 227—228, 238, 243, 252, 262
 Հունան եպ. — 131
 Հուստրիանոս — 100
 Զազիկ — 46
 Զերգունի Դաշտ — 46
 Զիթենյաց սար — 15, 102—103
 Զորագետ — 214, 225
 Զորավոր — 52, 112
 Ղազարյանց տոհմ — 219
 Ղազար Փարպեցի — 70—71, 174
 Ղարբարդ — 82, 118, 212, 226, 238—239
 Ղափանցյան Գր. — 254, 263
 Ղևոնգ եպ. — 111
 Ղևտական (ածշ) — 178
 Ղիոն — տե՛ս Իլիոն
 Ղլտճյան Ա. — 113, 178
 Ղուբա — 232
 Ղվչաղական — 16
 Մաթի, Դարահաճի Երեց — 131
 Մաթե, Պարտավի Երեց — 131
 Մակար պատրիարք — 108, 151—152
 Մակիեր Ֆ. — 193
 Մաղաղեթա (ածշ, Սաղմոս ԾԲ/ԾԳ) — 209
 Մամիկոնյանք — 224
 Մանանդյան Հ. — 36, 38, 57—58, 68—69
 Մանաս եպ. — 131
 Մանչար Գետկեր — 220

Մառ Ն. — 9, 51, 78, 206, 251—252, 254
 Մասուդի — 83, 205
 Մասքթաց Երկիր — 65
 Մատթե Երեց — 119, 122—123
 Մատթեոս Ուռհայեցի — 215, 221—223, 225
 Մատիկյան Ա. — 61
 Մարդպետական — 41
 Մարեր — 48, 262
 Մարիամ Շամբրեցի — 101
 Մարկվարտ Հ. — 41, 262
 Մարութ ազգապետ — 131
 Մարենացոց — 212
 Մեգալոպոլիս — 63
 Մելիք-Քախչյուն Ա. — 37
 Մելիքիշվիլի Գ. Ա. — 53—54
 Մելիքսեթ-Քեկ Լ. — 37, 52—55, 206, 251—252
 Մելիք-Օհանջանյան Կ. — 96, 168
 Մեծարանց վանք — 77
 Մեծ Իրանը զավառ — 45
 Մեծ Կողմանք — 45—46, 137, 147
 Մեծ Հայք — 31, 33, 37, 41, 223
 Մեշալանինով Ի. — 251—252
 Մեսիեր — 54—55
 Մեսրոպ Մազիստրոս — 193
 Մեսրոպ Մաշտոց — 8, 9, 16, 20, 38—39, 75, 88—93, 97, 104, 113—114, 140, 146—152, 154, 160, 192—193, 196, 200, 219, 228, 241, 244, 256—257
 Մերա — 13
 Միդիա (մեղացիներ) — 24—25, 29, 32, 254—256
 Միհրան (Միհրանյան տոհմ) — 20, 72—84, 132, 142, 155, 171—172
 Միհր եպ. — 162
 Միհրեշատր — 10, 101, 139, 241, 243

Մինորսկի Վ. — 205
 Միրոսրիկ — 131—132
 Միրայել կթղկ. — 161—163, 179, 245
 Միքե Երեց — 131
 Մլիհի անապատ — 193
 Մխանց տոհմ — 46
 Մխանք զավառ — 46
 Մխիթար Այրիվանեցի — 185, 199, 201, 208, 218
 Մխիթար Գոշ — 61, 165, 175—176, 201, 220, 226—235, 245, 247
 Մխիթար եպ. — 135—136
 Մծբին — 12
 Մոզան զավառ — 173
 Մոսինոյկներ — 24
 Մոսկվա — 9
 Մովսես, առաջնորդ Ցուրտավի — 137—138
 Մովսես, Բախաղատի եպ. — 110
 Մովսես Դասխուրանեցի — 78, 153, 174—175, 201, 207, 214—215, 245
 Մովսես Խորենացի — 7, 10, 22—23, 30—31, 35—37, 42—43, 56, 66, 85, 89, 92, 153, 174, 218, 245, 251, 254
 Մովսես Կաղանկատացի — 20—21, 28, 30, 38—39, 42, 45—46, 51, 62, 64, 73—77, 79, 81, 83—85, 97—122, 129—133, 141—175, 179—180, 187, 198, 214—215, 218—219, 232, 238, 243, 245, 247—248, 254, 256—257
 Մովսես մարգարե — 15, 66, 178
 Մովսեսյան Ղ. — 225
 Մորիկ կայսր — 59, 71
 Մսերյան Մսեր — 168

Մսերյանների գերդաստան — 9
 Մսերյանց Ջ. — 9
 Մրուվո (Մոավա) վանք — 100, 112
 Մուծիկ — 46, 131—132
 Մուղանի դաշտ — 31, 57
 Մուշեղ Բագրատունի — 182—183
 Մուշեղ Մամիկոնյան — 37

 Յազգիզներ — 191
 Յուշիպ Ս. Վ. — 34—35

 նարուզողոնոսը — 210
 նախճավան — 159
 նակորդան (նակորդ) — 46, 128
 նեստը — 123
 ներսեհ — 140
 ներսեհ Գժնդակ — 79
 ներսես Բաղուր — 156—159, 162, 164, 244—245
 ներսես Շնորհալի — 26, 197, 224—225
 նիկիա — 228
 նինվե — 12, 210
 նոյ ճգնավոր — 173
 նորայր — 46
 նորավանք — 103
 նանարարսաղե — 12
 նուխի — տե՛ս Շաքի

 Շակաշեն — 23—25, 32—33, 38, 248, 255, 259—261, տե՛ս նաև սակեր
 Շահակ կթղկ. — 40—41
 Շահանդուխտ, բույր Կատայի — 235—236
 Շահխաթունյանց շ. — 40
 Շամա — 131
 Շամիրամ — 60—62, 245
 Շամիրամաբերդ («բերդն Շամիրամայ») — 61
 Շամիրամաձոր — 61

Շանիձե Ա. — 8—14, 16
 Շապուհ արքայից արքա — 46—47
 Շաքի (Նուխի) — 58, 205, 252, 256—257
 Շիրո իշխան — 157—159, 162—163
 Շիկաբար — 46, 212
 «Շիշ լուղ» — 15
 Շիրակ — 211, 222, 224
 Շիրվան — 60, 252, 256—257
 Շմավոն, պատվիրակ Պարսկաստանից — 13
 Շմավոն բորեպ. — 131
 Շոթ — 61
 Շուշանիկ — 138
 Շուրհաղիշա — 131

 Ոսկյան շ. — 176, 234
 Որոզինես — 232

 Չամչյան Մ. — 59—60, 201, 225
 Չարաբերդ — 46
 Չմշկիկ — 222
 Չոդա — 161, 245
 Չորս գուռ — 151, 256
 Չորրորդ շալք — 45

 Պալլիկյաններ — 162
 Պանդա վանք (Երուսաղեմի) — 100—112, 243—244
 Պանոն ճգնավոր — 102
 Պարթև — 39
 Պարիադրեսի լեռներ — 24
 Պարպ երեց — 131
 Պարսկահայք — 69
 Պարսկաստան (պարսիկներ) — 11—13, 16, 18, 20, 35, 42, 67—73, 79, 104, 114, 134, 136, 142, 144, 159, 204, 227, 238, 241—242
 Պարտավ — 101, 113, 169, 177—179, 222, 245

Պարտավի վանք — 100—101, 112
 Պևարոս, Գարգմանի առաջնորդ — 212
 Պևարոս Գետադարձ — 126, 224
 Պևարոս կթղկ. Աղվանից — 112
 Պևարոս Սյունեցի (Քերթոզ) — 125—129, 153
 Պևարոս քահ. — 101—102
 Պերպերյան շ. — 193
 Պիզուկակայա Ն. — 44, 151—152
 Պլինիոս Ավագ — 33
 Պլուտարքոս — 34, 57
 Պոլի (Պուլի) — տե՛ս Ապուլի
 Պոլիկրատես — 26
 Պոդոս առաքյալ — 66, 128, 136
 Պոդոս երեց — 131
 Պոդոս կրոնավոր — 229—230
 Պոդոս-Պևարոսի եկեղ. — 252
 Պոմպեոս — 34, 50, 57—58, 62—63
 Պտղոմեոս — 33

 Ջալալյան Ս. — 115, 236, 243
 Ջահուկյան Գ. — 199
 Ջիվանշիր իշխան — 64, 79, 84—85, 143—150, 154—157, 165—170, 243, 245—247
 Ջրաբերդ — 118
 Ջրվաշիկ — 46
 Ջուանշիրիկ — 46

 Ռուսական — 16, 103, 168

 Սադովկ, Սյունյաց եպ. — 177
 Սակեր (սակասեններ) — 23, 33, 253, 255, տե՛ս նաև Շակաշեն
 Սահակ Ամատունի — 192
 Սահակ Բագրատունի — 177
 Սահակ եպ. — 157
 Սահակ իշխան — 58
 Սահակ կթղկ. — 47, 200
 Սահակ Սևադա — 81, 213—214

Սահակ բորեպ. — 131
 Սահլ Սմբատյան — 76, 80, 83—84, 191
 Սամվել Անեցի — 161
 Սամվել, պատվիրակ Պարսկաստանից — 13
 Սամվել Վահուտունի — 59, 71
 Սանահին — 233
 Սանարներ (հայկ. «Մանարք») — 205
 Սաշիղներ — 191
 Սավրա քաղաքագյուղ (Սոթք) — 59
 Սավրիախ — 261—263
 Սատուռնական տուն — 63
 Սարգիսյան Բ. — 98, 123, 125
 Սարգիս Սևանեցի կթղկ. — 47
 Սարիղամիշ — 252
 Սարմատիա — 33
 Սերաստիա — 245
 Սերես — 59, 71
 Սերոշ — 56
 Սելուզ — 112
 Սելևկյաններ — 36
 Սենեքարիմ, որդի Սևադայի — 222
 Սենեքերիմ, իշխանաց իշխան — 211—212
 Սենեքերիմ, հաշենի իշխան — 212
 Սենեքերիմ, Վասպուրականի տեր — 223
 Սիմեոն կթղկ. — 160, 164, 243, 245
 Սիմեոն, Հոռաչա եպ. — 157
 Սիմեոն, Մեծ Կողմանց եպ. — 135—136
 Սիոն կթղկ. — 177—179, 245
 Սիսական — 143
 Սիսակ Սյունեցի — 30, 42
 Սիրաք — 179
 Սիրիա — 32
 Սկյութական — 255

Ամբաստան — 213—214
Ամբաստանի Բագրատունի — 187
Ամբաստանի, դայակ Ար-
տաշես Ա-ի — 35
Ամբաստան («Սնպատ»), եղբայր Հա-
մամի — 205
Ամբաստան Սպարապետ — 183
Ամբաստան, Վրկանան մարզպան — 29,
138
Սյունիք — 40—42, 44—45, 47,
83, 128—129, 143, 172—173,
211, 213, 218, 224, 228, 261—
263
Սնպատ — տե՛ս Ամբաստան («Սն-
պատ») — 205
Սոգդիական — 152
Սողոմոն (ածշ) — 179, 188—189,
192, 201
Սողոմոն եպ. — 77
Սոմխիթ — 52, 225
Սոմխիթի ձոր — տե՛ս Հայոց ձոր
Սպարապետ — 156—160, 162
Սպեր — 45
Ստեփանոս, առաջնորդ ս. Թա-
դեոսի աթոռի — 222
Ստեփանոս Ասողիկ — 77—78
Ստեփանոս Բյուզանդացի — 34,
252
Ստեփանոս, կթղկ. Աղվանից —
229—237, 243
Ստեփանոս, որդի Գագիկի — 79
Ստեփանոս Սյունեցի — 45, 153,
172—173, 195, 218
Ստեփանոս Սյունեցի (5-րդ դար) —
126
Ստեփանոս Քերական — 212
Ստեփանոս Օրբելյան — 42, 47,
125, 128—129, 186, 212—213,
224, 235, 245
Ստրաբոն — 19, 22—36, 43, 48—
49, 53—55, 63, 66, 141, 250—

251, 253, 255—262
Ս. Աստվածածին — 236
Ս. Կարապետ — 102
Ս. Հակոբ (Երուսաղեմի) — 108
Ս. Հակոբ (Մեծարանց) — 77
Ս. Հովհաննես (Մուշ) — 15
Ս. Պետրոս — 111—112
Սուբրյան Ա. — 56
Սևադա թագ. — 236
Սևադա իշխան, որդի Գրիգորի —
81
Սևադա, որդի Գրիգորի — 81
Սևադա, որդի Փիլիպի — 222
Սևան — 251—252
Սևորդիք — 225
Սևոսար — 128
Վախթանյան — 233
Վահանյանք — 235, 243
Վահան Մամիկոնյան — 97—98
Վահրամ, մեկնիչ — 193—194
Վաղան (Վաղեն) — 104—105.
տե՛ս Արմավրեն
Վաղարշակ թագ. — 30, 43
Վաղարշապատ — 102, 147
Վալկունիք — 46
Վալո (Վալոց) ձոր — 46, 172—
173
Վան — 257
Վանա լիճ — 262
Վանանդ — 224
Վաչագան — 222
Վաչագան Առանշահիկ — 76
Վաչագան (Վաչի) Բ — 28, 51, 62,
64, 97, 114—117, 130, 246
Վաչագան Գ — 80, 97, 118—134,
146, 160, 190, 198, 243—247
Վաչագան, Գորոզու իշխան — 212
Վասպուրական — 213, 218, 262
Վարազ Գրիգոր — 79, 144
Վարազման — 79

Վարազ Պերոս, Առանշահիկ — 75
Վարազ Պերոս, եղբայր Ջիվանշի-
րի — 79, 144, 155
Վարազ Տրդատ — 39, 79, 150,
155—158, 162—163, 248
Վարազ Քուրդակ — 177—178
Վարդ — 74
Վարդանանք — 41, 115—116
Վարդան Արևելյիցի — 61, 86, 219—
220
Վարդան Մամիկոնյան — 41—42,
59
Վարդան, Միրճրանյան տոհմից —
79
Վարդան Սասունյան — 177—178
Վարդան Քաշ, Միրճրանյան տոհ-
մից — 73, 132
Վարձիո խաչ — 219
Վենետիկ — 98, 123, 193
Վիրո կթղկ. — 141, 161—162, 248
Վիրք (Վրաստան, վրացիներ,
վրացական) — 8, 11—14, 16,
19, 27, 44, 50—53, 71, 76—
77, 88, 90—91, 93, 135—139,
143, 179, 206, 210, 225, 227—
228, 232, 241—242, 259—260
Վրաստան — տե՛ս Վիրք
Վրթանես Քերթոզ — 124, 135—
136
Վրկանան ծով — 34, 57, 251
Վրկանիա — 29
Տաճիկք — 101, 103
Տամորթիս (Տամորթ) — 24
Տայր — 45
Տանձիք — 46
Տաշիրք — 112, 225
Տաշյան Հ. — 104
Տավուշ — 225
Տարոն — 124, 224

Տեր-Հովհաննեսյանց Ա. — 103—
104
Տեր-Միքելյան Ա. — 161
Տեր-Մկրտչյան Գ. — 208
Տիգրան Բ — 32, 36—37, 53—54
Տիմոթե եպ. — 111
Տիրազ — 131—132
Տիրամայր — 236
Տիրան վրդ. — 204, 207—210, 244
Տիրանուն կթղկ. — 207—208. հմմ
Տիրան վրդ.
Տիրիկ Քարոյան — 177—178
Տկոակերտ — 46
Տմորթիք — տե՛ս Տամորթիս
Տրդատ թագ. — 40, 66—67, 98
Տրոս (Քարթաղ) — 160, 247
Տրեհր Կ. Վ. — 11, 23, 25—27, 57,
59, 62, 82, 167
Տուրուբերան — 262
Տփղիս — 52
Ուխտանես եպ. — 41
Ուխտանես կթղկ. — 247
Ուտեկան գյուղ — 46
Ուտայր թագ. — 62, 117, 180
Ուտիք (ուտիներ, վիտիներ) — 10,
17—18, 22—47, 60—63, 65,
67—70, 75, 80, 84, 86—88,
93, 111, 131, 146—148, 151,
213, 220—221, 225—226, 243,
250—257, 261
Ուտո՞ ջորեպ. — 131
Ուրարտացիներ — 255
Ուրբաթ, Ալյուստուշաց երեց —
131—132
Յուրտավ — 137, 138
Փայտակարան — 23, 25, 60, 65,
69, 88, 187, 222
Փառխոս (Փառնա) — 61, 213,
220, 225

Փավենե (Փավենենե՝) — 49, 258—261
Փավենիտիս — 24, 37—38, 40, 68, 261—263
Փավստոս Բուզանդ — 37—38, 40—41, 68, 174
Փարիզ — 168, 193—194
Փիլիպե, որդի Գոշակտակի — 222
Փիլիպոս, որդի Գողազգակի — 223
Փիլիպպե թագ. — 223
Փիլիպպե, որդի Գրիգորի — 81
Փիլոսոֆոս Նարովկա — 124
Փիպե (Փղիպե, Փիլիպպե), եղբայր Համամի — 81, 190, 202, 204—207, 210, 244
Փիրոզ — 132
Փյունիկիա — 32
Փոքր Հայք — 24, 56—58
«Փոքր Հայք» — 56—58, 83
Փոքր ձոր — տե՛ս Սոմխիթի ձոր
Քաղապակ — տե՛ս Կապազակ

Քաղկեդոն — 105, 107, 157—158, 211
Քավսա երկիր — 213
Քարթլի (քարթլիներ) — 52, 54
Քթիչ — 181
Քսերքսենե (Գերջան) — 24
Քրիստոս — 15, 108, 127, 136, 149, 159, 177, 205, 215, 236
Օղաց երկիր — 222
Օմար ամիր — 237
Օշական — 157
Օվարեններ (օվարացիք) — 34, 252
Օրբելի Հ. — 254
Օրինոն (Հայկ համաստեղություն) — 61
Օրիստոս — 49, 258, 260—261
Օրմանյան Մ. — 164—165, 177
Յավենե — տե՛ս Փավենե
Յոանկաց — 193

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Հեղինակի կողմից	5
Ներածություն	7
Դպրություն Հայոց Արևելից կողմանց («Ազատանից աշխարհի») . 5—13-րդ դդ.	
Դրվագ առաջին. երկու գիրք, երկու դպրություն	87
Դրվագ երկրորդ. 5—6-րդ դարեր	96
Դրվագ երրորդ. 7—8-րդ դարեր	135
Դրվագ չորրորդ. 9—10-րդ դարեր	181
Դրվագ հինգերորդ. 11—13-րդ դարեր	217
Ամփոփում՝ և եզրակացություններ	240
Հավելվածներ	
Ա. Ուտիք և ուտիներ	250
Բ. Հայաստանի Հյուսիս-արևելյան գավառների հիշատակումը Ստրասբուրգի մոտ	261
Յանկեր	
Յանկ օգտագործված ազբյուրների	264
Յանկ հատուկ անունների	271

ԱՍՍՏՈՒՐ ՇՄԱՎՈՆԻ ՄՆԱՅԱԿԱՆՅԱՆ
АСАТУР ШМАВОНОВИЧ МНАЦАКАНЯН

ԱՂՎԱՆԻՑ ԱՇԽԱՐՀԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋԸ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ Մինիստրների սովետին առընթեր Մաշ-տոցի անվան հիմն ձեռագրերի ինստիտուտի «Մատենադարան»-ի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատ. խմբագիր՝ Ս. Ա. Գևորգյան
Եկարչական ձևավորումը՝ Յու. Հ. Առաքելյանի
Տեխ. խմբագիր՝ է. Ս. Ավետյան
Սրբագրիչ՝ Ս. Կ. Չախարյան

ՎՖ 04609, հրատ. № 2637, պատվեր 22, տիրաժ 1000, Հանձնված է արտագրության 14/1 1966 թ., ստորագրված է տպագրության 12/Մ 1966 թ., թուղթ № 2, 84×108¹/₃₂, տպագր. 17,87 մամուլ (պայմանական 14,65 մամուլ), հրատ. 12,48 մամուլ, Գինը 95 կոպ.:

Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատարակչության տպարան, Երևան,
Բնակչամության 24